श्रीमहाभारतम्।

भीष्मपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः। पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः॥ १॥

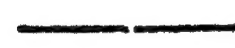
वैशम्पायन उवाच। यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः। कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते॥ २॥ अवतीर्य्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः। कौरवानभ्यवर्त्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः॥ ३॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्व्वे युद्धाभिनन्दिनः। आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे॥ ४॥ अभियाय दुराधर्षां धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीम्। प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः॥ ५॥ स्यमन्तपञ्चकाद्वाह्यं शिविराणि सहस्रशः। कारयामास विधिवत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ ६॥ शून्या च पृथिवी सर्व्वा बालवृद्धावशेषिता। निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवर्ज्जिता॥ ७॥ यावत्तपति सूर्य्यो हि जम्बुद्वीपस्य मण्डलम्। तावदेव समायातं बलं पार्थिवसत्तम॥ ८॥ एकस्थाः सर्व्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम्। पर्य्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान् वनानि च॥ ९॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्व्वेषां पुरुषर्षभः। व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम्॥ १०॥

संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषाञ्चक्रे युधिष्ठिरः । एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च । योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥१२॥ दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्त्तराष्ट्रो महामनाः । सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवम् ॥ १३ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनं हृष्टाः पाञ्चाला युद्धनन्दिनः । दध्मुः शङ्खान् महारावान् भेर्य्यश्च मधुरस्वनाः ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टां तां सेनामभिप्रेक्ष्याथ पाण्डवाः । बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥१६॥ ततो हर्षं समागम्य वासुदेवधनञ्जयौ । दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः । श्रुत्वा तु निनदं योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ १८ ॥ यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः । त्रसेयुर्न्निनदं श्रुत्वा तथासीदत तद्बलम् ॥ १९ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन । अस्तं गत इवादित्यः सैन्येन सहसावृतः ॥ २० ॥ ववर्ष तत्र पर्ज्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् । दिक्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ वायुस्ततः प्रादुर्बभूव नीचैः शर्करकर्षणः । विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ उभे सैन्ये च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते भृशम् । कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३ ॥ तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स तु सङ्गमः । युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४ ॥ शून्यासीत् पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता । तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५ ॥ ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः । धर्मान् संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६ ॥ निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्नः परस्परम् । यथापरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७ ॥ वाचा युद्धे प्रवृ-

त्तानां वाचैव प्रतियोधनम् । निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्न हन्तव्याः कदाचन ॥ २८ ॥ रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः । अश्वेनाश्वो पदातिश्च पादातेनैव भारत ॥ २९ ॥ यथायोग्यं यथाकामं यथोत्साहं यथावलम् । समाभाष्य प्रहर्त्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३० ॥ एकेन सह संयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा । क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ ३१ ॥ न सूतेषु न धुर्य्येषु न च शस्त्रोपजीविषु । न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्त्तव्यं कथञ्चन ॥ ३२ ॥ एवञ्च समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः । विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३ ॥ निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः । हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि सैन्यशिक्षणं

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पूर्व्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषिः । सर्व्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः । प्रत्यक्षदर्शी भगवान् भूतभव्यभविष्यवित् ॥२॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानं स रहस्यब्रवीदिदम् । शोचन्तमार्त्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । राजन् परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः । ते हिंसन्तीव संग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ४ ॥ तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्स्वेव भारत । कालपर्य्यायमाज्ञाय मास्म शोके मनः कृथाः ॥ ५ ॥ यदि चेच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेतान् विशाम्पते । चक्षुर्द्ददामि ते पुत्र युद्धं तत्र निशामय ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम।
युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७॥

वैशम्पायन उवाच। एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति। वराणामीश्वरो दाता सञ्जयाय वरं ददौ ॥ ८॥ एष ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतद्वदिष्यति। प्रकाशं वाप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ॥ ९॥ मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः। नैनं शस्त्राणि छेत्स्यन्ति नैनं वाधिष्यते श्रमः ॥ १०॥ गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोच्यते। अहन्तु कीर्त्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ॥ ११॥ पाण्डवानाञ्च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः। दिष्टमेतन्नरव्याघ्र नाभिशोचितुमर्हसि। न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा स भगवान् कुरूणां प्रपितामहः। पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १३॥ इह युद्धे महाराज भविष्यति महान् क्षयः। तथेह च निमित्तानि भयदान्युपलक्षये ॥ १४॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वकैः। सम्पतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १५॥ अभ्यग्रञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः। क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १६॥ निर्दयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः। कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १७॥ उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत। उदयास्तमने सूर्यं कवन्धैः परिवारितम् ॥ १८॥ श्वेतलोहितपर्य्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः। त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥ १९॥ ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम्। अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २०॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिके। चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले ॥ २१॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः। राजानो राज-

पुत्राश्च शूरा परिघवाहवः ॥ २२ ॥ अन्तरीक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ २३ ॥ देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च । वमन्ति रुधिरं चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २४ ॥ अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २५ ॥ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २६ ॥ गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्म्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ २७ ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशो दाहसमुद्भवे । पर्ज्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ २८ ॥ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता । अरुन्धती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ २९ ॥ रोहिणीं पीड़यन्नेष स्थितो राजन् शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥३० अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यश्रुविन्दवः ॥ ३१ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि श्रीव्यासदर्शने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अनार्त्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १ ॥ गर्भिण्यो जातपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिभिश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ २ ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३ ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४ ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो

वै ब्रह्मवादिनाम्। वैनतेया मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ॥ ५ ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते। कुक्कुरान् करभाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६ ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः। जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥७॥ पृथक्जनस्य सर्वस्य चुद्रकाः प्रहसन्ति च। नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८ ॥ प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः। अन्योऽन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ॥ ९ ॥ अन्योऽन्यमभिमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः। पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ॥ १० ॥ विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्राः रजो नाप्युपशाम्यति। अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च ॥११॥ श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति। अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ १२ ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति। सेनयो रशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ १३ ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च वृहस्पतिः। भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पीड्यते ॥ १४ ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते। उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ १५ ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः। ऐन्द्रं तेजस्विनक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १६ ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते। रोहिणीं पीड़यन्तौ तावुभौ च शशिभास्करौ ॥ १७ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषग्रहः। वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ॥ १८ ॥ ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः। सर्वसस्यपरिच्छिन्ना पृथिवी शस्यशालिनी ॥ १९ ॥ पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः। प्रधानाः सर्वलोकस्य यदायत्तमिदं जगत् ॥ २० ॥ ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रस्रवन्त्युत। निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् ॥ २१ ॥ व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम्। अग्नि-

वर्षौ यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ २२ ॥ कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः । पृथिवी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला ॥ २३ ॥ कुरूणां वैशसे राजन् पाण्डवैः सह भारत । दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ॥ २४ ॥ अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्तो महद्भयम् । एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ २५ ॥ रौद्रं नदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव । शस्त्राणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संप्रति ॥ २६ ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा । सम्वत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ॥ २७ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ वृहस्पतिशनैश्चरौ । अशोभिता दिशः सर्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः ॥ २८ ॥ उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् । कृत्तिकां पीड़यंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ २९ ॥ अभीक्ष्णंवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥३०॥ त्रिषु सर्व्वेषु पूर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः सम्पतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वाञ्च षोड़शीम् । चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासीं त्रयोदशीम् ॥ ३२ ॥ अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजासङ्क्षययिष्यतः । शोणितैर्वक्त्रसम्पूर्णा अट्टहास्तत्र राक्षसाः ॥ ३३ ॥ प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ ३४ ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ॥३५॥ विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्व्वतो दिशम् । अन्योऽन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ॥ ३६ ॥ भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् । कैलासमन्दाराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः ॥ ३७ ॥ सहस्रशो महाशब्दः खचराणि पतन्ति च । महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् ॥ ३८ ॥ वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षान् प्रमथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्कर-

कर्षिताः ॥ ३९ ॥ अभग्नाः सुमहावातैरश्मनीभिः समाहताः। वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ४० ॥ नीललोहित-पीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः। वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दारुणं स्वनम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते। धर्मं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ ४२ ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा। शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः ॥ ४३ ॥ वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः। पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥४४॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम्। ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः ॥४५॥ दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः। एतच्छ्रुत्वा भवा-नत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम्। यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। पितुर्वचो निशम्यैतं धृतराष्ट्रोऽब्रवी-दिदम्। दिष्टमेतत् पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥४७॥ राजानः क्षत्रधर्मेण यद्यवध्यन्त संयुगे। वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्-स्यन्ति केवलम् ॥ ४८ ॥ इह कीर्त्तिं परे लोके दीर्घकालं महा-सुखम्। प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥४९॥

वैशम्पायन उवाच। एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राज-सत्तम। धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत् परम् ॥ ५० ॥ स मुहूर्त्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीत् वचः। असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः सङ्क्षयते जगत् ॥ ५१ ॥ सृजते च पुनर्लोकान् नेह विद्यति शाश्वतम्। ज्ञातीनाञ्च कुरूणाञ्च सम्बन्धिसुहृदान्तथा ॥ ५२ ॥ धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे। क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहु-र्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ५३ ॥ कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशाम्पते। न वधो पूज्यते वेदे हितं नैव कथञ्चन ॥ ५४ ॥ हन्यात् स एनं यो हन्यात् कुलधर्मं स्वकां तनुम्। काले नीत्पथ-

शन्तास्मि शक्ये सति यथापदि ॥ ५५ ॥ कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् । अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशाम्पते ॥ ५६ ॥ लुप्तधर्म्मा परेणासि धर्म्मं दर्शय वै सुतान् । किन्ते राज्येन दुर्द्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ५७ ॥ यशो धर्म्मञ्च कीर्त्तिञ्च पालय स्वर्गमाप्स्यसि । लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ५८ ॥ एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यञ्चैवाब्रवीत् पुनः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथा भवान् वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ । स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको माञ्चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ६ ॥ प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः । न चापि ते मद्वशगा महर्षेऽनुग्रहं कर्त्तुमर्हो हि मे मतिः ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्म्मप्रवृत्तिश्च यशः कीर्त्तिश्च भारती । कुरूणां पाण्डवानाञ्च मान्यश्चापि पितामहः ॥ ६२ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्य्य नृपते यत्ते मनसि वर्त्तते । अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् । तानि सर्वाणि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६४ ॥

व्यास उवाच । प्रसन्नभाः पावक ऊर्द्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः । पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति जयस्यैतद् भाविनो रूपमाहुः ॥ ६५ ॥ गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र । विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतद् भाविनो रूपमाहुः ॥ ६६ ॥ इष्टा वाचः प्रसृता वायसानां संप्रस्थितानाञ्च गमिष्यताञ्च । ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राजन् ये चाग्रतस्ते प्रतिबोधयन्ति ॥ ६७ ॥ कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र । प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति सङ्ख्ये ध्रुवं जयस्तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ६८ ॥ अलङ्कारैः कवचैः

केतुभिश्च सुखप्रणादैर्ह्रेषितैर्वाहयानाम्। भ्राजिष्मती दुष्प्रति-वीक्षणीया येषाञ्चमूस्ते विजयन्ति शत्रून्॥ ६९॥ हृष्टा वाच-स्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत। न म्लायन्ति स्रजश्चैव ते तरन्ति रणोदधिम्॥ ७०॥ दृष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः। पश्चात् सन्धारन्त्यर्थमग्रे च प्रतिषेधिकाः॥ ७१॥ शब्दरूपरसस्पर्शा गन्धाश्चाविकृताः शुभाः। सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणम्॥ ७२॥ अनुगा वायवो वान्ति तथाभ्राणि पयांसि च। अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च॥ ७३॥ एतानि जयमानानां लक्षणानि विशाम्पते। भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप॥ ७४॥ अल्पायां वा महत्यां वा सेनाया-मिति निश्चयः। हर्षो योधगणस्यैको जयलक्षणमुच्यते॥ ७५॥ एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि। तां दीर्णामनु-दीर्य्यन्ते योधाः शूरतरा अपि॥ ७६॥ दुर्निवर्त्तया तदा चैव प्रभग्ना महती चमूः। अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव॥ ७७॥ नैव शक्या समाधातु सन्निपाते महाचमूः। दीर्णामित्येव दीर्य्यन्ते सुविद्वांसोऽपि भारत॥ ७८॥ भीतान् भग्नांश्च सम्प्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते। प्रभग्ना सहसा राजन् दिशो विद्रवते चमूः॥ ७९॥ नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः। संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपते॥ ८०॥ उपायं विजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम्। जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशाम्पते॥ ८१॥ महान् दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः क्षय उच्यते। परस्परज्ञाः संहृष्टाः व्यवधूताः सुनिश्चिताः॥८२॥ अपि पञ्चाशतं शूरा मृद्नन्ति महतीं चमूम्। अपि वा पञ्च षट्सप्त विजयन्त्यनिवर्त्तिनः॥ ८३॥ न वैनतेयो गरुडः प्रशं-सति महाजनम्। दृष्ट्वा सुपर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत ॥ ८४॥ न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति नित्यशः। अध्रुवो

ह्वि जयो राम दैवज्ञात् परायणम् । जयवन्तो हि संग्रामे जय-
वन्तो भवन्ति हि ॥ ८५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि निमित्ताख्याने
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय
धीमते । धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ स
मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः । सञ्जयं संशितात्मान-
मपृच्छत् भरतर्षभ ॥ २ ॥ सञ्जयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभि-
नन्दिनः । अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥३॥ पार्थिवाः
पृथिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितम् । न वा शाम्यति निघ्नन्तो
वर्द्धयन्ति यमक्षयम् ॥ ४ ॥ भौममैश्वर्य्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते
परस्परम् । मन्ये बहुगुणां भूमिं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ५ ॥
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च । कोटयश्च वीरलोकानां
समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६ ॥ देशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च
सञ्जय । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७ ॥
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रभावात्तस्य विप्रर्षे
र्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान् वक्ष्यामि ते
गुणान् । शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ द्विविधा-
नीह भूतानि चराणि स्थावराणि च । त्रसाणां त्रिविधा योनि-
रण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसाणां खलु सर्व्वेषां श्रेष्ठा राजन्
जरायुजाः । जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११ ॥
नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्द्दश । अरण्यवासिनः सप्त
सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२ ॥ सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा

वानरास्तथा। ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥१३॥ गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्द्दभाः। एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४ ॥ एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनाम् सर्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजीवनम् ॥ १६ ॥ उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः। वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्‌सारास्तृणजातयः ॥ १७ ॥ तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु। चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसम्मता ॥ १८ ॥ य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम्। तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥ १९ ॥ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति। भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनम् ॥ २० ॥ यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्। तत्रातिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। नदीनां पर्व्वतानाञ्च नामधेयानि सञ्जय। तथा जनपदानाञ्च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १ ॥ प्रमाणञ्च प्रमाणज्ञ पृथिव्या मम सर्व्वतः। निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात्। जगतीस्थानि सर्व्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च। गुणोत्तराणि सर्व्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः।

भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५ ॥ चत्वारोऽप्सु गुणा राजन् गन्धस्तत्र न विद्यते । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु । एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु ॥ ७ ॥ वर्त्तन्ते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः । अन्योऽन्यं नाभिवर्त्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ॥ ८ ॥ यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ १० ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११ ॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपन्तु कुरुनन्दन । परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः । पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १४ ॥ वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः सम्पन्नधनधान्यवान् । लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥ १५ ॥ यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १६ ॥ द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् । सर्वौषधिसमावायः सर्वतः परिवारितः ॥१७॥ आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः सङ्क्षेप उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। उक्तो द्वीपस्य सङ्क्षेपो विधिवत् बुद्धिमं-स्त्वया। तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ १ ॥ यावान् भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे। तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम्। एवमुक्तः स राज्ञा तु सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥२

सञ्जय उवाच। प्रागायता महाराज षड़ेते पर्वताः समाः। अवगाढ़ा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः। नीलश्च वैदूर्य्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥४॥ सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः। एते वै पर्वता राजन् सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः। तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६ ॥ वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः। इदन्तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ॥ ७ ॥ हेमकूटात् परञ्चैव हरिवर्षं प्रचक्षते। दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ८ ॥ प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः। ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ॥ ९ ॥ तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः। परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ १० ॥ आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः। योजनानां सहस्राणि षोड़शाधः किल स्मृतः ॥११॥ उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनानां महीपते। ऊर्द्धमधश्च तिर्य्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥ तस्य पार्श्वेष्वमी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो। भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बुद्वीपश्च भारत ॥ १३ ॥ उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः। विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल ॥ १४ ॥ स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् वीक्ष्य वायसान्। मेरुरुत्तममध्यानामधमानाञ्च पक्षिणाम् ॥१५॥ अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम्। तमादित्योऽनुपर्य्येति सततं ज्योतिषाम्वरः ॥ १६ ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणः। स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ १७ ॥

भवनैरावृतः सर्व्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः । तत्र देवगणा राजन् गन्धर्व्वासुरराक्षसाः ॥ १८ ॥ अप्सरोगणसंयुक्ता शैले क्रीड़न्ति सर्व्वदा । तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ॥ १९ ॥ समेत्य विविधैर्यज्ञै र्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः । तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसु-र्हाहा हूहूः ॥ २० ॥ अभिगम्यामरश्रेष्ठांस्तुष्टुवुर्विविधैः स्तवैः । सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ॥ २१ ॥ तत्र गच्छन्ति भद्रन्ते सदा पर्व्वणि पर्व्वणि । तस्यैव मूर्द्धन्युशनाः काव्यो दिवि महीपते ॥ २२ ॥ हेमानि तस्य रत्नानि तस्यैते रत्नपर्व्वताः । तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ॥ २३ ॥ ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति । पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्व्वतः कुसुमैश्चितम् ॥ २४ ॥ कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् । तत्र साक्षात् पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ॥ २५ ॥ उमासहायो भगवान् रमते भूतभावनः । कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत् पादा-वलम्बिनीम् ॥ २६ ॥ त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्य्यैरिवो-दितैः तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ २७ ॥ पश्यन्ति न हि दुर्व्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः । तस्य शैलस्य शिरसः क्षीरधारा नरेश्वर ॥ २८ ॥ विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घात-निस्वना । पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ॥ २९ ॥ पतत्यजस्रवेगेन ह्रदे चन्द्रमसः शुभे । तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ॥ ३० ॥ तां धारयामास तदा दुर्द्धरां पर्व्वतैरपि । शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् ॥ ३१ ॥ मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाली महीपते । जम्बूखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप ॥ ३२ ॥ आयुर्द्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत । सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३३ ॥ अना-मया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः । जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३४ ॥ गन्धमादनशृङ्गेषु कुवेरः सह राक्षसैः ।

संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३५ ॥ गन्धमादन-पार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः। एकादशसहस्राणि वर्षाणां पर-मायुषः ॥ ३६ ॥ तत्र हृष्टा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः। स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३७ ॥ नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम्। वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदा-वृतम् ॥ ३८ ॥ धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे। इला-वृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥ ३९ ॥ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः। आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ४० ॥ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत। एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ४१ ॥ हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः। यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते ॥ ४२ ॥ अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति। हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४३ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं काञ्चनबालुकम्। रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगी-रथः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः। यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ ४५ ॥ तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः। स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्व-लोकान् सनातनः ॥ ४६ ॥ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः सम-न्ततः। नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४७ ॥ तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता। ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥ वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती। जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४९ ॥ अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष सन्विधिः। उपासते यत्र शक्रं सहस्र-युगपर्य्यये ॥ ५० ॥ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती। एता दिव्याः सप्त गङ्गा स्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ५१ ॥ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः। सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे

च तपोधनाः ॥ ५२ ॥ देवासुराणां सर्व्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते । गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ५३ ॥ शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसञ्चरः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ॥ ५४ ॥ भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च । तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ॥ ५५ ॥ अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता । यान्तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेनां शशाकृतिम् ॥ ५६ ॥ पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥५७॥ ताम्रपर्णौ शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । एतत् द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मेरोरथान्तरं पार्श्वे पूर्वं सञ्चक्ष्व सञ्जय । निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तञ्च पर्वतम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३ ॥ सर्व्वकामफलास्तत्र केचित् वृक्षा जनाधिप । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४ ॥ ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसञ्चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥५॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभम् ॥ ६ ॥ भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ७ ॥ पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः । देव-

लोकच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र मानवाः॥ ८॥ शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः। मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥ ९॥ तेषान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम्। मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते॥ १०॥ तुल्यरूपगुणोपेतं समवेशं तथैव च। एवमेवानुरूपञ्च चक्रवाकसमं प्रभो॥ ११॥ निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः। दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च॥ १२॥ जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं जहात्युत। भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः॥१३॥ तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च। उत्तराः कुरवो राजन् व्याख्यातास्ते समासतः॥ १४॥ मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यपि यथातथम्। तस्य पूर्वाभिषिकस्तु भद्राश्वस्य विशाम्पते॥ १५॥ भद्रशालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः। कालाम्रस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुमः॥ १६॥ द्रुमश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः। तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः॥ १७॥ स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्य्यः प्रियदर्शनाः। चन्द्रभासश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः॥ १८॥ चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्यगीतविशारदाः। दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ॥ १९॥ कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः। दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु॥ २०॥ सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः। सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः॥ २१॥ तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः। योजनानां सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ॥ २२॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृक् मनुजेश्वर। अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च॥ २३॥ परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम्। पतमानानि तान्युर्व्वीं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्॥ २४॥ मुञ्चन्ति च रसं राजन् तस्मिन्रजतसन्निभम्। तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जना-

धिप ॥ २५ ॥ मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान् कुरून् । तत्र तेषां मनःशान्तिर्न पिपासा जनाधिप ॥ २६ ॥ तस्मिन् फल-रसे पीते न जरा बाधते च तान् । तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ॥ २७ ॥ इन्द्रगोपकसङ्काशं जायते भास्करन्तु तत् । तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २८ ॥ तथा माल्य-वतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना सम्वर्त्तको नाम कालाग्नि-र्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिकाः । योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्नृप ॥ ३० ॥ महारजत-सङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः । ब्रह्मलोकच्युताः सर्व्वे सर्व्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ ३१ ॥ तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्द्ध्वरेतसः । रक्षणार्थन्तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ३२ ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च । अरुणस्याग्रतो यान्ति परि-वार्य्य दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव शतानि च । आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि माल्यवद्दर्शने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्वतानाञ्च सञ्जय । आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥ शुक्लाभिजन-सम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः । निःसपत्नाश्च ते सर्व्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ४ ॥ यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतगोत्तमः । यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः

॥ ५ ॥　महाबलास्तत्र जना राजन् मुदितमानसाः। दशवर्ष-सहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ आयुःप्रमाणं जीवन्ति वर्षाणान्ते जनाधिप। शृङ्गाणि च विचित्राणि त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ७ ॥ एकं मणिमयं तत्र यथैकं रौक्ममद्भुतम्। सर्वरत्नमयञ्चैकं भवनैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ तत्र स्वयम्प्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली। उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ॥९॥ वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम्। न तत्र सूर्य्यस्तपति न जीर्य्यन्ते च मानवाः ॥ १० ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः। पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ॥ ११ ॥ पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः। अनिष्पन्दा इष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रियाः ॥ १२ ॥ देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप। त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणान्ते जनाधिप ॥ १३ ॥ आयुःप्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम। क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ॥१४। हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकामये। अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ॥१५॥ अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदविभूषितम्। स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ॥१६॥ संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्त्ता कारयिता तथा। पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव। स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशन ॥१७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः सञ्जयेन धृतराष्ट्रो महामनाः। ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान् प्रति जनाधिपः ॥ १८ ॥ स विचिन्त्य महातेजाः पुनरेवाब्रवीद्वचः। असंशयं सूतपुत्र कालः सङ्क्षिपते जगत् ॥ १९ ॥ सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम्। नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहृत्। देवा वैकुण्ठमित्याहुर्नरा विष्णुमिति प्रभुम् ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं बलम् । तत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ १ ॥ यत्र गृद्धाः पाण्डुपुत्रा यत्र मे मज्जते मनः । एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व त्वं हि मे बुद्धिमान्मत. ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन् वचो मम । गृद्धो दुर्य्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३ ॥ अपरे क्षत्रियाश्चैव नानाजनपदेश्वराः । ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४ ॥ अत्र ते कीर्त्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् । प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥५॥ पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः । ययातेरम्बरीषस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥६॥ ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा । कुशिकस्य च दुर्द्धर्षं गाधेश्चैव महात्मनः ॥ ७ ॥ सोमकस्य च दुर्द्धर्षं दिलीपस्य तथैव च । अन्येषाञ्च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ॥ ८ ॥ सर्व्वेषा-मेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् । तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथा-श्रुतमरिन्दम ॥ ९ ॥ शृणु मे गदतो राजन् यन्मां त्वं परि-पृच्छसि । महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् गन्धमादनः ॥ १० ॥ विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । तेषां सहस्रशो राजन् पर्वतास्ते समीपतः ॥ ११ ॥ अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्र-सानवः । अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ॥ १२ ॥ आर्य्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो । नदीं पिवन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥ १३ ॥ गोदावरीं नर्मदाञ्च बाहुदाञ्च महानदीम् । शतद्रूं चन्द्रभागाञ्च यमुनाञ्च महानदीम् ॥ १४ ॥ दृषद्वतीं विपाशाञ्च विपापां स्थूलवालुकाम् । नदीं वेत्रवतीञ्चैव कृष्णवेणीञ्च निम्नगाम् ॥ १५ ॥ इरावतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकामपि । वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुमालवीम् ॥ १६ ॥ करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं

धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम् ॥ १७ ॥ कौशिकीं निश्चितां कृत्यां निचितां लोहतारिणीम् । रहस्यां शतकुम्भाञ्च सरयूञ्च तथैव च ॥ १८ ॥ चर्मंखतीं चन्द्रभागां हस्तिसोमां दिशं तथा । शरावतीं पयोष्णीञ्च परां भीमरथीमपि ॥१९॥ कावेरीं चुलुकाञ्चापि वीणां शतवलामपि । नीवारां महिताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ॥ २० ॥ पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम् । पूर्वाभिरामां वीराञ्च भीमामोघवतीं तथा ॥ २१ ॥ पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाटलावतीम् । करीषिणीमसिक्नीञ्च कुशचीरां महानदीम् ॥ २२ ॥ मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाञ्च शैव्यां कापीञ्च भारत ॥ २३ ॥ सदानीरामधृष्याञ्च कुशधारां महानदीम् । सदाकान्तां शिवाञ्चैव तथा वीरवतीमपि ॥ २४ ॥ वास्तुं सुवास्तुं गौरीञ्च कम्पनां सहिरखतीम् । वरां वीरङ्कराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥२५॥ रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रां वहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् ॥ २६ ॥ विनदीं पिञ्जलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् । विदिशां कृष्णवेणाञ्च ताम्राञ्च कपिलामपि ॥ २७ ॥ शलुं सुवामां वेदाश्वां हरिश्रावां महापगाम् । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् ॥ २८ ॥ कौशिकीं निम्नगां शोणां वाहुदामथ चन्द्रमाम् । दुर्गां मन्त्यशिलाञ्चैव ब्रह्मबोध्यां वृहद्वतीम् ॥ २९ ॥ यवक्षामथ रोहीञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुरसां तमसां दासीं वसाञ्च वरणामसीम् ॥ ३० ॥ नालां धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च महानदीम् । तामसीं वृषभाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां वृहद्वतीम् ॥ ३१ ॥ एताश्चान्याश्च वहुधा महानद्यो जनाधिप । सदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥३२॥ ब्रह्माणीञ्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत । चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जलां वाहिनीं तथा ॥ ३३ ॥ मन्दाकिनीं वैतरणीं

कौशीं चापि महानदीम् । सुक्तिमतीमनिङ्गाञ्च पुष्पवेण्युत्पला-
वतीम् ॥ ३४ ॥ लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाह्वयाम् ।
कुमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सरस्वतीम् ॥ ३५ ॥ मन्दाकिनीन्तु
पुण्याञ्च सर्वां गङ्गाञ्च भारत । विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव
महाफलाः ॥ ३६ ॥ तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन् समाख्याता यथास्मृति ॥ ३७ ॥ अत
ऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा
माद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३८ ॥ शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मालास्तथैव
च । मत्स्याः सुकुट्याः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ॥३९॥
वेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमाश्च दशा-
र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ४० ॥ पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव नैक-
पृष्टा धुरन्धराः । सोधा मद्रभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥४१॥
जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत । कुन्तयोऽवन्तयश्चैव
तथैवापरकुन्तयः ॥ ४२ ॥ गोमन्ता मन्दकाः षण्डा विदर्भा रूप-
वाहिकाः । अश्वकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः ॥ ४३ ॥
अधिराज्यकुलाद्यश्च मल्लराष्ट्रञ्च केवरम् । वारपाश्चापवाहाश्च
चक्रा वक्रातपाः शकाः ॥ ४४ ॥ विदेहा मागधाः स्वच्हा मलया
विजयास्तथा । अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥४५॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिका शाशिकास्तथा । वाह्लीका
वाटधानाश्च आभीरा कालजोषकाः ॥ ४६ ॥ अपरान्ताः परा-
न्ताश्च पह्लवाश्चर्ममण्डलाः । अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष
॥ ४७ ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताः स्वराष्ट्राः केकयास्तथा । कुट्टा-
परान्ता माहेयाः कच्हाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४८ ॥ अन्धाश्च बहवो
राजन्नन्तर्गिर्य्यस्तथैव च । वहिर्गिर्य्याङ्गमलजा मागधा मानव-
र्ज्जकाः ॥ ५० ॥ मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप । पुण्ड्रा
भार्गाः किराताश्च सुदेष्णा यामुनास्तथा ॥ ५१ ॥ शका निषादा

निषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः। दुर्गलाः प्रतिमास्याश्च कुन्तलाः कुशलास्तथा ॥ ५२ ॥ तीरग्रहा शूरसेनाः ईजकाः कन्यकागुणाः। तिलभारा समीराश्च मधुमत्ताः सुकन्दकाः ॥ ५३ ॥ काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा। अभीसारा उतूलाश्च शैवाला वाह्लिकास्तथा ॥ ५४ ॥ दर्वी च वानवादर्वा जातजाम-रथोरगाः। वाहुबाधाश्च कौरव्याः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥५५॥ वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा। वातायना दशा-र्णाश्च रोमाणः कुशविन्दवः ॥ ५६ ॥ कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः। किराता वर्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥५७॥ औड्राः पौण्ड्राः सैसिकताः पार्वतीयाश्च मारिष। अथापरे जन-पदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ द्राविड़ाः केरलाः प्राच्याः मूषिका वनवासकाः। कर्णाटका माहिषका विकल्पा मूषका-स्तथा ॥ ५९ ॥ झिल्लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः। कौकुट्टकास्तथा चोला कौङ्कणा मालवानकाः ॥ ६० ॥ समङ्गाः करकाश्चैव कुक्कराङ्गारमारिषाः। ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्त्ताः शाल्वसेनयः ॥ ६१ ॥ वकाः कोकरकाः प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा। तथैव विन्ध्यचुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६२ ॥ मालवा मल्लवाश्चैव तथैवापरवल्लभाः। कुलिन्दाः कालवाश्चैव कुण्टकाः करटास्तथा ॥ ६३ ॥ मूषकास्तनवालाश्च सनीया घटसृञ्जयाः। अलिन्दाः पाशिवाटाश्च तनयाः सुनयास्तथा ॥ ६४ ॥ ऋषीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः। उत्तराश्चापरे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम ॥ ६५ ॥ यवनाश्चीनकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः। सकृद्ग्राहाः कुलत्थाश्च हूनाः पारसिकैः सह ॥ ६६ ॥ तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः। क्षत्रिया योनिवेशाश्च वैश्य-शूद्रकुलानि च ॥ ६७ ॥ शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह। खशीराश्चान्तचाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६८ ॥

आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषिकाः । प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ६९ ॥ तोमरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः । एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ७० ॥ उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्त्तिता विभो । यथागुणं बलञ्चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ॥ ७१ ॥ दुह्येत धेनुः कामधुक् भूमिः सम्यगनुष्ठिता । तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ॥ ७२ ॥ ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् वसुगृद्धास्तरस्विनः । देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ॥ ७३ ॥ अन्योऽन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया यथामिषम् । राजन्या भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम् ॥ ७४ ॥ न चापि तृप्तिः कामानां विद्यतेऽद्यापि कस्यचित् । तस्मात् परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ॥ ७५ ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च खन्यौश्च नरपुङ्गव । भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥७५॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतीयनद्यादिकथने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च । प्रमाणमायुषः सूत बलञ्चापि शुभाशुभम् ॥१॥ अनागतमतिक्रान्तं वर्त्तमानञ्च सञ्जय । आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥२॥

सञ्जय उवाच । चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ । कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन ॥ ३ ॥ पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो । संक्षेपात् द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्त्तते ॥४॥ चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम । आयुःसङ्ख्या कृतयुगे सङ्ख्याता राजसत्तम ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप । द्वे सहस्रे द्वापरे च भुवि तिष्ठन्ति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन् भरतर्षभ । गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७ ॥ महाबला महासत्त्वाः प्रज्ञागुणसमन्विताः । प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥८॥ जाता कृतयुगे राजन् धनिनः प्रियदर्शनाः । प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥ ९ ॥ महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः । प्रियदर्शा वपुष्मन्तो महावीर्य्या धनुर्द्धराः ॥ १० ॥ वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः । त्रेतायां क्षत्रिया राजन् सर्वे वै चक्रवर्त्तिनः ॥ ११ ॥ आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्द्धरवरा युधि । जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां वशवर्त्तिनः ॥१२॥ सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति । महोत्साहा वीर्य्यवन्तः परस्परजयैषिणः ॥ १३ ॥ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप । लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत ॥ १४ ॥ ईर्षा मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च । तिष्ये भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत ॥ १५ ॥ सङ्क्षेपो वर्त्तते राजन् द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं तथैव च ॥१६॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतायायुर्निरूपणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तञ्च जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

अथ भूमिपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्जय । विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणन्तु तत्त्वतः ॥ १ ॥ समुद्रस्य प्रमाणञ्च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् । शाकद्वीपञ्च मे ब्रूहि कुशद्वीपञ्च सञ्जय ॥ २ ॥ शाल्मलिश्चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च । ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् सुबहवो द्वीपा यैरिदं सन्ततं जगत् । सप्त द्वीपान् प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४ ॥ अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशाम्पते । षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५ ॥ लवणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः । नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६ ॥ नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः । सिद्धचारणसङ्कीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥७॥ शाकद्वीपञ्च वक्ष्यामि यथावदिह भारत । शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८ ॥ जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः कुरुनन्दन । विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ॥ ९ ॥ क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन सम्परिवारितः । तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते नरः ॥ १० ॥ कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते । शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावत् भरतर्षभ । उक्त एष महाराज किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावदिह पूर्वशः । उक्त एष महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । तथैव पर्वता राजन् सप्तात्र मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १३ ॥ अतीव गुणवत् सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ॥ १४ ॥ प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः । यतो मेघाः प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १५ ॥ ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः । यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥ १६ ॥ ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर । उच्चैर्गिरीरैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥ रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः । उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ॥ १८ ॥ नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः । ततः श्यामत्वमापन्ना जना जनपदेश्वर ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्रो उवाच। सुमहान् संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं सञ्जय त्वया। प्रजाः कथं सूतपुत्र सम्प्राप्ता श्यामतामिह ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच। सर्व्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनन्दन। गौरः कृष्णश्च पातङ्गो यतो वर्षान्तरे द्विजाः ॥ २१ ॥ श्यामो यस्मात् प्रवृत्तो वै तत्ते वच्यामि भारत। ततः परं कौरवेन्द्र दुर्ग्गशैलो महोदयः॥ २२ ॥ केशरी केशरयुतो यतो वातः प्रजायते। तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः॥ २३ ॥ वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः। महामेरुर्म्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः॥ २४ ॥ जलधारो महाराज सुकुमार इति स्मृतः। रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः॥२५॥ केदारस्याथ मोदकी परेण तु महापुमान्। परिवार्य्य च कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च॥ २६ ॥ जम्बूद्वीपेन सङ्ख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः। शाको नाम महाराज प्रजा यस्य सदानुगाः॥२७॥ तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते यत्र शङ्करः। तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च॥ २८॥ धार्म्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत। वर्णाः स्वधर्म्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते॥२९॥ दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्ज्जिताः। प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः॥ ४० ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधा गता। सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरका तथा॥४१॥ महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी। चक्षुर्व्वर्द्धनिका चैव नदी भरतसत्तम॥ ४२॥ तत्र प्रवृत्ता पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह। सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः॥ ४३ ॥ न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च। शक्यते परिसङ्ख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः॥ ४४ ॥ तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः। मृगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा॥ ४५ ॥ मृगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्म्मनिरतास्तथा। मशकेषु तु राजन्या

धार्म्मिकाः सर्व्वकामदाः ॥ ४६ ॥ मानसाश्च महाराज वैश्यधर्म्मोपजीविनः । सर्व्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्म्मार्थनिश्चयाः ॥ ४७ ॥ शूद्राश्च मन्दगास्तत्र पुरुषा धर्म्मशीलिनः । न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकः ॥ ४८ ॥ स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञास्ते रचन्ति परस्परम् । एतावदेव शक्यन्तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुम् । एतदेव तु श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ४९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भूमिपर्व्वणि शाकद्वीपवर्णने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥ १ ॥ घृततोयः समुद्रोऽथ दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः ॥ २ ॥ परस्परेण द्विगुणाः सर्व्वे द्वीपा नराधिप । एवमेव महाराज समुद्रैः परिवारिताः ॥ ३ ॥ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् । पर्व्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ॥ ४ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रचति केशवः । प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत् सुखम् ॥ ५ ॥ कुशस्तम्बः कुशद्वीपे मध्ये जनपदैः सह । सम्पूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६ ॥ क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरीरत्नचयाकरः । सम्पूज्यते महाराज चातुर्व्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७ ॥ गोमन्दः पर्व्वतो राजन् सुमहान् सर्व्वधातुकः । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः ॥ ८ ॥ मोक्षिभिः सङ्गतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः । कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्व्वतो विद्रुमैश्चितः ॥ ९ ॥ स्वनामनामा दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वतः । द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ॥ १० ॥ चतुर्थः पुष्पवन्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ।

षष्ठो हरिगिरिर्नाम षड़ेते पर्वतोत्तमाः॥ ११॥ तेषामन्तर-
विष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः। औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणु-
मण्डलम्॥ १२॥ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कम्बलं स्मृतम्।
धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्॥ १३॥ सप्तमं कापिलं
वर्षं सप्तैते वर्षलम्भकाः। एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर
॥ १४॥ विहरन्ते रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः। न तेषु
दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप॥ १५॥ गौरप्रायो
जन सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव। अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनु-
जेश्वर॥ १६॥ यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु। क्रौञ्च-
द्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः॥ १७॥ क्रौञ्चात् परो
वामनको वामनादन्धकारकः। अन्धकारात् परो राजन् मैनाकः
पर्वतोत्तमः॥ १८॥ मैनाकात् परतो राजन् गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः। गोविन्दात् परतो राजन् निबिड़ो नाम पर्वतः॥१९॥
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्द्धन। देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि
तन्मे निगदतः शृणु॥ २०॥ क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य
मनोनुगः। मनोनुगात् परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह॥ २१॥
उष्णात् परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः। अन्धकारकदेशात्तु
मुनिदेशः परः स्मृतः॥ २२॥ मुनिदेशात् परश्चैव प्रोच्यते दुन्दु-
भिस्वनः। सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनाधिप॥ २३॥
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः। पुष्करे पुष्करो नाम
पर्वतो मणिरत्नवान्॥ २४॥ तत्र नित्यं प्रवसति स्वयं देवः
प्रजापतिः। तं पर्य्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः॥ २५॥
वाग्भिर्मनोऽनुकूलाभि पूजयन्तो जनाधिप। जम्बूद्वीपात् प्रव-
र्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च॥ २६॥ एवं द्वीपेषु सर्वेषु प्रजानां
कुरुनन्दन। ब्रह्मचर्य्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च॥ २७॥
आरोग्यायुः प्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः। एको जनपदो

राजन् द्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ २८ ॥ उक्ता जनपदा येषु कर्म चैकं प्रदृश्यते । ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ॥ २९ ॥ द्वीपानान्तु महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा । स राजा स शिवो राजन् स पिता प्रपितामहः ॥ ३० ॥ गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजड़पण्डिताः । भोजनञ्चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ॥३१॥ सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा । ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥३२॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् । तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसम्मताः ॥ ३३ ॥ दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः । सुप्रतीकस्तथा राजन् प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३४ ॥ तस्याहं परिमाणन्तु न सङ्ख्यातु-मिहोत्सहे । असङ्ख्यातः स नित्यं हि तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा ॥३५॥ तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्व्वाभ्य एव च । असम्बद्धा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते द्विपाः ॥ ३६ ॥ पुष्करैः पद्मसङ्काशैर्व्विकर्षद्भिर्म्महाप्रभैः । शतधा पुनरेवाशु ते तान् मुञ्चन्ति नित्यशः ॥३७॥ श्वसद्भिर्म्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः । आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया सञ्जय कीर्त्तितः । दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच । उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान् वै शृणु तत्त्वत । स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ॥ ४० ॥ परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः । योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४१ ॥ परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ । षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४२ ॥ चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः । विष्कम्भेन कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ४३ ॥ एकोनषष्टिर्व्विष्कम्भं शीतरश्मेर्म्महात्मनः । सूर्य्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चापि कुरुनन्दन ॥ ४४ ॥

विष्कम्भेण ततो राजन् मण्डलं त्रिंशता समम्। अष्टपञ्चाशतं राजन् विपुलत्वेन चानघ ॥ ४५ ॥ श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः। एतत् प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४६ ॥ स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया। चन्द्रादित्यौ महाराज सङ्क्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४७ ॥ इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा। सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४८ ॥ यथादिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत्। तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्य्योधनं प्रति ॥ ४९ ॥ श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व्व मनोऽनुगम्। श्रीमान् भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसत्तमः ॥५०॥ आयुर्बलञ्च कीर्त्तिश्च तस्य तेजश्च वर्द्धते। यः शृणोति महीपालः पर्व्वणीदं यतव्रतः ॥ ५१ ॥ प्रीणन्ति पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः। इदन्तु भारतं वर्षं यत्र वर्त्तामहे वयम्। पूर्व्वैः प्रवर्त्तितं पुण्यं तत् सर्व्वं श्रुतवानसि ॥ ५२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भूमिपर्व्वणि उत्तरकुर्व्वादिनिरूपणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तञ्च भूमिपर्व्व ॥

अथ भगवद्गीतापर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ गावल्गणिर्व्विद्वान् संयुगादेत्य भारत। प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १ ॥ ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोत्पत्य दुःखितः। आचष्ट निहतं भीष्मं भारतानां पितामहम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। सञ्जयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ। हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३ ॥ ककुदं सर्व्वयोधानां धाम सर्व्वधनुष्मताम्। शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४ ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत्।

स शेते निहतो राजन् सङ्ख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५ ॥ यः सर्वान् पृथिवीपालान् समवेतान् महामृधे । जिगायैकरथेनैव काशिपुर्य्यां महारथः ॥ ६ ॥ जामदग्न्यं रणे रामं योऽयुध्यदपसम्भ्रमः । न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७ ॥ महेन्द्रसदृशः शौर्य्ये स्थैर्य्ये च हिमवानिव । समुद्र इव गाम्भीर्य्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८ ॥ शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः । नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९ ॥ पाण्डवानां महासैन्यं यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे । प्रावेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १० ॥ परिरक्ष्य स सेनां तां दशरात्रं प्रवीरहा । जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥ ११ ॥ यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन् वाणान् सहस्रशः । जघान युधि योधानामर्व्वुदं दशभिर्द्दिनैः ॥ १२ ॥ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः । तव दुर्म्मन्त्रिते राजन् यथा नार्हः स भारत ॥ १३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भीष्ममृत्युश्रवणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना । कथं रथात् स न्यपतत् पिता मे वासवोपमः ॥ १ ॥ कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण सञ्जय । वलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २ ॥ तस्मिन् हते महाप्राज्ञे महोत्साहे महावले । महासत्त्वे नरव्याघ्रे किं न आसीन्मनस्तदा ॥ ३ ॥ आर्त्तिं परामाविशति मनः संश्रुत्य मे हतम् । कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४ ॥ के तं यान्तमनुप्राप्ताः के वास्यासन् पुरोगमाः । केऽतिष्ठन् के न्यवर्त्तन्त केऽभ्यवर्त्तन्त सञ्जय ॥ ५ ॥ के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् । तथानीकं गाहमानं

समरे पृष्ठतोऽन्वयुः॥ ६॥ यस्तमोऽर्क इवापोहन् परसैन्यमभित्वहा। सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत्॥ ७॥ अकरोत् दुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु यः। ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्य्यवारयत्॥ ८॥ कृतिनन्तं दुराधर्षं सञ्जयास्यन्तमन्तिके। कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन्॥ ९॥ निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम्। चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम्॥ १०॥ अनर्हं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमन्तमपराजितम्। पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि॥ ११॥ उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्त्तमानं रथोत्तमे। परेषामुत्तमाङ्गानि पचिन्वन्तमथेषुभिः॥ १२॥ पाण्डवानां महत् सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे। कालाग्निमिव दुर्द्धर्षं समचेष्टत नित्यशः॥ १३॥ परिकृष्य स सेनान्तु दशरात्रमनीकहा। जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम्॥ १४॥ यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं क्षिपन्। जघान युधि योधानामर्वुदं दशभिर्दिनैः॥ १५॥ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः। मम दुर्मन्त्रितेनाजौ यथा नार्हति भारतः॥ १६॥ कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाञ्चालानामनीकिनी। प्रहर्त्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम्॥ १७॥ कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन् पाण्डुनन्दनाः। कथञ्च नाजयत् भीष्मो द्रोणे जीवति सञ्जय॥ १८॥ कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा। भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः॥ १९॥ कथञ्चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना। भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः॥ २०॥ यः स्पर्द्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम्। अजितं जामदग्न्येन शतक्रतुपराक्रमम्॥ २१॥ तं हतं समरे भीष्मं महारथकुलोदितम्। सञ्जयाचक्ष्व मे वीर येन शर्म न विद्महे॥ २२॥ मामकाः के महेष्वासा नाजहुः सञ्जयाच्युतम्। दुर्य्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्य्यवारयन्॥ २३॥

यच्छिखण्डिमुखाः सर्व्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः । कच्चित्ते कुरवः सर्व्वे नाजह्नुः सञ्जयाच्युतम् ॥ २४ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढ़ं मम । यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्य्यते ॥२५॥ तस्मिन् सत्यञ्च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे । अप्रमेयाणि दुर्द्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ २६ ॥ मौर्व्वीघोषस्तनयित्नुः पृषत्क-पृषतो महान् । धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २७ ॥ योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान् सपाञ्चालान् ससृञ्जयान् । निघ्नन् पर-रथान् वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २८ ॥ इष्वस्त्रसागरं घोरं वाणग्राहं दुरासदम् । कार्म्मुकोर्म्मिणमक्षोभ्यमद्वीपं चलमप्लवम्॥२९॥ गदासिमकरामासं हयावर्त्तं गजाकुलम् । पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ॥३०॥ हयान् गजान् पदातींश्च रथांश्च तरसा बहून् । निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ ३१ ॥ विदह्य-मानं कोपेन तेजसा च परन्तपम् । वेलेव मकरावासं के वीराः पर्य्यवारयन् ॥ ३२ ॥ भीष्मो यदकरोत् कर्म्म समरे सञ्जयारिहा । दुर्य्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ ३३ ॥ केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः । पृष्ठतः के परान् वीरानपा-सेधन् यतव्रताः ॥३४॥ के पुरस्तादवर्त्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके । केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३५ ॥ वामे चक्रे वर्त्तमानाः केऽघ्नन् सञ्जय सृञ्जयान् । अग्रतोऽग्र्यमनीकेषु केऽभ्य-रक्षन् दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्त गच्छतो दुर्गमां गतिम् । समूहे के परान् वीरान् प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ॥ ३७ ॥ रक्षमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । दुर्ज्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३८ ॥ सर्व्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजा-पतेः । कथं प्रहर्त्तुमपि ते शेकुः सञ्जय पाण्डवाः ॥ ३९ ॥ यस्मिन् द्वीपे समाश्वस्य युध्यन्ते कुरवः परैः । तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि सञ्जय ॥ ४० ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मम पुत्रो वृहद्बु-

बलः । न पाण्डवानगणयत् कथं स निहतः परैः ॥ ४१ ॥ यः पुरा विबुधैः सर्वैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः । काङ्क्षितो दानवान् घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ४२ ॥ यस्मिन् जाते महावीर्य्ये शान्तनुर्लोकविश्रुतः । शोकं दैन्यञ्च दुःखञ्च पाजहत् पुत्रलक्ष्मणि ॥ ४३ ॥ प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिम् । वेदवेदाङ्ग-तत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्रविनयोपेतं शान्तं दान्तं मनस्विनम् । हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम् ॥ ४५ ॥ धर्माद्धर्मो बलवान् सम्प्राप्त इति मे मतिः । यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४६ ॥ जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः । अम्बार्थमुद्यतः सङ्ख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४७ ॥ तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् । हतं शंससि मे भीष्मं किन्नु दुःखमतः परम् ॥ ४८ ॥ असकृत् क्षत्रियव्राताः सङ्ख्ये येन विनिर्जिताः । जामदग्न्येन रामेण परवीरनिघातिना ॥ ४९ ॥ न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना । तस्मान्नूनं महावीर्य्यात् भार्गवात् युद्धदुर्मदात् ॥५०॥ तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः । यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ५१ ॥ परमास्त्रविदं शूरं जघान भरतर्षभम् । के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि ॥ ५२ ॥ शंस मे तत् यथा चासीत् युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः । योषेव हत-वीरा मे सेना पुत्रस्य सञ्जयः ॥ ५३ ॥ अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम । पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन् महाहवे ॥ ५४ ॥ परासक्ते ततस्तस्मिन् कथमासीन्मनस्तदा । जीविते-ऽप्यद्य सामर्थ्यं किमेवास्मासु सञ्जय ॥ ५५ ॥ घातयित्वा महा-वीर्य्यं पितरं लोकधार्मिकम् । अगाधसलिले मग्नां नौकां दृष्ट्वेव पारगः ॥ ५६ ॥ भीष्मे हते भृशं दुःखात् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ॥ ५७ ॥ यच्छ्रुत्वा पुरुष-

व्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्य्यते। यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नीतिश्च पुरुषर्षभे ॥ ५८ ॥ अप्रमेयाणि दुर्द्धर्षे कथं स निहतो युधि। न चास्त्रेण न शौर्य्येण तपसा मेधया न च ॥ ५९ ॥ न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते। कालो नूनं महावीर्य्यः सर्व-लोकदुरत्ययः ॥ ६० ॥ यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय। पुत्रशोकाभिसन्तप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ॥ ६१ ॥ आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनात्। यदादित्यमिवापश्यत् पतन्तं भुवि सञ्जय ॥ ६२ ॥ दुर्य्योधनः शान्तनवं किन्तदा प्रत्यपद्यत। नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ॥ ६३ ॥ शेषं किञ्चित् प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम्। दारुणः क्षत्रधर्मो-ऽयमृषिभिः सम्प्रदर्शितः ॥ ६४ ॥ यत्र शान्तनवं हत्वा राज्य-मिच्छन्ति पाण्डवाः। वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महा-व्रतम् ॥ ६५ ॥ क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः। एतदार्य्येण कर्त्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ॥ ६६ ॥ पराक्रमः पराशक्तिस्तत्तु तस्मिन् प्रतिष्ठितम्। अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ॥ ६७ ॥ कथं शान्तनवं तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन्। यथा युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ॥ ६८ ॥ कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ६९ ॥ दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन्। यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ॥ ७० ॥ शरशक्तिमहाखड्गतोमराढ्यां महाभयाम्। प्रावि-शन् कितवा मन्दाः सभां युद्धविशारदाः ॥ ७१ ॥ प्राणद्यूते प्रतिभये के दीव्यन्ते नरर्षभाः। के जीयन्ते जितास्तत्र कृतलक्ष्या निपातिताः ॥ ७२ ॥ अन्ये भीष्माच्छान्तनवात् तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। न हि मे शान्तिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतम् ॥ ७३ ॥ पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनम्। आर्त्तिं मे हृदये

रूढ़ां महतीं पुत्रहानिजाम्॥ ७४॥ त्वं हि मे सर्पिषीवाग्निं प्रदीपयसि सञ्जय। महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ॥ ७५॥ दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः। श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्य्योधनकृतान्यहम्॥ ७६॥ तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र सञ्जय। यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मन्दस्याबुद्धिसम्भवम्॥ ७७॥ अपनीतं सुनीतं यत् तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता॥ ७८॥ तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः। यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः। क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथाभवत्॥ ७९॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने

चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

सञ्जय उवाच। त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि। न तु दुर्य्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि॥ १॥ य आत्मनो दुश्चरिताद्शुभं प्राप्नुयान्नरः। एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति॥ २॥ महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत्। स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन्॥ ३॥ निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया। अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तश्च सुचिरं वने॥ ४॥ हयानाञ्च गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम्। प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च॥ ५॥ शृणु तत् पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः। दृष्टमेतत् पुरा नूनमिदमेव नराधिप॥ ६॥ नमस्कृत्य पितुस्तेऽहं पाराशर्य्याय धीमते। यस्य प्रसादाद्दिव्यं यत् प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम्॥ ७॥ दृष्टिश्चातीन्द्रियां राजन् दूरात् श्रवणमेव च। परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च॥ ८॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा। अस्त्रै-

ह्यसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९ ॥ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् । भारतानामभूत् युद्धं यथा तल्लोमहर्षणम् ॥ १० ॥ तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढ़ेषु च विधानतः । दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । अनीकानि च सर्व्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२ ॥ अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः । पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणाञ्च समागमः ॥ १३ ॥ नातः कार्य्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् । हन्यात् गुप्तो ह्यसौ पार्थान् सोमकांश्च सस्टञ्जयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्व्वं तस्मात् वर्ज्यो रणे मम ॥१५॥ तस्मात् भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः । शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्व्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६ ॥ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः । सर्व्वशस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महाबलम् । मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयेथाः शिखण्डिना ॥१८॥ वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् । गोप्तारौ फाल्गुनं प्राप्तौ फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमानः पार्थेन भीष्मेण च विवर्ज्जितः । यथा न हन्यात् गाङ्गेय दुःशासन तथा कुरु ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि दुर्य्योधनदुःशासनसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां स शब्दः सुमहानभूत् । क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ १ ॥

शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत। हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा॥ २॥ गजानां बृंहताञ्चैव योधानाञ्च विगर्ज्जताम्। क्ष्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्व्वतोऽभवत्॥ ३॥ उदतिष्ठन् महाराज सर्व्वं युक्तमशेषतः। सूर्य्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः॥ ४॥ राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च। दुष्प्रधृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च॥ ५॥ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत। त्वदीयानां परेषाञ्च शस्त्रवन्ति महान्ति च॥ ६॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः। विभ्राज्यमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः॥ ७॥ रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः। अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत्॥ ८॥ धनुर्भिरृष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः। योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः॥९॥ गजाः पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशाम्पते। व्यतिष्ठन् वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः॥ १०॥ ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः। स्वेषाञ्चैव परेषाञ्च द्युतिमन्तः सहस्रशः॥ ११॥ काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः। अर्च्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजारोहाः सहस्रशः॥ १२॥ महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव। सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः॥ १३॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः कलापिनः। ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः॥ १४॥ शकुनिः सौबलः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः विन्दानुविन्दौ कैकेयाः काम्बोजश्च सुदक्षिणः॥ १५॥ श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जनत्सेनश्च पार्थिवः। बृहद्बलश्च कौरव्य कृतवर्म्मा च सात्वतः॥ १६॥ दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः। अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः॥ १७॥ एते चान्ये च बहवो दुर्य्योधनवशानुगाः। राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः॥ १८॥ सन्नद्धाः

समदृश्यन्त सेष्वनीकेष्ववस्थिताः । वद्धकृष्णाजिनाः सर्व्वे वलिनो युद्धशालिनः ॥१९॥ हृष्टा दुर्य्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः । समर्था दशवाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ एकादशी धार्त्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः । अग्रतः सर्व्वसैन्यानां यत्र शान्तनवोऽग्रणीः ॥ २१ ॥ श्वेतोष्णीषं श्वेतच्छत्रं श्वेतवर्माणमच्युतम् । अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ हेमतालध्वजं वीरं राजते स्यन्दने स्थितम् । श्वेताभ्र इव शीतांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ २३ ॥ सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नमुखाः सर्व्वे समुद्विविजिरे मुहुः । एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव पार्थिव ॥ २५ ॥ पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः । उन्मत्तमकरावर्त्तौ महाग्राहसमाकुलौ ॥२६॥ युगान्ते समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव । नैव नस्तादृशो राजन् दृष्टपूर्व्वो न च श्रुतः । अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥२७॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । यथा स भगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । तथैव सहिताः सर्व्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १ ॥ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत । दीप्यमानाश्च सम्पेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २ ॥ द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत । ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुनानुदितो दिवि ॥ ३ ॥ ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः । लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४ ॥ अहन्यहनि पार्थानां

वृद्धः कुरुपितामहः। भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥५॥ जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ। युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव। समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७॥ इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत्। गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८ ॥ एष वः श्रुतिजः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः। सम्भावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९ ॥ नाभागश्च ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः। संसिद्धाः परमं स्थानं गता कर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे। यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ। निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२ ॥ स तु वैकर्त्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः। न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३ ॥ अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः। निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४ ॥ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः। तान्यनीकानि शोभन्ते गजैरथपदातिभिः ॥ १५ ॥ भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनाञ्च निस्वनैः। रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६ ॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः। भ्राजमाना व्यराजन्त साग्नयः पर्वता इव ॥ १७ ॥ तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना। विमलादित्यसङ्काशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८ ॥ ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ। अवर्त्तन्त यथादेशं राजन् शान्तनवस्य ते ॥ १९ ॥ स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः। ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥ २० ॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः। अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतुना ॥ २१ ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः। शल्यो भूरिश्रवाश्चैव

विकर्णश्च महारथः ॥ २२ ॥ एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः । स्यन्दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ॥ २३ ॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्ते रथोत्तमाः । भ्राजमाना व्यरोचन्त जाम्बूनदमयध्वजाः ॥ २४ ॥ जाम्बूनदमयी वेदी कमण्डलुविभूषिता । केतुराचार्य्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥२५॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः । महान् दुर्य्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २६ ॥ तस्य पौरवकालिङ्गाः काम्बोजश्च सुदक्षिणः । क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २७ ॥ स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च । प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च रिपुं ययौ ॥ १८ ॥ तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना । शारदाभ्रघनप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्बलम् ॥ २९ ॥ अनीकप्रमुखे तिष्ठन् वराहेण महायशाः । शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ ३० ॥ शतं रथसहस्राणां तस्यासन् वशवर्त्तिनः । अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३१ ॥ तत् सिन्धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् । अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३२ ॥ षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च । पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३३ ॥ तस्य पर्वतसङ्काशा व्यरोचन्त महागजाः । यन्त्रतोमरतूणीरपताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३४ ॥ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिङ्गकः । श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३५ ॥ केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् । आस्थितः समरे राजन् मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३६ ॥ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणं तं समास्थितः । भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३७ ॥ गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन सम्मितौ । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३८ ॥ सरथानीकवान् व्यूहो हस्त्यङ्गो नृपशीर्षवान् । वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्रहसन् सर्वतोमुखः ॥ ३९ ॥

द्रोणेन विहितो राजन् राज्ञा शान्तनवेन च। तथैवाचार्य्य-पुत्रेण वाह्लीकेन कृपेण च॥ ४०॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

सञ्जय उवाच। ततो मुहूर्त्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः। अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम्॥ ११॥ शङ्खदुन्दुभि-घोषैश्च वारणानाञ्च बृंहितैः। नेमिघोषैरथानाञ्च दीर्य्यतीव वसुन्धरा॥ २॥ हयानां हेषमाणानां योधानाञ्चैव गर्ज्जताम्। क्षणेनेव नभोभूमिः शब्देनापूरितन्तदा॥ ३॥ पुत्राणां तव दुर्द्धर्ष पाण्डवानां तथैव च। समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमा-गमे॥ ४॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः। भ्राज-माना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः॥ ५॥ ध्वजा बहुविधा-कारास्तावकानां नराधिप। काञ्चनाङ्गदिनो-रेजुर्ज्ज्वलिता इव पावकाः॥ ६॥ तेषाञ्चैव परेषाञ्च समदृश्यन्त भारत। महेन्द्र-केतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव॥ ७॥ काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलितार्कसमप्रभैः। सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्वलनार्कसमप्रभाः॥८॥ कुरुयोधवरा राजन् विचित्रायुधकार्मुकाः। उद्यतैरायुधैश्चित्रै-स्तालवद्धाः पिनाकिनः॥ ९॥ ऋषभाद्या महेष्वासाश्चमूसुखगता वभुः। पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप॥ १०॥ दुःशा-सनो दुर्विसहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा। विविंशतिश्चित्रसेनो विक-र्णश्च महारथः॥ ११॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः। रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः॥ १२॥ अभी-षाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः। शाल्वा मत्स्यास्तथा-म्बष्ठास्त्रैगर्त्ताः कैकयास्तथा॥ १३॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः

प्रतीच्योदीच्यवासिनः। द्वादशैते जनपदाः सर्व्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १४ ॥ महता रथवंशेन ते ररक्षुः पितामहम्। अनीकं दश-साहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १५ ॥ मागधो येन नृपति-स्तथानीकन्तमन्वयात्। रथानाञ्चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ॥ १६ ॥ अभवन् वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट्। पादा-ताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्म्मासिपाणयः ॥ १७ ॥ अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः। अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत। अदृश्यत महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अक्षौहिण्या दशैकाञ्च व्यूढां दृष्ट्वा युधि-ष्ठिरः। कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १ ॥ यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम्। कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। धार्त्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः। अभ्यभाषत धर्म्मात्मा धर्म्मराजो धनञ्जयम् ॥ ३ ॥ महर्षेर्व्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः। संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तरयेत् बहून् ॥ ४ ॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह। अस्माकञ्च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५ ॥ एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव। एतच्छ्रुत्वा धर्म्मराजं प्रत्य-भाषत पाण्डव. ॥ ६ ॥ एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जयम्। अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७ ॥ यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः। स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥ तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्

पुरुषसत्तमः । अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥९॥ यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्य्योधनपुरोगमाः । निवर्त्तिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥ १० ॥ तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतो-भयाः । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ न हि सोऽस्ति पुमांल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् । द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धन-ञ्जयः । व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फाल्गुनस्तथा । १३ ॥ सम्प्रयातान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः । गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १४ ॥ भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्य्यवान् । नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥१५॥ विराटश्च ततः पश्चात् राजायाक्षौहिणीवृतः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्री-पुत्रौ महाद्युती । द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः । सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखण्डी तु ततः पश्चा-दर्जुनेनाभिरक्षितः । यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽप्यर्जुनस्यासीत् युयुधानो महाबलः । चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २० ॥ कैकेया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्य्यवान् । भीमसेनो गदां बिभ्रत् वज्रसारमयीं दृढाम् ॥ २१ ॥ चरन् वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् । एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ॥ २२ ॥ धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् । भीमसेनं तदा राजन् दर्शयन् समहाबलम् ॥ २३ ॥ ब्रुवाणन्तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत । अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ २४ ॥ राजा तु मध्य-मानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलै-रिव ॥ २५ ॥ अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।

विराटमन्वयात् पश्चात् पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ २६ ॥ तेषा-मादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः । नानाचिह्नधरा राजन् रथेष्वासन् महाध्वजाः ॥ २७ ॥ समुत्सार्य्य ततः पश्चात् धृष्ट-द्युम्नो महारथः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत् युधिष्ठिरम् ॥ २८ ॥ त्वदीयानां परेषाञ्च रथेषु विपुलान् ध्वजान् । अभि-भूयार्ज्जुनस्यैको रथे तस्थौ महाकपिः ॥ २९ ॥ पादातास्त्वग्रतो गच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः । अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ ३० ॥ वारणा दशसाहस्रा प्रभिन्नकरटामुखाः । शूरा हेम-मयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३१ ॥ क्षरन्त इव जीमूता महार्हाः पद्मगन्धिनः । राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्व्वताः ॥ ३२ ॥ भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् । प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३३ ॥ तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तमिव वाहिनीम् । न शेकुः सर्व्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३४ ॥ वज्रो नामैष स व्यूहो निर्भयः सर्व्वतोमुखः । चाप-विद्युत्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३५ ॥ यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् । अजेयो मानुषे लोके पाण्डवै-रभिरक्षितः ॥ ३६ ॥ सन्ध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्य्यस्योदयनं प्रति । प्रावात्सपृषतो वायुर्निरभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ३७ ॥ विष्वग्वाताश्च विववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः । रजश्चोद्धूयमानन्तु तमसाच्छादय-ज्जगत् ॥ ३८ ॥ पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ । उद्यन्तं सूर्य्यमाहत्य व्यशीर्य्यत महास्वना ॥ ३९ ॥ अथ सज्जीय-मानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निष्प्रभोऽभ्युदयौ सूर्य्यः सघोषं भू-श्चचाल च ॥ ४० ॥ व्यशीर्य्यत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ । निर्घाता बहवो राजन् दिक्षु सर्व्वासु चाभवन् ॥ ४१ ॥ प्रादु-रासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किञ्चन । ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्वना ॥ ४२ ॥ किङ्किणीजालबद्धानां काञ्चनस्रग्-

वराम्बरैः । महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ॥ ४३ ॥ सर्वं भणभणीभूतमासीत्तालवनेष्विव । एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ॥ ४४ ॥ व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् । ग्रसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ । दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यव्यूहे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सूर्य्योदये सञ्जय के तु पूर्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् । मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १ ॥ केषां जघन्यौ सोमसूर्य्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभषन्त । केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं मे त्वं ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्ट-रूपे नरेन्द्र । उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्व-पूर्णे ॥ ३ ॥ उभे सेने बृहत्यौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्वि-षह्ये । तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ॥४॥ पश्चान्मुखाः कुरवो धार्त्तराष्ट्राः स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योध्य-मानाः । दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५ ॥ चक्रे वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्त्तराष्ट्रान् श्वापदा व्याहरन्ति । गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्षं जालवन्तं प्रभिन्नम् । समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो वन्दिभि-र्मागधैश्च ॥ ७ ॥ चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौपर्णस्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्द्धं गान्धारैर्याति

गान्धारराजः ॥ ८ ॥ भीष्मोऽग्रतः सर्व्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखड्गः । श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९ ॥ तस्य सैन्ये धार्त्तराष्ट्राश्च सर्व्वे वाह्लीकानामेकदेशः शलश्च । ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धोस्तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १० ॥ शोणैर्हयैरुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः । आस्ते गुरुः प्रायशः सर्व्वराज्ञां पश्चाच्च भूमीन्द्र इवाभियाति ॥ ११ ॥ वार्द्धक्षत्रिः सर्व्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च । शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चेति सर्व्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२ ॥ शारद्वतश्चोत्तरधर्म्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी । शकैः किरातैर्यवनैश्च सार्द्धं तदा चमूमुत्तरतोऽभियाति ॥ १३ ॥ संशप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्ज्जुनस्येति सृष्टाः । येनार्ज्जुनस्तेन राजन् कृतास्त्राः प्रयातारस्ते त्रिगर्त्ताश्च शूराः ॥ १४ ॥ साग्रं शतसहस्रन्तु नागानां तव भारत । नागे नागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे ॥ १५ ॥ अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः । एवं व्यूढ़ान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १६ ॥ संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्व्वमासुरम् । दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १७ ॥ महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान् । भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ १८ ॥ अनन्तरूपा ध्वजिनी नरेन्द्र भीमा त्वदीया न तु पाण्डवानाम् । तान्त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां यस्या नेता केशवश्चार्ज्जुनश्च ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच। वृहतीं धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यताम्। विषादमगमत् राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः। अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विषण्णो ऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ धनञ्जय कथं शक्यमस्माभियोंद्धुमाहवे। धार्त्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३ ॥ अक्षोभ्यो-ऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्षिणा। कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्च्चसा ॥ ४ ॥ ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण। कथमस्मात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ॥ ५ ॥ अथार्जुनो-ऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा। विषण्णमिव संप्रेक्ष्य तव राज-न्ननीकिनीम् ॥ ६ ॥ प्रज्ञयाभ्यधिकान् शूरान् गुणयुक्तान् बहू-नपि। जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशाम्पते ॥ ७ ॥ तत्र ते कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८ ॥ एवमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत्। पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन् दिवौकसः ॥ ९ ॥ न तथा बलवीर्य्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः। यथा सत्यानृशंसाभ्यां धर्म्मेणैकेन चानघ ॥ १० ॥ ज्ञात्वा धर्ममधर्मञ्च लोभञ्चोद्यम-मास्थिताः। युध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११ ॥ एवं राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः। यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२ ॥ गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम्। तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरे गुणाः ॥ १३ ॥ अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः। पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४ ॥ पुरा ह्येष हरि-र्भूत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः। सुरासुराणां विस्फूर्ज्जन्नब्रवीत् के जयन्त्विति ॥ १५ ॥ अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्ज्जितम्। तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६ ॥ तस्य

ते न व्यथां काञ्चिदिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि युधिष्ठिरार्ज्जुन-संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् । प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । स्वर्गं परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ २ ॥ मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना । धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३ ॥ अनीकं दक्षिणं राजन् युयुधानेन पालितम् । श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४ ॥ महेन्द्रयानप्रतिमं रथन्तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति । प्रदक्षिणञ्चैनमुपाचरन्ति महर्षयः संस्तुतिभिर्महेन्द्रम् ॥ ६ ॥ पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिसिद्धाः स्तुतवन्त एनम् । जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः समन्ततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः ॥ ७ ॥ ततः सहस्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् । कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्व्वन् ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८ ॥ सहस्रसूर्य्यः शतकिङ्किणीकः परार्द्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः । रथोऽर्ज्जुनस्याग्निरिवार्च्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९ ॥ तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजो गाण्डिववाणपाणिः । धनुर्द्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित् ॥ १० ॥ उद्वर्त्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स बिभर्त्ति रूपम् । अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नरांश्च

नागान् युधि भस्म कुर्य्यात् ॥ ११ ॥ स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता। तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२ ॥ समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविव्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः। वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयभग्नसत्त्वाः ॥ १३ ॥ अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम्। अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ गुडाकेशं जनार्द्दनः ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच। य एष रोषात् प्रतपन् बलस्थो यो नः सेनां सिंह इवाचकर्ष। स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः ॥ १५ ॥ एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम्। एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। धार्त्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम्। अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच। शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः। पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तोऽर्जुनः सङ्ख्ये वासुदेवेन धीमता। अवतीर्य्य रथात् पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच। नमस्ते सिद्धसेनानि आर्य्ये मन्दरवासिनि। कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ॥ ४ ॥ भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते। चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये। शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ॥ ६ ॥ अट्टशूलप्रहरणे

बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ २३ ॥ दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरै-र्विमुच्यते । संग्रामे विजयो नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ॥२४॥ आरोग्यबलसम्पन्नो जीवेत् वर्षशतं तदा । एतत् दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मोहादेतौ न जानन्ति नर-नारायणावृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगाः ॥२६॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः । द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथा नरः ॥ २७ ॥ अवारयंस्तव सुतं न चासौ तत् गृहीतवान् । यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः । यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति सञ्जय । उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १ ॥ के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पनम् । मामकाः पाण्डवेयाश्च तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥ कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः । वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामतिगर्ज्जताम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा । स्रजः समाः सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४ ॥ संहतानामनी-कानि व्यूढानां भरतर्षभ । संसर्गात् समुदीर्णानां विमर्द्दः सुमहा-नभूत् ॥ ५ ॥ वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः शूराणां रणशूराणां गर्ज्जतामितरेतरम् ॥ ६ ॥ उभयोः सेनयो राजन् महाव्यतिकरोऽभवत् । अन्योऽन्यं वीक्षमाणानां योधानां भरत-र्षभ । कुञ्जराणाञ्च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ ७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः। मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय॥ १॥

सञ्जय उवाच। दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढ़ं दुर्य्योधनस्तदा। आचार्य्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत्॥ २॥ पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य महतीञ्चमूम्। व्यूढ़ां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥ ३॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि। युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः॥ ४॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्। पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः॥ ५॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान्। सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्व एव महारथाः॥ ६॥ अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम। नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते॥ ७॥ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः॥ ८॥ अन्ये च बहव शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः। नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे युद्धविशारदाः॥ ९॥ अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्॥ १०॥ अयनेषु तु सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः। भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि॥ ११॥ तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्ध पितामहः। सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्॥ १२॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥ १३॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ। माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः॥ १४॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः। पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः॥ १५॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ॥ १६॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः। धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापरा-

जितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते। सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्। नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलोऽभ्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः। प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः। हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच। सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत। यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ २१ ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे। योत्स्यमानानवेक्षेहं य एतेऽत्र समागताः। धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तो हृषीकेशो गुड़ाकेशेन भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २३ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषाञ्च महीक्षिताम्। उवाच पार्थं पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २४ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान्। आचार्य्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २५ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि। तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान्। कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच। दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्। सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥ २७ ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते। गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २८ ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः। निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ २९ ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे। न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३० ॥ किन्नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा। येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि

च ॥ ३१ ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च । आचार्य्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३२ ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा । एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३३ ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते । निहत्य धार्त्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्द्दन ॥३४॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः । तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ॥ ३५ ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव । यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ ३६ ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् । कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ॥ ३७ ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भि-र्ज्जनार्द्दन । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ ३८ ॥ धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत । अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ ३९ ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्ण-सङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ ४० ॥ पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्ण-सङ्करकारकैः ॥ ४१ ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ॥ ४२ ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः । अहो बत महत्पापं कर्त्तुं व्यव-सिता वयम् ॥ ४३ ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः । यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्यु-स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन-विषादो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । तन्तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ
नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा हि
महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु
गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैतद्विद्मः
कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा
न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्य-
दोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढ़चेताः । यच्छ्रेयः
स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुड़ाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच
हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं
वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥ न त्वेवाहं
जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे
वयमतः परम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं
जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रा-
स्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्या-
स्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं

पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ॥१७॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्व्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः । आश्चर्य्यवत् चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत । तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितु-

मर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्। सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः। येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्। तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्य्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्थः कुरु

कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः-कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच। स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव। स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच। प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्। नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥ यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त-आसीत मत्परः। वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते। सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते॥ ६२ ॥ क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः। स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषया-

निन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु
बुद्धिः पर्य्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य
भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां
वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥ तस्मात् यस्य महाबाहो निगृही-
तानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी । यस्यां जाग्रति
भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स
शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान् यः सर्वान्
पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति
॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जना-
र्द्दन । तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य
येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भगवानुवाच । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता
मयानघ । ज्ञानयोगेन सङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव
सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु

तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढ़ात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्म्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः । तदर्थं कर्म्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्द्दत्तान प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञात् भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥ तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥ कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥२०॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥२१॥ न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढ़ात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तु महावाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसम्मूढ़ाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्न्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढ़ांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

भगवानुवाच । काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेद-

नावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा। कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते। एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ। पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना। जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भगवानुवाच। इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्। विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः। स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः। भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच। अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः। कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच। बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति चार्जुन ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्म्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्म्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्व्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम् ॥१३॥ न मां लिम्पन्ति कर्म्माणि न मे कर्म्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्म्मभिर्न स वध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥ कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः ॥ १७ ॥ कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्ज्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥ २२ ॥ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्य्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्व्वा-

श्रोत्रेन्द्रियकर्म्माणि प्राणकर्म्माणि चापरे। आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे। प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति। सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ॥३०॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्। नायं लोकोऽस्त्य-यज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणोमुखे। कर्म्मजान् विद्धि तान् सर्व्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप। सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्म्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव। येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्व्वेभ्यः पापकृत्तमः। सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन। ज्ञानाग्निः सर्व्व-कर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्र-मिह विद्यते। तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥ श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः। ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति-मचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विन-श्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसन्यस्तकर्म्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम्। आत्मवन्तं न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासि-नात्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अर्जुन उवाच। सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच। सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयः स
नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो
सुखं वन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति
न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥
यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तत् योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यञ्च
योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ सन्न्यासस्तु महाबाहो
दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति
॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्व-
भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किञ्चित् करो-
मीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्
गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिष-
न्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स
पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलै-
रिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्। अयुक्तः काम-
कारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा सन्न्य-
स्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥
न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं
स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं
विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन
तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रका-
शयति तत्परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परा-

रगाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढ़ो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ वाह्य स्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तःसुखोऽन्तराराम-स्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

भगवानुवाच । अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः ।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥ यं
सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो
योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारण-
मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा
हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते । सर्व्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगा-
रूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बन्धुरात्मा-
त्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेतात्मैव
शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञान-
तृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी सम-
लोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्य्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्व्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगी युञ्जीत
सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशी-
रपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं
मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्यात् योग-
मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशा-
न्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो
युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत-
मानसः । शान्तिं निर्व्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतो नैव चार्ज्जुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
कर्म्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते। निस्पृहः सर्व्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया। यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्य-मतीन्द्रियम्। वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः। यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्। स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्व्विसचेतसा॥२३॥ सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्व्वानशेषतः। मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृति-गृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्। ततस्ततो नियम्यै-तदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुख-मुत्तमम्। उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः। सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुख-मश्नुते ॥२८॥ सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि। ईक्षते योग-युक्तात्मा सर्व्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पश्यति सर्व्वत्र सर्व्वञ्च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्व्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः। सर्व्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति योऽर्ज्जुन। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

अर्ज्जुन उवाच। योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधु-सूदन। एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

भगवानुवाच। असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ ३५॥ असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः। वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥ ३६॥

अर्जुन उवाच। अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः। अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति॥ ३७॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति। अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि॥ ३८॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः। त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते॥ ३९॥

भगवानुवाच। पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते। न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति॥ ४०॥ प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः। शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥ ४१॥ अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्। एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥ ४२॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्। यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥ ४३॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः। जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते॥ ४४॥ प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥ ४५॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः। कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुन॥ ४६॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥ ४७॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमोयोगो नाम त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

भगवानुवाच । मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानन्तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्व्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्व्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्य्ययोः । प्रणवः सर्व्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्व्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्व्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवताञ्चाहं कामरागविवर्ज्जितम् । धर्म्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्व्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढ़ाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्ल्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्व्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्ज्जुन । भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कश्चन ॥२६॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्व्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥ येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढ़व्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञञ्च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अर्ज्जुन उवाच । किन्तत् ब्रह्म किमध्यात्मं किङ्कर्म्म पुरुषोत्तम । अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधि-

यज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन। प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

भगवानुवाच। अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते। भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्। अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृता-म्वर ॥ ४ ॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम्। यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥ तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना। परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्त-यन् ॥ ८ ॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्व्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव। भ्रुवो-र्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यत् यतयो वीतरागाः। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्व्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। मूर्द्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्। नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन। मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्ज्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुग-पर्य्यन्तमहर्य्यत् ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहो-

रात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

भगवानुवाच । इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य

मां निवर्त्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृत् न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥ अवजानन्ति मां मूढ़ा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढ़व्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कारमृक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥ गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम् ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षन्निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञै रिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते

पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते । तेषां नित्याभि-
युक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवता भक्ता
यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधि-
पूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न
तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रता
देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति
मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्
करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय
तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्म
बन्धनैः । सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां
भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥ अपि चेत् सुदुराचारो
भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितो हि
सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि
पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या
भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व
माम् ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भगवानुवाच। भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असंमूढ़ः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। सुखं दुःखं भवोऽभावो भयञ्चाभयमेव च ॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः। भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयः सप्त पूर्व्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच। परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयः सर्व्वे देवर्षिर्न्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्व्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव। न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्द्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः। याभिर्व्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि

भगवन् मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जनार्द्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

भगवानुवाच । हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ अहमात्मा गुड़ाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥ पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ वृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धिमाममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितृणामर्य्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्ज्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च

भविष्यताम्। कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम्। मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्। जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः। मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥ दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्। मौनञ्चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्व्वभूतानां बीजं तदहमर्ज्जुन। न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतञ्चराचरम् ॥३९॥ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप। एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥४१॥ अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्ज्जुन उवाच। मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्। यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया। त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो। योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भगवानुवाच। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च॥ ५॥ पश्या-
दित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा। बहून्यदृष्टपूर्वाणि
पश्याश्चर्य्याणि भारत॥ ६॥ इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य
सचराचरम्। मम देहे गुड़ाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि॥७॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः
पश्य मे योगमैश्वरम्॥ ८॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्॥ ९॥ अनेकवक्त्रनयन-
मनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्
॥ १०॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्। सर्वाश्चर्य्य-
मयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्॥ ११॥ दिवि सूर्य्यसहस्रस्य
भवेत् युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य
महात्मनः॥ १२॥ तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा॥ १३॥ ततः स विस्म-
याविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः। प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलि-
रभाषत॥ १४॥

अर्जुन उवाच। पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा-
भूतविशेषसङ्घान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुर-
गांश्च दिव्यान्॥ १५॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतोऽनन्तरूपम्। नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वे-
श्वर विश्वरूपम्॥ १६॥ किरीटिनं गदिनञ्चक्रिणञ्च तेजोराशिं
सर्वतो दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्ता-
नलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य
विश्वस्य परं निधानम्। त्वमव्ययः शाश्वतधर्म्मगोप्ता सनातनस्त्वं
पुरुषो मतो मे॥ १८॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य्यमनन्तबाहुं
शशिसूर्य्यनेत्रम् पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्व-

मिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्व्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचित् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्ता महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्व्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्व्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जानेन लभे च शर्म्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्व्वे सहैवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१

भगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्

समाहर्त्तुमिह प्रवृत्तः। ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥ ३२॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्। मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्॥ ३३॥ द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च कर्णान्तथान्यानपि योधवीरान्। मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्॥ ३४॥

सञ्जय उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी। नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य॥ ३५॥

अर्जुन उवाच। स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च। रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥ ३६॥ कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे। अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत्॥ ३७॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप॥ ३८॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते॥ ३९॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व। अनन्तवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः॥ ४०॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि॥ ४१॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम्॥ ४२॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः॥ ४३॥ तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते ॥ ४६ ॥

भगवानुवाच । मया प्रसन्नेन तवार्ज्जुनेदं रूपं परं दर्शित-मात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्ट-पूर्व्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न्न दानैर्न्न च क्रियाभिर्न्न तपोभि-रुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ मा ते व्यथा मा च विमूढ़भावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यर्ज्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्म्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्ज्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्द्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

भगवानुवाच । सुदुर्द्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्ज्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥५४॥ मत्कर्म्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्ज्जितः । निर्व्वैरः सर्व्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अर्ज्जुन उवाच। एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥ १॥

भगवानुवाच। मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ २॥ ये त्वक्षरमनिर्द्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते। सर्व्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्॥ ३॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्व्वभूतहिते रताः॥ ४॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते॥ ५॥ ये तु सर्व्वाणि कर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥ ६॥ तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्॥ ७॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः॥ ८॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय॥ ९॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि॥ १०॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं मद्योगमाश्रितः। सर्व्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥११॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्म्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्॥ १२॥ अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्म्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥ १३॥ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढ़निश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ १५॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥ १६॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु

सङ्गविवर्ज्जितः ॥ १७ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केन-चित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १८ ॥ ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्ता-स्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अर्ज्जुन उवाच । प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एत-द्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च केशव ॥ १ ॥

भगवानुवाच । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ २ ॥ क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥ तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनि-श्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रि-याणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवम् । आचार्य्यो-पासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्य-मनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टा-निष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्ज्जनसंसदि ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा

॥ १२ ॥ ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादि-मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् । असक्तं सर्व-भृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥ अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१८॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥ कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुण-सङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २३ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान-मात्मना अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥ यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावर-जङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थित-मीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति पराङ्गतिम् ॥२९॥ प्रकृत्यैव तु कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मान-

अकर्त्तारं स पश्यति ॥३०॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥ अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥ यथा सर्व्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्व्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

भगवानुवाच । परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्व्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥ मम योनिर्म्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्व्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ सर्व्वयोनिषु कौन्तेय मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महत् योनिरहं वीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निवध्नन्ति महावाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि मूढ़योनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःख-मज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥ सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुण-वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्। जन्म-मृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच। कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो। किमाचारः कथञ्चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

भगवानुवाच। प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव। न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीन-वदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते। गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽव-तिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः। तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानाप-मानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः। सर्वारम्भपरित्यागी गुणा-तीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भगवानुवाच । ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढ़मूलमसङ्गशस्त्रेण दृढ़ेन छित्त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैर्गच्छन्त्यमूढ़ाः पदमव्ययन्तत् ॥ ५ ॥ न तत् भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः । यत् गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढ़ा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ

तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधोः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसंमूढ़ो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्ववित् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

भगवानुवाच । अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानञ्चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥ द्वौ

भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः। नाशौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः जयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्द्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं वलवान् सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। जयन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥ १७ ॥ अहङ्कारं वलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढ़ा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अर्जुन उवाच। ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

भगवानुवाच। त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोधनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि

राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढ़ग्राहेनात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ ओं तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सत्शब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अर्जुन उवाच। सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥

भगवानुवाच। काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव यत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥७॥ दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनोऽप्रेत्य न तु सन्न्यासिनो क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे। साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्म्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि

स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावत् शृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्न्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन

फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्। परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप। कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। परिचर्य्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदन्ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४५॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४६ ॥ सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४७ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः। नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४८ ॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे। समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ४९ ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५० ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५१ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५३ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५४ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५५ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५६॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५७ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५८ ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ५९ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६० ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६२ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६४ ॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६५ ॥ इदन्ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६६ ॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६७ ॥ न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ॥ ६८ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ६९ ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ७० ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७१ ॥

अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात् मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ व्यासप्रसादात् श्रुतवानेतत् गुह्यतमं परम् । योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥ ७४ ॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महाराज हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७६ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्न्यासयोगो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

अथ भीष्मवधपर्व ॥

सञ्जय उवाच । ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा वाणगाण्डीवधारिणम् । पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १ ॥ पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव ये चैषामनुयायिनः । दध्मुः समुदिताः शङ्खान् वीराः

सागरसम्भवान् ॥ २ ॥ तथा भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर। सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४ ॥ ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्। समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय ससमुद्यमे। ते सैने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६ ॥ विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम्। अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥७॥ पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः। वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥८॥ तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अवतीर्य्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽभ्ययात् ॥ ९ ॥ वासुदेवश्च तं राजन् पृष्ठतोऽनुजगाम ह। यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ॥ १० ॥

अर्ज्जुन उवाच। किन्ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपहाय वै। पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११ ॥

भीमसेन उवाच। क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः। दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२ ॥

नकुल उवाच। एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत। भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व नु ॥ १३ ॥

सहदेव उवाच। अस्मिन् रणसमूहे वै वर्त्तमाने महाभये। योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन। नोवाच वाग्यतः किञ्चित् गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः। अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६ ॥ एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च। अनुमान्य गुरून् सर्वान् योत्स्यते सह शत्रुभिः ॥१७॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरूनवृद्धान् सबान्धवान्। अनुमान्य यथा-

शास्त्रं यस्तु युध्येत् महत्तरैः ॥ १८ ॥ ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम। एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्त्तराष्ट्रचमूं प्रति ॥ १९ ॥ हाहाकारो महानासीत् निःशब्दास्त्वपरेऽभवन्। दृष्ट्वा युधिष्ठिरं वीरा धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ २० ॥ मिथः सञ्जय-याञ्चक्रुरेषो हि कुलपांसनः। व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात् ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरः ससोदर्य्यः शरणार्थं प्रयाचकः। धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे वृकोदरे ॥ २२ ॥ नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः। न नूनं क्षत्रियकुले जातोऽयं प्रथितो भुवि ॥ २३ ॥ यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे। ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ॥ ॥ २४ ॥ हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक्। व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशाम्पते ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरं ससोदर्य्यं सहितं केशवेन तु। ततस्तत् कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ॥२६॥ निःशब्दमभवत् तूर्णं पुनरेव विशाम्पते। किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ॥ २७ ॥ किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति। विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ॥ २८ ॥ उभयोः सेनयो राजन् युधिष्ठिरकृते तदा। सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ॥ २९ ॥ भीष्ममेवाभ्ययात् तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः। तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः। भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह। अनुजानीहि मां तत्र आशिषश्चैव योजय ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच। यद्येवं नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते। शपेयं त्वां महाराज पराभवाय भारत ॥ ३२ ॥ प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयं प्राप्नुहि पाण्डव। यत्तेऽभिलषितं चान्यत् तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३३ ॥ व्रियताञ्च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि।

एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३४ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३५ ॥ अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन । बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यशः । युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३७ ॥

भीष्म उवाच । राजन् किमत्र साह्यन्ते करोमि कुरुनन्दन । कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मात् पृच्छाम्यहं तात पितामह नमोऽस्तु ते । कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् । एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे । विजयेत पुमान् कश्चिदपि साक्षात् शतक्रतुः ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते । वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् । न तावत् मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन । शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४३ ॥ प्रायात् पुनर्महाबाहुराचार्य्यस्य रथं प्रति । पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । उवाच वाचा दुर्द्धर्षमाचार्य्यं श्रेयसे वचः ॥ ४५ ॥ आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः । कथ जये रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४६ ॥

द्रोण उवाच । यदि मां नाधिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४७ ॥ तत् युधिष्ठिर

तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ। अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४८ ॥ करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ४९ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५० ॥ अतस्त्वां क्लीववत् ब्रूयां युद्धादन्यत् किमिच्छसि । योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मम ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्व च मद्धितम् । युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ५२ ॥

द्रोण उवाच । ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मन्त्री हरिस्तव । अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून् विजेष्यसि ॥ ५३ ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः । युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् । कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५५ ॥

द्रोण उवाच । न तेऽस्ति विजयस्तावत् यावत् युध्याम्यहं रणे । ममाशु निधने राजन् यतस्व सह सोदरैः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त तस्मात् महाबाहो बधोपायं वदात्मनः । आचार्य्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५७ ॥

द्रोण उवाच । न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् । युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ॥ ५८ ॥ ऋते प्रायगतं राजन् न्यस्तशस्त्रमचेतनम् । हन्यान्मां युधि यो वीरः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ५९ ॥ शस्त्रञ्चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् । श्रद्धेयवाक्यात् पुरुषात् सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ६० ॥

सञ्जय उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः । अनुमान्य तमाचार्य्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६१ ॥ सोऽभिवाद्य

कृपं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। उवाच दुर्द्धर्षतरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६२ ॥ अनुमानयित्वा योत्स्येऽहं गुरो विगत-कल्मषः। जयेयञ्च रिपुन् सर्वानुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६३ ॥

कृप उवाच। यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः। शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्व्वशः ॥ ६४ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६५ ॥ तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः। ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य्य शृणु मे वचः। इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ॥ ६७ ॥

सञ्जय उवाच। तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम्। अवध्योऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६८ ॥ प्रीतस्तेऽभि-गमेनाहं जयन्तव नराधिप। आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ६९ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा। अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ७० ॥ स शल्य-मभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्म-निःश्रेयसं वचः ॥ ७१ ॥ अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगत-कल्मषः। जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७२ ॥

शल्य उवाच। यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः। शपेयं-त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७३ ॥ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत् काङ्क्षसि तदस्तु ते। अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७४ ॥ ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते। एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥७५॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं वचो राजन् बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥७६॥ करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्-सितम्। ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम्। कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम्॥ ७८॥

शल्य उवाच। किमत्र ब्रूहि साह्यन्ते करोमि नृपसत्तम। कामं योत्स्ये परस्यार्थे भृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः॥ ७९॥

युधिष्ठिर उवाच। स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः। सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्य्यस्तेजोवधस्त्वया॥ ८०॥

शल्य उवाच। सम्पत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर। यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं तव॥ ८१॥

सञ्जय उवाच। अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम्। निर्जगाम महासैन्यात् भ्रातृभिः परिवारितः॥ ८२॥ वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम ह। तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः॥ ८३॥ श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात् किल न योत्स्यसि। अस्मान् वरय राधेय यावत् भीष्मो न हन्यते॥ ८४॥ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम्। धार्त्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत् समम्॥ ८५॥

कर्ण उवाच। न विप्रियं करिष्यामि धार्त्तराष्ट्रस्य केशव। त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्य्योधनहितैषिणम्॥ ८६॥ तत् श्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्त्तत भारत। युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः॥ ८७॥ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पाण्डवाग्रजः। योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात्॥ ८८॥ अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत्। प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ८९॥ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धार्त्तराष्ट्रजान्। युष्मदर्थे महाराज यदिमां वृणुषेऽनघ॥ ९०॥

युधिष्ठिर उवाच। एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान्। युयुत्सो वासुदेवश्च वयञ्च ब्रूम सर्वशः॥ ९१॥ वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात्। त्वयि तन्तुश्च पिण्डश्च

धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९२ ॥ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महाद्युते । न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्त्तराष्ट्रो ह्यमर्षणः ॥ ९३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंहृष्टो महाभुजः । जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत् कनकोज्ज्वलम् ॥ ९५ ॥ प्रत्यपद्यन्त ते सर्व्वे रथान् स्वान् पुरुषर्षभाः । ततो व्यूहं यथापूर्व्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९६ ॥ अवादयन् दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्कलान् । सिंहनादांश्च विविधान् विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९७ ॥ रथस्थान् पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रेक्ष्य पार्थिवाः । धृष्टद्युम्नादयः सर्व्वे पुनर्जहृषिरे तदा ॥ ९८ ॥ गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयताञ्च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयाञ्चक्रिरे भृशम् ॥ ९९ ॥ सौहृदञ्च कृपाञ्चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथयाञ्चक्रिरे नृपाः ॥ १०० ॥ साधुसाध्विति सर्व्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः । वाचः पुण्याः कीर्त्तिमतां मनोहृदयकर्षणाः ॥१०१॥ म्लेच्छाश्चार्य्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा । वृत्तं तत् पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०२ ॥ ततो जघ्नु र्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्कलान् । शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान् दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च । के पूर्व्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः। भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३ ॥ क्ष्वेड़ाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः। भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ४ ॥ उभयोः सेनयो राजंस्ततस्ते स्म समाद्रवन्। वयं तान् प्रति नर्द्दन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयोः। चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६ ॥ नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामत्यायतानामशिवे मुहूर्त्ते। बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे। भीमसेनो महाबाहुः प्राणदत् गोवृषो यथा ॥ ८ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानाञ्च वृंहितम्। सिंहनादञ्च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९ ॥ हयानां क्रेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः। सर्वानभ्यभवच्छब्दान् भीमसेनस्य निस्वनः ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः। जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११ ॥ वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः। शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२ ॥ दर्शयन् घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन्। धोषयंस्ते सुतांस्तत्र तत एतान् समभ्ययात् ॥ १३ ॥ तमायान्तं महेष्वासं सोदर्य्याः पर्य्यवारयन्। छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहस्तथा। दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५ ॥ विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः। पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्य्यवान् ॥ १६ ॥ महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः। आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७ ॥ अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः। नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८ ॥ धार्त्त-

राष्ट्रान् प्रतिययुरर्द्दयन्तः शितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९ ॥ तस्मिन् प्रथमसंग्रामे भीमज्यातलनिःस्वने । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ॥ २० ॥ लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्तवेधिनां राजन् शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१ ॥ नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ २२ ॥ सर्व्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत । ददृशुर्द्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३ ॥ ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४ ॥ कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले । शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे प्रगृहीतशरासनाः । अन्तर्द्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २६ ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् । तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ॥ २७ ॥ सिंहनादरवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः । स घोषवाञ्छरग्राहो धनुर्नागोऽसिकच्छपः ॥ २८ ॥ व्यावल्गितपुरीवात आसीत क्षुब्धाब्धिवत् स्वनः । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रशः ॥ २९ ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम । उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां सुसमागमः ॥ ३० ॥ प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्त्ततामपि । न तु स्वेषां परेषाञ्च विशेषः समदृश्यत ॥ ३१ ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । अतिसर्व्वाण्यनीकानि पिता तेऽतिव्यरोचत ॥ ३२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि युद्धारम्भे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सञ्जय उवाच। पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशाम्पते। प्रावर्त्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्त्तनम् ॥ १ ॥ कुरूणां सृञ्जयानाञ्च सङ्ग्रामे विजिगीषताम्। सिंहानामिव सन्नादो दिवमुर्वीञ्च नादयन् ॥ २ ॥ आसीत् किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह। जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणां प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ३ ॥ तलत्राभिहतश्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ। पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनाञ्च महास्वनः ॥ ४ ॥ तोत्राङ्कुशनिपातश्च आयुधानाञ्च निस्वनः। घण्टाशब्दश्च नागानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ५ ॥ तस्मिन् समुदितः शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः। बभूव रथनिर्घोषः पर्ज्जन्यनिनदोपमः ॥ ६ ॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः। पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्वे एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७ ॥ स्वयं शान्तनवो राजन्नभ्यधावद्धनञ्जयम्। प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम्। अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्द्धनि ॥ ९ ॥ तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ। गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्बली ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो राजन् भीष्मं नाकम्पयद्युधि। सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११ ॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम्। सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ॥ १२ ॥ आनर्च्छतुः सनिर्घोषौ तक्षमाणौ परस्परम्। तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ॥ १३ ॥ वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ। अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ॥ १४ ॥ ततः कौशलको राजा सौभद्रस्य विशाम्पते। ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिञ्चाभ्यपातयत् ॥ १५ ॥ सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ। बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १६ ॥ तथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्द्दनः। ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् ॥१७॥

अन्योऽन्यञ्च शरैस्तीक्ष्णैस्ततच्चतुररिन्दमौ । मानिनं समरे दीप्तं कृतवैरं महारथम् ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्य्योधनमयोधयत् । तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महारथौ ॥ १९ ॥ अन्योऽन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥ २० ॥ विस्मयः सर्व्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ॥ २१ ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्म्मभेदिभिः । तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरञ्च शरासनम् ॥ २२ ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत । अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २३ ॥ पुत्रस्तु तव दुर्द्धर्षो नकुलस्य महाहवे । तुरङ्गांश्चैव चिच्छेद ध्वजञ्चैव न्यपातयत् ॥ २४ ॥ दुर्मुखः सहदेवन्तु प्रत्युद्याय महाबलम् । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे । शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ । त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् । तस्य मद्रपतिश्चापं द्विधा चिच्छेद पश्यतः ॥ २८ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्यत् कार्म्मुकमादत्त वेगवत् बलवत्तरम् ॥ २९ ॥ ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यधावत भारत । तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढ़म् ॥ ३१ ॥ धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । शरञ्चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ॥ ३२ ॥ प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत । अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्द्दश ॥ ३३ ॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्योऽन्यं सुसंरब्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि । अभ्युद्ययौ

महाराज तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम्। सोमदत्तिस्ततः शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३६ ॥ तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं विशाम्पते। दृप्तयोः समरे तूर्णं देवदानवयोरिव ॥ ३७ ॥ वाह्लीकन्तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विशाम्पते। अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥३८॥ वाह्लीकस्तु ततो राजन् धृष्टकेतुममर्षणम्। शरैर्बहुभिरानर्च्छत् सिंहनादमथानदत् ॥ ३९ ॥ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो वाह्लीकं नवभिः शरैः। विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ४० ॥ तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्द्दन्तौ च मुहुर्मुहुः। समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ४१ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः। अलम्बुषं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ४२ ॥ घटोत्कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलम्। नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४३ ॥ अलम्बुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम्। बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ। शिखण्डी समरे राजन् द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ॥ ४५ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धं शिखण्डिनमवस्थितम्। नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा व्यकम्पयत् ॥ ४६ ॥ शिखण्ड्यपि ततो राजन् द्रोणपुत्रमताड़यत्। सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ॥ ४७ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योऽन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे। भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ॥ ४८ ॥ अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत। विराटो भगदत्तन्तु शरवर्षेण भारत ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्षत् सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम्। भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिः ॥५०॥ छादयामास समरे मेघः सूर्य्यमिवोदितम्। वृहत्क्षत्रञ्च कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ॥ ५१ ॥ तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत। गौतमञ्च सुसंक्रुद्धं शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ॥ ५२ ॥ ततो

ऽन्योऽन्यं हयान् हत्वा धनुश्छित्त्वा च भारत । विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ॥५३॥ तयोस्तदभवत् युद्धं घोररूपं दुरासदम् । द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ॥ ५४ ॥ अभ्युद्ययौ सुसंरब्धो हृष्टरूपं परन्तपः । ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ॥ ५५ ॥ ताड़यामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत । तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५६ ॥ ईक्षितृप्रीतिजनकं शुक्राङ्गारकयोरिव । विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महाबलम् ॥ ५७ ॥ अभ्यगाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्त्तत । विकर्णः श्रुतसोमन्तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ॥ ५८ ॥ श्रुतसोमो विकर्णञ्च तदद्भुतमिवाभवत् । सुशर्म्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ॥ ५९ ॥ अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी । सुशर्म्मा च महाराज चेकितानं महारथम् ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे । चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्म्माणं महाहवे ॥ ६१ ॥ ववर्ष शरवर्षेण महामेघ इवाचलम् । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु पराक्रान्तं पराक्रमी ॥ ६२ ॥ अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तं सिंह इव द्विपम् । यौधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ॥ ६३ ॥ व्यदारयत सङ्ग्रामे मघवा इव दानवम् । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु प्रत्यविध्यत् महाहवे ॥ ६४ ॥ अदारयत् महाप्राज्ञ शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ॥ ६५ ॥ श्रुतकर्म्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे । सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सहदेवं महारथम् ॥ ६६ ॥ विद्ध्वा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्व्वतम् । श्रुतकर्म्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ॥ ६७ ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छ दारयन्निव सर्व्वशः । इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तपः । आर्ज्जुनिस्तस्य समरे हयान् हत्वा महारथः ॥ ६९ ॥ ननाद बलवान् राजंस्तत् सैन्यं प्रत्यपूरयत् । श्रुतायुस्तु सुसंरब्धः

फाल्गुनेः समरे हयान् ॥ ७० ॥ निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्त्तत। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ॥ ७१ ॥ ससैन्यं ससुतं वीरं समसज्जतुराहवे। तत्राद्भुतमपश्याम तयोर्घोरं पराक्रमम् ॥ ७२ ॥ अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह। अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ॥ ७३ ॥ कुन्तिभोजस्तु तं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत्। कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ॥७४॥ स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत्। कैकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिष ॥७५॥ ससैन्यान् सहसैन्यास्तु योधयामासुराहवे। वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ॥७६॥ उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः। उत्तरश्चापि तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥७७॥ चेदिराट् समरे राजन् उलूकं समभिद्रवत्। तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत ॥७८॥ उलूकश्चापि तं वाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः। तयोर्युद्धं समभवत् घोररूपं विशाम्पते ॥ ७९ ॥ दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योऽन्यमपराजितौ। एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥ ८० ॥ पदातीनाञ्च समरे तव तेषाञ्च संकुले। मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीत् मधुरदर्शनम् ॥८१॥ तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन। गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ॥८२॥ अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम्। ततो युद्धं सुदुर्द्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ॥८३॥ शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम्। तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ॥ ८४ ॥ प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं युधि। ततो दन्तिसहस्राणि रथानाञ्चापि मारिष ॥ ८५ ॥ अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः। तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपङ्क्तयः। सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥८६॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । राजञ्छतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनाम् । निर्मर्य्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् । न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयो न च मातुलम् ॥ २ ॥ न मातुलश्च स्वस्रीयं न सखायं सखा तदा । आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३ ॥ रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः । अभज्यन्त रथैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४ ॥ रथेषाश्च रथेषाभिः कूवरा रथकूवरैः । सङ्गतैः सङ्गता केचित् परस्परजिघांसवः ॥ ५ ॥ न शेकुश्चलितं केचित् सन्निपत्य रथारथैः । प्रभिन्नास्तु महाकायाः सन्निपत्य महागजैः ॥ ६ ॥ बहुधा दारयन् क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् । सतोरणपताकैश्च वारणा रणवारणैः ॥ ७ ॥ अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः । दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८ ॥ अविनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः । अनभिन्ना प्रभिन्नानां सम्मुखाभिमुखा ययुः ॥ ९ ॥ प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचित्तत्र महागजाः । क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १० ॥ सम्यक् प्रणीताश्च तथा प्रभिन्नकरटामुखाः । ऋष्टितोमरनाराचैर्निरुद्धा वरवारणाः ॥ ११ ॥ शिनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः । प्रधावन्तो दिशः केचित् नदन्तो भैरवान् रवान् ॥ १२ ॥ गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्काः प्रहारिण । ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३ ॥ गदाभिर्मुषलैश्चैव भिन्दिपालैः सतोमरैः । सायकैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४ ॥ सुगृहीतैः सुसंरब्धा द्रवमाणास्ततस्ततः । व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ भ्राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः । प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ १६ ॥ अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः । सञ्जज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७ ॥ गदामुषलरुग्नानां भिन्नानाञ्च वरा-

त्विभिः। दन्तिदन्तावभिन्नानां मर्दितानाञ्च दन्तिभिः ॥ २८ ॥ तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम्। शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९ ॥ हयैरपि हयारोहाश्चामरापीड़-धारिभिः। हंसैरिव महावेगैरन्योऽन्यमभिविद्रुताः ॥ २० ॥ तै-र्विमुक्ता महाप्राश्च जाम्बूनदविभूषणाः। आशुगा विमलास्तीक्ष्णा संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१ ॥ अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान्। शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२ ॥ बहूनपि हयारोहान् भल्लैः सन्नतपर्वभिः। रथी जघान सम्प्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३ ॥ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान् गजाः। स्वपादैरवमृद्नन्ति मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४ ॥ पाट्य-मानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि सुदारुणाः। प्रासैर्विमथिताः केचित् विनेदुः परमातुराः ॥ २५ ॥ साश्वारोहान् हयान् केचिदुन्मथ्य वर वारणान्। सहसा चिक्षिपुस्तत्र सङ्कुले परमे सति ॥ २६ ॥ साश्वारोहान् विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान् गजाः। रथौघानव-मृद्नन्तः सध्वजानभिचक्रमुः ॥ २७ ॥ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचि-त्तत्र महागजाः। साश्वारोहान् हयान् जघ्नुः करैः सचरणै-स्तथा ॥ २८ ॥ प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान्। आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः ॥ २९ ॥ नराश्च कायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च। निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ॥ ३० ॥ महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशाम्पते। द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि ॥३१॥ विकोषै-र्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान् रणे। अभिप्लुतमभिक्रुद्ध-मेकपार्श्वविदारितम् ॥ ३२ ॥ विदर्शयन्तः सम्पेतुः खड्गचर्म-परश्वधैः। केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान् करैः ॥३३॥ विकर्षन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः। शक्तिभिर्दारिताः केचित् सञ्छिन्नाश्च परश्वधैः ॥ ३४ ॥ हस्तिभिर्मर्दिताः केचित्

मुखाश्चान्ये तुरङ्गमैः । रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ताश्च परश्वधैः ॥ ३५ ॥ व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र स्म बान्धवान् । पुत्नानन्ये पितृनन्ये भ्रातृंश्च सह बन्धुभिः ॥ ३६ ॥ मातुलान् भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे । विकीर्णास्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ॥ ३७ ॥ बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः । क्रन्दन्त समदृश्यन्त सुभृशं जीवितेप्सवः ॥ ३८ ॥ तृषापरिगताः केचिदल्प-सत्त्वा विशाम्पते । भूमौ निपतिताः सङ्ख्ये मृगयाञ्चक्रिरे जलम् ॥ ३९ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत । व्यनिन्दन् भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च सङ्गतान् ॥ ४० ॥ अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् । नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ॥ ४१ ॥ तर्ज्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र विशाम्पते । निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात् स्वदनच्छदम् ॥ ४२ ॥ भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्तोऽपि परस्परम् । अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्त्ता व्रण-पीड़िताः ॥ ४३ ॥ निष्कूजाः समपद्यन्त दृढ़सत्त्वा महाबलाः । अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ॥ ४४ ॥ पार्थयाना निपतिताः संक्षुन्नाः वरवारणैः । अशोभन्त महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ॥ ४५ ॥ सम्बभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः । वर्त्तमाने महाभीमे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ४६ ॥ अहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे । स्वस्रीयो मातुलञ्चापि स्वस्रीयञ्चापि मातुलः ॥४७॥ सखायञ्च सखा चापि सम्बन्धी बान्धवांस्तथा । एवमेष क्षयो वृत्तः कुरूणां पाण्डवैः सह ॥ ४८ ॥ वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मर्य्यादे महाभये । भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥४९॥ केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ । राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महा-रथे । बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ५० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच। गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे। वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्नरवरक्षये ॥ १ ॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः। भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २ ॥ एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ। पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥३॥ चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत। भीष्मस्य बहुधा तालः चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४ ॥ स शिरांसि रणे वीरो रथांश्च सयुगध्वजान्। विचकर्त्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५ ॥ नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ। केचिदार्त्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मसु ताड़िताः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः। संयुक्तं रथमास्थाय प्रायात् भीष्मरथं प्रति ॥ ७ ॥ जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना। अभ्यवर्त्तत भीष्मञ्च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८ ॥ सतालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा। भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह ॥ ९ ॥ कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः। भित्त्वा नवभिरानर्च्छत् शराग्रैः प्रपितामहम् ॥ १० ॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक् प्रणिहितेन च। ध्वजमेकेन चिच्छेद जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना। जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्त्तस्वरविभूषितम्। कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३ ॥ जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः। तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४ ॥ लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः। सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयम् ॥१५॥ तस्य लाघवमार्गस्थ मलातसदृशप्रभम्। दिशः पर्य्यपतच्चापि गाण्डीवमिव घोषयन् ॥ १६ ॥ स तमासाद्य वेगेन भीष्मो नवभिराशुगैः। विव्याध समरे तूर्णमार्ज्जुनिं परवीरहा ॥ १७ ॥ ध्वजञ्चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः। सारथिञ्च त्रिभि-

र्वाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु कृपः शल्यश्च मारिष । विद्धा अकम्पयत् कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९ ॥ स तैः परिवृतः शूरो धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान् प्रति ॥ २० ॥ ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य्य शरवृष्टिभिः । ननाद बलवान् कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजन् शरान् ॥ २१ ॥ तत्रास्य सुमहद्राजन् बाह्वोर्बलमदृश्यत । यतमानस्य समरे भीष्ममर्द्दयतः शरैः ॥ २२ ॥ पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् । स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान् ॥ २३ ॥ ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः । चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४ ॥ स राजतो महास्कन्धस्तालो मणिविभूषितः । सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५ ॥ ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतन्तं भरतर्षभ । दृष्ट्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६ ॥ अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च । प्रादुश्चक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन् महाबलः ॥ २७ ॥ ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः । अवाकिरदमेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः । रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९ ॥ विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । भीमश्च कैकयश्चैव सात्यकिश्च विशाम्पते ॥ ३० ॥ जवेन पततां तेषां भीष्मः शान्तनवो रणे । पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्च्छत् सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३१ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च । ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२ ॥ जाम्बूनदमयः केतुः केशरी नरसत्तम । पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३ ॥ ततो भीमस्त्रिभिर्विद्धा भीष्मं शान्तनवं रणे । कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥३४॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना । अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५ ॥ तस्य वारण-

राजस्य रथे चापततो जवात्। शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे॥ ३६॥ तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः। ईषा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान्॥ ३७॥ स हताश्वे रथे तिष्ठन् मद्राधिपतिरायसीम्। उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम्॥ ३८॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः। स पपात गजस्कन्धात् प्रमुक्तांशुकतोमरः॥ ३९॥ समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात्। वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम्॥ ४०॥ भिन्नवर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः। भीममार्त्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च॥ ४१॥ एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो जनाधिप। आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्म्मणः॥ ४२॥ उत्तरन्तु हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं तदा। श्वेतः सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः॥ ४३॥ धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः सन्नतपर्वभिः। निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत॥ ४४॥ ततस्ते तु निमेषार्द्धात् प्रतिपद्य धनूंषि च। सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेताश्वे पर्य्यपातयन्॥ ४५॥ ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः। निचकर्त्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम्॥ ४६॥ ते निकृत्तमहाचापाः स्फुरमाणा महारथाः। अथ शक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान् रवान्॥ ४७॥ मुमुचुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति। ततस्ता ज्वलिताः सर्वा महोल्काशनिनिस्वनाः॥ ४८॥ अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित्। ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणम्॥४९॥ प्राहिणोत् भरतश्रेष्ठ बाणं रुक्मरथं प्रति। तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान्॥ ५०॥ ततो रुक्मरथो राजन् सायकेन दृढ़ं हतः। निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्चाविशन्महत्॥५१॥ तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः। अपोवाहत्सव्यसंज्ञं सर्वलोकस्य पश्यतः॥ ५२॥ श्वेतोऽथान्यात् समादाय वाजिनो

हेमभूषितान् । तेषां स च महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ॥५३॥ हयांश्च शेषान्निर्भिद्य सारथिञ्च परन्तप । शरैश्चैनान् समाकीर्य्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ५४ ॥ ततो हलाहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं पति ॥ ५५ ॥ ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्त्रो महाबलः । शूरैर्वृतश्च सैन्येन प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ५६ ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् । ततो युद्धं समभवत् तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ५७ ॥ तावकानां परेषाञ्च व्यतिषक्तरथद्विपम् । सौभद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे ॥ ५८ ॥ कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते । एतेषु नरसिंहेषु चेदिसैन्येषु चैव हि । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति । कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सञ्जय । भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । राजञ्छतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुङ्गवाः । श्वेतं सेनापतिं शूराः पुरस्कृत्य महारथाः ॥ २ ॥ राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्त्रस्य भारत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन् महारथाः ॥ ३ ॥ अभ्यवर्त्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् । जिघांसन्तो युधां श्रेष्ठं तदासीत् तुमुलं महत् ॥ ४ ॥ ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतम् । तावकानां परेषाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ५ ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो बहून् । प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरर्च्छश्रेष्ठोत्तमः ॥ ६ ॥ समा-

क्षुणोच्छ्रैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान्। तुदन् समन्तात् समरे रवि-रुद्यन् यथा तमः॥ ७॥ तेनाजौ प्रेषिता राजन् शराः शत-सहस्रशः। क्षत्रियान्तकराः संख्ये महावेगा महाबलाः॥ ८॥ पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रणे। राजन् कण्ठकसन्नद्धा वीरा विगतमस्तकाः॥ ९॥ रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशाम्पते। रथो रथोपर्य्यवर्त्तत्तुरगस्तु तुरङ्गमम्॥ १०॥ स्ववल्गं निहितं वीरं लम्बमानं सकार्मुकम्। उदीर्णाश्च हया राजन् वहन्तश्च ततस्ततः॥ ११॥ बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तकवचा हताः। शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते॥ १२॥ पर-स्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः। उत्थाय च प्रधावन्तो द्वन्द्वयुद्धमवाप्नुवन्॥ १३॥ पीड़िताः पुनरन्योऽन्यं लुण्ठतो रणमूर्द्धनि। सत्तो गजः पर्य्यतच्छतशो रथिनो हताः॥ १४॥ सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्तः समन्ततः। स्यन्दने न्यपतत् कश्चित् निहतोऽन्येन सायकैः॥ १५॥ हतसारथिरप्युच्चैर्निपपात महा-रथः। युद्धमानास्य संग्रामे गूढ़े रजसि चोत्थिते॥ १६॥ धनुः-कूजितविज्ञानं तत्रासीत् प्रत्ययुध्यताम्। गात्रस्पर्शं च योधानां व्यज्ञास्ते परिपन्थिनम्॥ १७॥ युध्यमाना शरै राजन् सञ्जिनी ध्वजिनी न्यगात्। अन्योऽन्यं बाणसंशब्दो नाश्रूयत भटैः क्वचः ॥ १८॥ शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि। युद्धमानस्य संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकम्॥ १९॥ नाश्रौषीन्नाम युद्धे तु तुमुले लोमहर्षणे। पिता स्वमौरसं पुत्रं नाभिजानीत कश्चन ॥ २०॥ चक्रं भग्नं युगश्चैव एको धुर्य्यो हयो हतः। आक्षिप्तः स्यन्दनाद्वीरः ससारथिरजिह्मगैः॥ २१॥ विधुरे भिन्नचक्रे च रथेऽपि विवशीकृते। तेन तेन स्म दृश्यन्ते बान्धवानां परस्परम् ॥ २२॥ यो हतः शिरसा छिन्नो मर्मभिर्निहतो हतः। अहतः कोऽपि नैवासीत् भीष्मे निघ्नति शात्रवान्॥२३॥ श्वेतः कुरूणा-

मकरोत् स्वयं तस्मिन् महाहवे । राजपुत्रांस्तथोदारानवधी-च्छृतसङ्घशः ॥ २४ ॥ चिच्छेद रथिनां वाणैः शिरांसि शत-सहस्रशः । साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्ततः । २५ ॥ रथिनो रथचक्राश्च रथारोहा रथानि च । क्षुद्राणि च महार्हाणि पता-काश्च विशाम्पते ॥ २६ ॥ हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चेति भारत । वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत ॥ २७ ॥ वयं श्वेत-भयात् भीता विहाय रथमुत्तमम् । अपयातास्ततः पश्चाद्यत्र पश्याम ते धरम् ॥ २८ ॥ शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन । भीष्मं शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ २९ ॥ अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे । एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरि-र्मेरुरिवाचलः ॥ ३० ॥ आददानो रणे प्राणान् सविता शिशिरा-त्यये । गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ हेममरीचिमान् ॥ ३१ ॥ स मुमोच महेष्वासः शरसङ्घाननेकशः । निघ्नन्नमित्रान् समरे चक्र-पाणिरिवासुरान् ॥ ३२ ॥ ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्तं महा-हवे । स्वयूथादिव ते यूथान् मुक्ताग्निमिव दारुणा ॥ ३३ ॥ तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परन्तपः । दुर्य्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान् वक्षशोषयत् ॥ ३४ ॥ जीवं तद्दुस्थितं त्यक्त्वा भयञ्च स महाहवे । पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विशाम्पते ॥ ३५ ॥ प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव । दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मो वेगेन स समन्वयात् ॥ ३६ ॥ स भीष्मं शरजालेन महता सम-वाकिरन् । श्वेतञ्चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत् ॥३७॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ । व्याघ्राविव सुसंरब्धौ अन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य ततस्तौ पुरुष-र्षभौ । भीष्मः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ॥ ३९ ॥ एकाह्ना निर्द्दहेत् भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीम् । शरैः परमसंक्रुद्धः श्वेतो यदि न पालयेत् ॥ ४० ॥ पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखी-

कृतम्। प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमना ह्यभूत् ॥४१॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः। ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ४२ ॥ श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम्। नाशयामास वेगेन द्रुमान् वायुरिवौजसा ॥ ४३ ॥ द्रावयित्वा चमूञ्चैव वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः। आयातः स महाराज यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ ४४ ॥ तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदीप्तौ महाबलौ। अयुध्येतां महात्मानौ यथा वा वृत्रवासवौ ॥ ४५ ॥ अन्योऽन्यन्तु महाराज परस्परवधैषिणौ। निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः ॥ ४६ ॥ पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी। तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ४७ ॥ आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः। तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्म शान्तनवस्तथा ॥ ४८ ॥ स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः। श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत्। प्रहस्य च रणे श्वेतः सृक्कणी परिसंलिहन् ॥ ५० ॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य दशभिर्दशधा शरैः। सन्धाय विशिखञ्चैव शरं लोमप्रवाहितम् ॥ ५१ ॥ उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः। केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ॥ ५२ ॥ हतं भीष्ममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम्। पाण्डवा अपि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान् समन्ततः ॥ ५३ ॥ भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः। ततो दुर्य्योधनः क्रोधात् स्वमनीकमचोदयत् ॥५४॥ यत्नात् भीष्मं परिप्सुध्वं रक्षमाणाः समन्ततः। तानूचे पश्यमानांस्तान् श्वेतोऽस्तमथवाप्स्यति ॥ ५५ ॥ भीष्मः शान्तनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि ते। राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ॥ ५६ ॥ बलेन चतुरङ्गेन गाङ्गेयमनुपालयन्। वाह्लीकः कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च भारत ॥ ५७ ॥ जारासन्धिर्विकर्णश्च

चित्रसेनो विविंशतिः । त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य्य समन्ततः ॥ ५८ ॥ शस्त्रवृष्टिं सुबहुलां श्वेतस्योपर्य्यपातयन् । तान् क्रुद्धान् निशितैर्वाणैस्त्वरमाणो महाबलः ॥ ५९ ॥ अवारयदमेयात्मा दर्शयन् पाणिलाघवम् । स निवार्य्य च तान् सर्वान् केशरी कुञ्जरानिव ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ ६१ ॥ श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिलीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिराशुगैः ॥६२॥ विव्याध समरे राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः । ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ॥ ६३ ॥ प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्टानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् ॥ ६४ ॥ तं वीरं त्वरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शर-विद्धतम् । हतं श्वेतेन मन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ॥ ६५ ॥ ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारिताम् ॥ ६६ ॥ श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत् सायकान् बहून् । तानावार्य्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः ॥ ६७ ॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव । उत्सृज्य कार्मुकं राजन् गाङ्गेयः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरम् । तत्र सन्धाय विपुलान् भल्लान् सप्त शिला-शितान् ॥ ६९ ॥ चतुर्भिश्चतुरश्वांश्च श्वेतस्य पृतनापतेः । ध्वजं द्वाभ्याञ्च चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः । हताश्वसूतात् स रथादवप्लुत्य महा-रथः ॥ ७१ ॥ अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामह ॥ ७२ ॥ ताड़यामास निशितैः शरसङ्घैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ॥ ७३ ॥ स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् । ततः शक्तिं रणे घोरां गृहीत्वोग्रां महाभयाम् ॥ ७४ ॥ कालदण्डोपमां

घोरां मृत्योश्च शमनचमाम् । अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शान्तनवं रणे ॥ ७५ ॥ तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषोत्तम । एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ॥ ७६ ॥ ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् । पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्तवानर्थं चिकीर्षति ॥ ७७ ॥ हाहाकारो महानासीत् पुत्राणां ते विशाम्पते । दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभाम् ॥ ७८ ॥ श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसन्निभाम् । अपतत् सहसा राजन् महोल्केव नभस्तलात् ॥ ७९ ॥ ज्वलन्तीमन्तरीक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृताम् । सुसंभ्रान्तस्तदा राजन् पिता देवव्रतस्तव ॥ ८० ॥ अष्टभिर्नवधा भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः । उत्कृष्टहेमविकृतां निकृतां निशितैः शरैः ॥ ८१ ॥ उच्चुक्रुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८२ ॥ कालोपहतचेतास्तु कर्त्तव्यं नाभ्यजानत । क्रोधसंमूर्च्छितो राजन् वैराटिः प्रहसन्निव ॥ ८३ ॥ गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं प्रति । क्रोधसंरक्तनयनो दण्डपाणिरिवापरः ॥ ८४ ॥ भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् । तस्य वेगमसम्बाधं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ ८५ ॥ प्रभाववित् प्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गतः । श्वेतः क्रोधवशाद्राजन् भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ ८६ ॥ रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो महेश्वरः । तया भीमनिपातिन्या सरथो भस्मसात् कृतः ॥८७॥ सध्वजः सहसूतेन साश्वः सहयुगन्धरः । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् ॥ ८८ ॥ अभ्यधावन्त सहसा शल्यप्रभृतयो रथाः । ततोऽन्यं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः ॥ ८९ ॥ शनकैरभ्ययाच्छ्वेतं भीष्मो दृष्ट्वा रथोत्तमम् । एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरम् ॥ ९० ॥ आकाशोदीरितां दिव्यामात्मनो हितसंश्रयाम् । भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ॥९१

एष ह्यस्य जये कालो निर्द्दिष्टो विश्वयोनिना । एतत् श्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ॥ ९२ ॥ सम्प्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् ॥ ९३ ॥ सहितास्तु न्यवर्त्तन्त परीप्सन्तो महारथाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९४ ॥ कैकेया धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्य्यवान् । एतानापततो दृष्ट्वा द्रोणशल्यकृपैः सह ॥९५॥ अवारयदमेयात्मा वायुवेगानिवाचलः । सन्निरुद्धेषु सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ९६ ॥ श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ॥ ९७ ॥ देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । ततः प्रवार्य्यमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ॥ ९८ ॥ अन्यत् कार्म्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः । क्षणेन सज्जमकरोत् शक्रचापसमप्रभम् ॥ ९९ ॥ पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथम् । वृतन्तु तैर्नरव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ॥ १०० ॥ अभ्यवर्त्तत गाङ्गेयः श्वेतं सेनापतिं कृतं । आपतन्तं ततो भीष्मं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ १०१ ॥ आजघ्ने विशिखैः षष्ठ्या सेनान्यञ्च महारथः । अभिमन्युञ्च समरे पिता देवव्रतस्तव ॥ १०२ ॥ वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् । आजघ्ने भरतश्रेष्ठ त्रिभिः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १०३ ॥ सात्यकिञ्च शतेनाजौ भरतानां पितामहः । धृष्टद्युम्नञ्च विंशत्या कैकेयञ्चापि पञ्चभिः ॥ १०४ ॥ तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् पिता देवव्रतस्तव । वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ॥ १०५ ॥ ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् । विकृष्य बलवान् भीष्मः समधत्त दुरासदम् ॥ १०६ ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनम् । ददृशुर्द्देवगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १०७ ॥ स तस्य कवचं भित्त्वा ज्वलदग्निसमौजसः । जगाम धरणीं वाणो महाशनिरिवोज्ज्वलन् ॥१०८॥ अस्तं गच्छन्निवादित्यः प्रभामादाय

सत्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः ॥ १०९ ॥ तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ॥ ११० ॥ अशोचन् पाण्डवाः सर्वे क्षत्रिया ये महारथाः । प्रहृष्टास्तु सुताः सर्वे कुरवश्चापि सर्वशः ॥ १११ ॥ ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् । वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यन्ति स्म समन्ततः ॥ ११२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना । प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ॥ ११३ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः । अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ॥ ११४ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदताञ्च मुहुर्मुहुः ॥ ११५ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्राविशन्त महारथाः । चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरथेन परन्तप ॥ ११६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतवधे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः । किमकुर्वन् महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् । तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनाम् ॥ २ ॥ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं सञ्जय शृण्वतः । प्रत्यवायं चिन्तयतो लज्जां प्राप्नोति मे न हि ॥ ३ ॥ हर्षमाणोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिः सदा । कृतवैरस्तदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ॥ ४ ॥ तस्योद्वेगात् भयाच्चापि संश्रितः पाण्डवान् पुरा । स सर्वस्वं परित्यज्य दुःखं संश्रित्य तिष्ठति ॥५॥ पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गदेशं प्रविश्य च । सपत्नात् सततो बाध-

मार्थ्यवृत्तिमनुष्ठितः ॥ ६ ॥ आश्रयं वै तदा तेषां पुरा राजा सुदुर्मतिः । ततो युधिष्ठिरं भक्त्या कथं सञ्जय सूदितः ॥ ७ ॥ प्रक्षिप्तः सगतिः क्षुद्रः पाताले पुरुषाधमैः । न युद्धं रोचयेत् भीष्मो न चाचार्य्यः कथञ्चन ॥ ८ ॥ न कृपो न च गान्धारी नाहं सञ्जय रोचये । न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्म्मराजश्च पाण्डवः ॥९॥ न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ । वार्य्यमाणो मया नित्यं गान्धार्य्या विदुरेण च ॥ १० ॥ जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना । दुर्य्योधनो दुष्टमना नित्यमेव हि सञ्जय ॥ ११ ॥ कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् । दुःशासनेन च तथा पाण्डवानभ्यसूयत ॥ १२ ॥ तमहं व्यसने घोरे मन्ये प्राप्तन्तु सञ्जय । श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ॥ १३ ॥ संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोत् युधि । अर्जुनाद्धि भयं भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ॥ १४ ॥ स हि शूरश्च कौन्तेयः क्षिप्रकारी धनञ्जयः । मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति शात्रवान् ॥ १५ ॥ इन्द्रं इन्द्रानुजसमसुपेन्द्रसदृशं रणे । अमोघक्रोधसङ्कल्पं दृष्ट्वा वः किमभून्मनः ॥ १६ ॥ स चैवं वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः । ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रापतत् समितिञ्जयः ॥ १७ ॥ सवज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणामसितारिषु । शीघ्रज्याक्षेपहस्तस्तु कौन्तेयो यो महारथः ॥ १८ ॥ स सञ्जय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नः किमकरोत् श्वेते युधिनिपातिते ॥ १९ ॥ पुरा चैवापराधेन बधेन च चमूपतेः । मन्ये मनः प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २० ॥ तेषां क्रोधं चिन्तयंस्तु अहःसु च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्य्योधनकृतेन हि । कथं चाभूत् महायुद्धं सवमाचक्ष्व सञ्जय ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवापनयनो महान् । न च दुर्य्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ २२ ॥

गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृक् मतिस्तव। सन्दीप्ते भवने यद्वत् कूपस्य खननं यथा॥ १३॥ गतपूर्वाह्णसमये तस्मिन् महति दारुणे। सेनापतौ हते श्वेते भीष्मेण युधि भारत॥ २४॥ कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम्। वैराटिः समरश्लाघी शङ्खः परबलार्द्दनः॥ २५॥ सद्यः क्रोधात् प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव। स विस्फार्य्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली॥ २६॥ अभ्यधावज्जिघांसुर्वै शङ्खो मद्राधिपं युधि। महता रथवंशेन समन्तात् परिवारितः॥ २७॥ सृजन् बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम्॥२८॥ तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्य्यवारयन्। मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरङ्गतम्॥ २८॥ ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा। तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे॥ २९॥ तमुद्यतं समीक्ष्याथ महेष्वासं महारथम्। सन्त्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः॥ ३०॥ तत्रार्जुनः सन्त्वरितः शङ्खस्यासीत् पुरःसरः। भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति तयोर्युद्धमवर्त्तत॥ ३१॥ हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम्। तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः॥ ३२॥ अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य्य महारथात्। शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ॥ ३३॥ स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः। बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च॥ ३४॥ ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः। यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम्॥ ३५॥ पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान्। भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः॥ ३६॥ उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम्। अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम्॥ ३७॥ प्रियं सम्बन्धिनं राजञ्छरानवकिरन् बहून्। अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये॥ ३८॥ शर-

दग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य च । अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ३९ ॥ मध्यन्दिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा । न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥४०॥ वीक्षाञ्चक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीड़िताः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ४१ ॥ हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते । हाहाकारो महानासीत् पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ४२ ॥ ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच वाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ४३ ॥ शरैरेकायनीकुर्व्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ४४ ॥ ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः । प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४५ ॥ भीष्मञ्च समुदीर्य्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे । अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि प्रथमयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ । भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्य्योधने तथा ॥ १ ॥ धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्द्दनम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥२॥ शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् । वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् । शरैर्दहन्तं सैन्यं मे भीष्मं कक्षमिवानलम् ॥ ४ ॥ कथमेनं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम् । लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५ ॥ एतं हि

पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् । दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६ ॥ शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे । वरुणः पाशहस्तोऽपि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७ ॥ न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महारथः । सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधे जले प्लवः ॥ ८ ॥ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव । वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे वत जीवितुम् ॥ ९ ॥ न त्विमान् पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे । क्षेपयिष्यति मे सेनां कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १० ॥ यथानलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः । विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिका जनाः ॥ ११ ॥ क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीड़िताः ॥ १२ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्द्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् । जीवितं बहु मन्यन्ते जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३ ॥ जीवितस्यावशेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् । न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४ ॥ रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः । घातयत्यनिशम्भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५ ॥ किन्नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् । मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६ ॥ एको भीमः परं शक्त्या युद्ध्यत्येष महाबलः । केवलं बाहुवीर्य्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७ ॥ गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः । करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८ ॥ अलमेष क्षयं कर्त्तुं परसैन्येषु मारिष । आर्जवेनैव युद्धेन वीरो वर्षशतेन वा ॥ १९ ॥ एकास्त्रवित् सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान् समुपेक्षते । निर्दह्यमानान् भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः । धक्ष्यन्ते क्षत्रियान् सर्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ २१ ॥ कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः । क्षययिष्यति नो नूनं

याहशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२ ॥ तन्त्वं पश्य महेष्वासं योगेश्वर महारथम् । यो भीष्मं शमयित्वैव दावाग्निं जलदो यथा ॥२३॥ तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः । स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः । चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥ शोकार्त्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखिन हतचेतसम् । अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥ २६ ॥ माशुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि । यत्र ते भ्रातरः शूराः सर्वे लोकस्य धन्विनः ॥ २७ ॥ अहञ्च प्रियकृद्राजन् सात्यकिश्च महारथः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८ ॥ तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम । त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै त्वद्भक्ताश्च विशाम्पते ॥ २९ ॥ एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः । सैनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥३०॥ शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्यान्तकरः किल । एतच्छ्रुत्वा महाराजो धृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ ३१ ॥ अब्रवीत् समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः । धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पार्षत ॥ ३२ ॥ नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् । भवान् सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन सम्मितः ॥ ३३ ॥ कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत् पुरा । तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीर्भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रमी जहि कौरवान् । अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३५ ॥ माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः । ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ ततस्तूद्धर्षयन् सर्वान् धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत । अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा ॥ ३७ ॥ रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् । सर्वानद्य रणे दृप्तान् प्रतियोत्स्यामि पार्थिवान् ॥ ३८ ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्य्यैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः । समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते

शत्रुसूदने ॥ ३९ ॥ अब्रवीच्च ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम्। व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ ४० ॥ यं वृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत्। तं यथावत् प्रतिव्यूहं परानीकविनाशनम् ॥ ४१ ॥ अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह। तथोक्तः स नृदेवेन जिष्णुर्वज्रभृतेव ह ॥ ४२ ॥ प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम्। आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ॥ ४३ ॥ शासनात् पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्म्मणा। इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कृतः ॥ ४४ ॥ आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः। नृत्यमान इवाभाति रथचर्य्यासु मारिष ॥ ४५ ॥ तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना। वभूव परमोपेतः स्वयम्भूरिव भानुना ॥ ४६ ॥ शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः। कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वरौ ॥ ४७ ॥ दाशार्णाश्च प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह। अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायाम्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन् पौरवकैः सह। निषादैः सहितश्चैव पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः॥ ४९ ॥ पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ५० ॥ पिशाचा दारदाश्चैव पौण्ड्राः कुण्डीविषैः सह। मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ५१ ॥ वाहिकास्तित्तिराश्चैव पाण्ड्याश्चोड्राश्च भारत। शरवास्तुम्वुमाश्चैव वत्साश्च सहनाकुलैः ॥ ५२ ॥ नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वमुपाश्रितौ। रथनामयुतं पक्षैः शिरस्तु नियुतं तथा ॥ ५३ ॥ पृष्ठमर्वुदमेवासीत् सहस्राणि च विंशतिः। ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५४ ॥ पक्षिकोटिषु पक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः। जग्मुः परिवृता राजन् ज्वलन्त इव पर्वताः ॥ ५५ ॥ जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः। काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५६ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवः । सूर्य्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५७ ॥ तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च । श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु ध्वजेषु च ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि क्रौञ्चव्यूहनिर्माणे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सञ्जय उवाच । क्रौञ्चं दृष्ट्वा महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव । व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पाण्डवेनामितौजसा ॥ १ ॥ आचार्य्यमुपसङ्गम्य कृपं शल्यञ्च मारिष । सौमदत्तिं विकर्णञ्च सोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥ दुःशासनादीन् भ्रातृंश्च सर्वानेव च भारत । अन्यांश्च सुबहून् शूरान् युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥ प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शास्त्रार्थकोविदाः ॥ ४ ॥ एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान् किमु संहताः ॥ ५ ॥ अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ६ ॥ संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुक्कुरास्तथा । रेचकाश्च त्रिगर्त्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन हि । विकर्णेन सुवीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन सहिताः सहिता मणिभद्रकैः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरःसराः ॥ ९ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष । अव्यूहन्त महाव्यूहं पार्थानां प्रतिबाधने ॥ १० ॥ भीष्मः सैन्येन महता समन्तात् परिवारितः । ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥ तमन्वयात् महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् । कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च

विशाम्पते ॥ १२ ॥ विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३ ॥ गान्धाराः सिन्धु-सौवीराः शिवयोऽथ वसातयः । शकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाज-मपालयत् ॥ १४ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः । अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा वामनकोशलैः ॥ १५ ॥ दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः । अभ्यद्रवत संहृष्टः पाण्डवेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । विन्दा-नुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥ सोमदत्तः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पक्ष-माश्रिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चापि कृतवर्मा च सात्वतः । महत्या सेनया सार्द्धं सेनापृष्ठव्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ पृष्ठगोपाश्च तस्यासन्नानाजनपदेश्वराः । केतुमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ २० ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत । दध्मुः शङ्खान् मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथानदन् ॥ २१ ॥ तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः । आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥२३॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नविभूषितौ ॥ २४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धन-ञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥ पाञ्चाल्यश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान् सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः । नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ २९ ॥

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः । पुनर्व्यूहाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौरवसैन्यव्यूहे
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः ।
अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । अब्रवीत् तावकान् सर्वान् युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्वे एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥ ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । तावकानां परेषाञ्च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥ मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजिताः । सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥ तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः । अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रम ॥ ७ ॥ सौभद्रे भीमसेने च अर्जुने च महारथे । कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु वा पुनः । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥ प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन् वीरसमागमे । सर्व्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥ सादिनो ध्वजिनश्चैव हताः प्रवरवाजिनः । विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥ अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् । वार्ष्णेयमब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥ एष भीष्मं सुसङ्क्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् । नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्य्योधन-

हिते रतः ॥ १३ ॥ एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्द्दन । धार्त्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्य्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥ पाञ्चाला-न्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढ़धन्विना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि सैन्यहेतोर्ज्जनार्द्दन ॥ १५ ॥ तमब्रवीत् वासुदेवो यत्तो भव धन-ञ्जय । एष त्वां प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥ एव-मुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् । प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥ चलद्बहुपताकेन वलाकावल्गु-वाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्च्चसा । विनिघ्नन् कौरवानीकं शूर-सेनांश्च पाण्डवः ॥ १९ ॥ आगच्छत रणे शीघ्रं सुहृदां हर्ष-वर्द्धनः । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ २० ॥ त्रास-यानं रणे शूरान् पातयन्तञ्च सायकैः । सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्य-सौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥ सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवो-ऽर्ज्जुनम् । को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥ द्रोणवैकर्त्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति । ततो भीष्मो महा-राज कौरवाणां पितामहः ॥ २३ ॥ अर्ज्जुनं सप्तसप्तत्या नारा-चानां समर्पयत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चशतैः शरैः ॥२४॥ दुर्य्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः । द्रौणिः षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः ॥ २५ ॥ सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनि-श्चापि पञ्चभिः । आर्त्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै राजन् विव्याध पाण्ड-वम् । स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः । स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपञ्च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥ द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्र विकर्णञ्च त्रिभिः शरैः । आर्त्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानञ्चापि पञ्चभिः ॥ २८ ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ । तं सात्यकि-र्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च परि-

बभ्रुर्धनञ्जयम् । ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य हिते रतम् ॥ ३० ॥ अभ्यवर्त्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः । भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥ अशीत्या निशितैर्वाणैस्ततोऽतुष्यन्त तावकाः । तेषान्तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥ प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् । तेषान्तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ चिक्रीड़ धनुषा राजल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्य्योधनो राजा भीष्ममाह नरेश्वरः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे । एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥३५॥ पातयन् सर्व्वसैन्यानि मूलं नः परिकृन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥ त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशाम्पते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ॥३७॥ स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फाल्गुनः । एवमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥ धिक् क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा प्रायात् पार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतहयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ ३९ ॥ सिंहनादं भृशं चक्रुः शङ्खान् दध्मुश्च मारिष । द्रौणिर्दुर्य्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ४० ॥ परिवार्य्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्व्वे परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४१ ॥ स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्च्छन्नवभिः शरैः ॥ ४२ ॥ तमर्जुनः प्रत्यविध्यत् दशभिर्म्मर्म्मभेदिभिः । ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ॥ ४३ ॥ अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयत् दिशः । शरजालं ततस्तन्तु शरजालेन पार्थिव ॥ ४४ ॥ वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तदा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ॥ ४५ ॥ निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । भीष्मचापप्रयुक्तानि शरजालानि सङ्घशः ॥ ४६ ॥ शीर्य्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्ना-

न्यर्जुनसायकैः । तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ॥ ४७ ॥ गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले । अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्च्छच्छितैः शरैः ॥ ४८ ॥ भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध नवभिः शरैः । अन्योऽन्यं तौ हयान् विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ ॥ ४९ ॥ रथेषां रथचक्रञ्च चिक्रीड़तुररिन्दमौ । ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ५० ॥ वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ॥ ५१ ॥ विरराज रणे राजन् सपुष्प इव किंशुकः । ततोऽर्जुनोऽभिसंक्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ॥ ५२ ॥ गाङ्गेयसारथिं सङ्ख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः । यतमानौ ततो वीरावन्योन्यस्य रथं प्रति ॥ ५३ ॥ नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसन्धातुमाहवे । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ ५४ ॥ दर्शयामासतू राजन् सूतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरञ्च प्रहारेषु तर्कयन्तौ विशाम्पते ॥ ५५ ॥ राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः । उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दञ्च चक्रतुः ॥ ५६ ॥ तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ । तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ॥ ५७ ॥ दारिता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च । न तयोरन्तरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ । चिह्नमात्रेण भीष्मस्य प्रययुस्तत्र कौरवाः ॥ ५९ ॥ तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे । तयोर्नृवरयो राजन् दृष्ट्वा तादृक् पराक्रमम् ॥ ६० ॥ विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे । न तयोरन्तरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ॥ ६१ ॥ धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् । उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ॥ ६२ ॥ प्रकाशौ तु ततस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे । तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च महर्षयः ॥ ६३ ॥ अन्योऽन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् । न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतु-

मेतौ महारथौ ॥ ६४ ॥ सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथञ्चन । आश्चर्य्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ॥ ६५ ॥ नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन । नैव शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ॥ ६६ ॥ सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन् सायकान् रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ॥ ६७ ॥ न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्द्धरम् । आलोकादपि युद्धं हि सम-मेतद्भविष्यति ॥ ६८ ॥ इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रचरन्त्यस्ततस्ततः । गाङ्गेयार्जुनयोः सङ्ख्ये स्तवयुक्ता विशाम्पते ॥ ६९ ॥ त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योऽन्यं समरे जघ्नुस्तयो-स्तत्र पराक्रमे ॥ ७० ॥ शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च पर-श्वधैः । शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७१ ॥ उभयोः सेनयोः शूरा न्यकृन्तन्त परस्परम् । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरे तस्मिन् सुदारुणे । द्रोणपाञ्चालयो राजन् महानासीत् समा-गमः ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चैव पार्षतः । रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरत् युधि-पाण्डवम् ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत् सञ्जयौजसा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदा-रुणम् । न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तु विविधैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नममर्षणम् । सारथिश्चास्य भल्लेन

रथनीड़ादपातयत् ॥ ५ ॥ तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायको-त्तमैः। पीड़यामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६ ॥ धृष्ट-द्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः। विव्याध समरे वीर-स्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान्। शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८ ॥ आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति। शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९ ॥ हाहाकारो महानासीत् सर्वसैन्यस्य भारत। तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १० ॥ तत्रा-द्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम्। यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११ ॥ तञ्च दीप्तं महाघोरमायान्तं मृत्यु-मात्मनः। चिच्छेद शरवृष्टिञ्च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२ ॥ तत उच्चक्रुशुर्हृष्टाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह। धृष्टद्युम्नेन तत् कर्म्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैदूर्य्य-भूषिताम्। द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४ ॥ तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम्। त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्ट-द्युम्नः प्रतापवान्। ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥१६॥ शरवर्षं ततस्तत्र सन्निवार्य्य महारथः। द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्म्मुकम् ॥ १७ ॥ स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः। द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८ ॥ सा गदा तत्कराम्मुक्ता प्रागात् द्रोणजिघांसया। तत्राद्भुतमप-श्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९ ॥ लाघवात् व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम्। व्यंसयित्वा गदाञ्चैव प्रेषयामास पार्षते ॥२०॥ भल्लान् सुनिशितान् पीतान् स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान्। ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१ ॥ अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः। द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः

॥ २२ ॥ रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ । वसन्ते पुष्पशवलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३ ॥ अमर्षितस्ततो राजन् पराक्रम्य चमूमुखे । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्वभिः । अवाकिर-द्दमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५ ॥ सारथिं चास्य भल्लेन रथनीड़ादपातयत् । अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भि र्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च । ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवारोहत् ख्यापयन् पौरुषं महत् ॥ २८ ॥ तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत । रथा-दनवरूढ़स्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ ततः स विपुलं चर्म्म शतचन्द्रं ततो रणे । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३० ॥ अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । आमि-षार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१ ॥ तत्राश्चर्य्यमप-श्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् । लाघवञ्चास्त्रयोगेन बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२ ॥ यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् । न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३ ॥ तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् । वारयाणं शरौघांश्च चर्म्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४ ॥ ततो भीमो महाबाहुः सहसा न्यपतत् बली । साहाय्य-कारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स द्रोणं निशितैर्वाणै राजन् विव्याध सप्तभिः । पार्षतञ्च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गं समचोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ॥ ३७ ॥ ततः सा महती सेना कलिङ्गानां नरेश्वर । भीममभ्याययौ भीमा तव पुत्रस्य शास-नात् ॥ ३८ ॥ पाञ्चाल्यमभिसन्त्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास सङ्गतौ ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि

समरे धर्मराजं समभ्ययात् । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ४० ॥ कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य च महात्मनः । जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पुत्रेण मम सम्प्रोक्तः कलिङ्गो वाहिनीपतिः । कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १ ॥ चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् । योधयामास समरे कालिङ्गः सह सेनया ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः । महत्या सेनया युक्तः प्रायात् भीमरथं प्रति ॥ ३ ॥ तामापतन्तीं महतीं कलिङ्गानां महाचमूम् । रथाश्वनागकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४ ॥ भीमसेनः कलिङ्गानामार्च्छत् भारत वाहिनीम् । केतुमन्तञ्च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५ ॥ ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह । आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेन दंशितः ॥ ६ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः । अयुतेन गजानाञ्च निषादैः सह केतुमान् ॥ ७ ॥ भीमसेनं महाराज समन्तात् पर्य्यवारयत् । चेदिमत्स्यकरूषास्तु भीमसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ अभ्यवर्त्तन्त सहसा निषादान् सह राजभिः । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ॥ ९ ॥ प्रधावताञ्च योधानां परस्परजिघांसया । घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ॥ १० ॥ यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया । तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११ ॥ बभूवुः सुमहाशब्दाः सागरस्येव गर्जतः । अन्योन्यस्य ततो योधा निकृन्तन्तो

विशाम्पते ॥ १२ ॥ महीं चक्रुश्चितां सर्वां मांसशोणितसन्निभाम् । योधान् स्वान् स्वान् परांश्चापि न व्यजानन् जिघांसया ॥ १३ ॥ स्वानप्याददते ते तु शूराः समरदुर्ज्जयाः । विमर्द्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ॥ १४ ॥ कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशाम्पते । कृत्वा पुरुषकारन्तु यथाशक्ति महाबलाः ॥ १५ ॥ भीमसेनं परित्यज्य सन्न्यवर्त्तन्त चेदयः । सर्व्वैः कलिङ्गैरासन्नः सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६ ॥ स्वबाहुबलमास्थाय संन्यवर्त्तत पाण्डवः । न चचाल रथोपस्थात् भीमसेनो महाबलः ॥ १७ ॥ शितैरवाकिरन् वाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् । कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १८ ॥ शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः । ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन् रुचिरं धनुः ॥ १९ ॥ योधयामास कालिङ्गं स्वबाहुबलमाश्रितः । शक्रदेवस्तु समरे विसृजन् सायकान् बहून् ॥ २० ॥ अश्वान् जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः । तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमम् ॥ २१ ॥ शक्रदेवोऽभिदुद्राव किरन्तं निशितैः शरैः । भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ॥ २२ ॥ ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ शक्रदेवाय चिक्षेप सर्व्वशैक्यायसीं गदाम् । स तया निहतो राजन् कालिङ्गस्य सुतो रथात् ॥ २४ ॥ सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् । हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां महारथः ॥ २५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः । ततो भीमो महाबाहुर्गदां त्यक्त्वा महाबलः ॥ २६ ॥ उद्बबर्ह स निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् । चर्म्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ नक्षत्रैरर्द्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् । कालिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ २८ ॥ प्रगृह्य स शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् । प्राहिणोत् भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी

नरेश्वर ॥ २९ ॥ तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् । भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३० ॥ उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो बलं तव । कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३१ ॥ तोमरान् प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् । तानप्राप्तान् महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ॥ ३२ ॥ चिच्छेद सहसा राजन्नसम्भ्रान्तो वरासिना । निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान् वै चतुर्दश ॥ ३३ ॥ भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत् पुरुषर्षभ । भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ॥ ३४ ॥ ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् । न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ॥ ३५ ॥ ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनः । तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ॥ ३६ ॥ न भीमं समरे मेने मानुषं पुरुषर्षभ । ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥ सासिर्वेगवदाप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् । आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ ३८ ॥ खड्गेन पृतनामध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् । सोऽन्तरा युधि तं हत्वा राजपुत्रमरिन्दमः ॥ ३९ ॥ गुरुभारसहं स्कन्धे नागस्यासिमपातयत् । छिन्नस्कन्धः स विनदन् पपात गजयूथपः ॥ ४० ॥ आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः । ततस्तस्माद्‌वप्लुत्य गजात् भारत भारतः ॥ ४१ ॥ खड्गपाणिरदीनात्मा तस्थौ भुवि सुदंशितः । स चचार बहून् मार्गानभीतः पातयन् गजान् ॥ ४२ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत । अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु वा विभुः ॥ ४३ ॥ पदातीनाञ्च सङ्घेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत । श्येनवद्व्यचरत् सङ्ख्ये युधि भीमो महाबलः ॥ ४४ ॥ छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः । खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४५ ॥ पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्द्धनः । मोहयामास

शूरांस्तान् कालान्तकयमोपमः ॥ ४६ ॥ मूढ़ास्तमेव च रणे विनदन्तः समाद्रवन् । साश्विमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४७ ॥ निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाञ्च युगानि च । जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्द्दनः ॥ ४८ ॥ भीमसेनश्चरन् मार्गान् सुबहून् प्रत्यदृश्यत । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं प्लुतम् ॥ ४९ ॥ सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास भारत । केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ॥ ५० ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः । छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च छिन्नकुम्भास्तथा परे ॥५१॥ वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः । निपेतुरुर्व्याञ्च तदा विनदन्तो महारवान् ॥ ५२ ॥ छिन्नांश्च तोमरान् राजन् महामात्रशिरांसि च । परिस्तोमानि चित्राणि कक्षाश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५३ ॥ ग्रैवेयान्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा । तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥ ५४ ॥ अग्निदण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह । घण्टाश्च विविधाकारा हेमगर्भानसीनपि ॥ ५५ ॥ पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः । छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ॥५६॥ आसीत् तस्मिन् रणे भूमिः पर्व्वतैः पतितैरिव । विमृद्यैवं महानागान् ममर्द्दाश्वान्नरर्षभः ॥ ५७ ॥ अश्वारोहवरांश्चैव पातयामास भारत । तद्युद्धमभवत् घोरं तस्य तेषाञ्च मारिष ॥ ५८ ॥ खलीनान्यथ चित्राणि कक्षाश्च कनकोज्ज्वलाः । परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५९ ॥ कवचान्यथ चर्म्माणि चित्राण्याभरणानि च । तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ६० ॥ स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलां कुसुमैरिव । आप्लुत्य रथिनः कांश्चित् परामृश्य महाबलः ॥ ६१ ॥ पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः । मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च तरस्विनः ॥ ६२ ॥ मार्गांश्च चरतश्चित्राम् व्यस्मयन्त रणे जनाः । निजघान पदा कांश्चि-

दाश्चिण्यान्यानपोथयत् । ६३ ॥ खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादै-
रन्यानभीषयत् । ऊरुवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ॥६४॥
अपरे चैनमालोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बहुला
सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ॥ ६५ ॥ परिवार्य्य रणे भीष्मं
भीमसेनमुपाद्रवत् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥६६॥
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य
कलिङ्गो नवभिः शरैः ॥ ६७ ॥ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्
स्तनान्तरे । कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्रार्द्दित इव द्विपः ॥ ६८ ॥
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः । अथाशोकः समादाय
रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ६९ ॥ भीमं सम्पादयामास रथेन रथिनां
वरः । तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ॥ ७० ॥ कालिङ्ग-
मभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ततः श्रुतायुर्बलवान् भीमाय
निशितान् शरान् ॥ ७१ ॥ प्रेषयामास सक्रुद्धो दर्शयन् पाणि-
लाघवम् । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७२ ॥
समाहतो भृशं राजन् कलिङ्गेन महाबलः । सञ्चुक्रोध भृशं
भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ७३ ॥ क्रुद्धः स चापमायम्य बलवत्
बलिनाम्वरः । कलिङ्गमवधीत् पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥७४॥
शराभ्यां चक्ररक्षौ च कालिङ्गस्य महाबलौ । सत्यदेवञ्च सत्यञ्च
प्राहिणोत् यमसादनम् ॥ ७५ ॥ ततः पुनरमेयात्मा नाराचै-
र्निशितैः शरैः । केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयत् यमसादनम् ॥७६॥
ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् । अनीकैर्बहुसाहस्रैः
क्षत्रियाः समयोधयन् ॥ ७७ ॥ ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टि-
परश्वधैः । कलिङ्गाः शतशो राजन् भीमसेनमवारयन् ॥ ७८ ॥
सन्निवार्य्य तु तां राजन् शरवृष्टिं समुच्छ्रिताम् । गदामादाय
तरसा परिप्लुत्य महाबलः ॥ ७९ ॥ भीमः सप्तशतान् वीरा-
ननयद्द्यमसादनम् । पुनश्चैव द्विसाहस्रान् कालिङ्गानरिमर्द्दनः

तं दृष्ट्वा कालिङ्गैः समभिद्रुतम् । भीमसेनममेयात्मा त्रातायाजौ समभ्ययात् ॥ ९८ ॥ तौ दूरात् सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । कालिङ्गान् समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९९ ॥ स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयताम्वरः । पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ १०० ॥ स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः । आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥१०१॥ कलिङ्गप्रभवाञ्चैव मांसशोणितकर्द्दमाम् । रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्त्तयन्नदीम् ॥ १०२ ॥ भीमसेनं तदा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप । कालोऽयं भीमरूपेण कालिङ्गैः सह युध्यते ॥१०३॥ ततः शान्तनवो भीष्म श्रुत्वा तं निनदं रणे । अभ्ययात् त्वरितो भीम व्यूढानीकः समन्ततः ॥ १०४ ॥ तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ १०४ ॥ परिवार्य्य तु ते सर्वे गाङ्गेयं तरसा रणे । त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरञ्जसा ॥ १०५ ॥ प्रत्यविध्यच्च तान् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव । यतमानान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १०६ ॥ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य्य महारथान् । हयान् काञ्चनसन्नाहान् भीमस्यास्यहनच्छरैः ॥१०७॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०८ ॥ सम्प्राप्तामथ तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव । द्विधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यशीर्य्यत ॥ १०९ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । भीमसेनो रथात् तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः ॥ ११० ॥ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरम् । पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १११ ॥ सात्यकोऽपि ततोऽस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया । सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ ११२ ॥ भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथौ रथिनां वरः । वातायमानैस्तैर्

स्तैरपनीतो रणाजिरात् ॥ ११३ ॥ भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महारथे । प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन् कक्षमिवोल्बणः ॥ ११४॥ स हत्वा सर्वकालिङ्गान् सेनामध्ये व्यवस्थितः । नैनमभ्युत्सहन् केचित् तावका भरतर्षभ ॥ ११५ ॥ स पूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ । धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समीयादथ सात्यकिम् ॥ ११६ ॥ अथाब्रवीत् भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रहर्षयन् यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ११७ ॥ दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् । शक्रदेवश्च कालिङ्गः कालिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११८ ॥ स्वबाहुबलवीर्य्येण नागाश्वरथसङ्कुलः । महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः ॥ ११९ ॥ महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया । एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दमः ॥ १२० ॥ रथस्थं तमभिद्रुत्य पर्य्यष्वजत पाण्डवम् । ततः स्वरथमागम्य पुनरेव महारथः । तावकानवधीत् क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ १२१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कलिङ्गराजवधे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

सञ्जय उवाच । गते पूर्वाह्णसमये तस्मिन्नहनि भारत । रथनागाश्वपत्तीनां सादिनाञ्च महाक्षये ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना । समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ २ ॥ स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः । द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्बहुभिराशुगैः ॥ ३ ॥ ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः । द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत । सौभद्रोऽभ्यपतत् तूर्णं विकिरन्निशितान् शरान् ॥ ५ ॥ स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपञ्च नवभिः शरैः । अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध भरत-

र्षभ ॥ ६ ॥ आर्जुनिन्तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा । शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं पर्य्यवस्थितम् । अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धस्तद्युद्धमभवत्ततः ॥८॥ दौर्य्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं निशितैः शरैः । विव्याध समरे राजन् तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ । शरैः पञ्चशतैः क्षिप्रं क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १० ॥ लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा । मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११ ॥ तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । अन्यदादत्तवान् चित्रं कार्मुकं वदतां वर ॥ १२ ॥ तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । अन्योऽन्यं निशितैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महाबलम् । पीड़ितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥१४॥ सन्निवृत्ते तव सुते सर्व्व एव जनाधिपाः । आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ १५ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयः । न स्म प्रव्यथितो राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ सौभद्रमथ संयुक्तं दृष्ट्वा तत्र धनञ्जयः । अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७ ॥ ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः । अभ्यवर्त्तन्त राजानः सहसा सव्यसाचिनम् ॥ १८ ॥ उद्धूत सहसा भौमं नराश्वरथसादिभिः । दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९ ॥ तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च । तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्व्वशः ॥ २० ॥ प्रणेदुः सर्व्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः । कुरूणामनयस्तीव्रः प्रत्यपद्यत दारुणः ॥ २१ ॥ नाप्यन्तरीक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः । प्रज्ञायत नरश्रेष्ठ शरसङ्घैः किरीटिनः ॥ २२ ॥ सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम् । विप्रद्रुतरथाः केचित् दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३ ॥ विरथा रथिनश्चान्ये धावमानास्ततस्ततः ।

तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधैः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४ ॥ हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः । अर्जुनस्य भयाद्राजन् समन्तात् विप्रदुद्रुवुः ॥२५॥ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः । पातिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनसायकैः ॥ २६ ॥ सगदानुद्यतान् बाहून् सखड्गांश्च विशाम्पते । सप्रासांश्च सतूणीरान् सशरान् सशरासनान् ॥ २७ ॥ साङ्कुशान् सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् । निचकर्त्त शरैरुग्रैरौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८ ॥ परिघानां विदीर्णानां मुद्गराणाञ्च मारिष । प्रासानां भिन्दिपालानां निस्त्रिंशानाञ्च संयुगे ॥ २९ ॥ परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणाञ्च भारत । वर्म्मणामपविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३० ॥ ध्वजानामथ शस्त्राणां सन्त्यक्तानाञ्च सर्व्वशः । छत्राणां हेमदण्डानामङ्कुशानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥ प्रतोदानां कशानाञ्च योक्त्राणाञ्चैव मारिष । राशयः स्म प्रदृश्यन्ते विनिकीर्णा रणाक्षितौ ॥ ३२ ॥ नासीत्तत्र पुमान् कश्चित् तव सैन्यस्य मारिष । योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात् कथञ्चन ॥ ३३ ॥ यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशाम्पते । स शरैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४ ॥ तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्व्वशः । अर्जुनो वासुदेवश्च शङ्खौ दध्मतुरुत्तमौ ॥ ३५ ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव । अब्रवीत् समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६ ॥ एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली । तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्य्यात् धनञ्जयः ॥ ३७ ॥ न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥३८॥ न निवर्त्तयितुञ्चापि शक्येयं महती चमूः । अन्योन्यप्रेक्षया पश्य दुर्व्वलेयं वरूथिनी ॥ ३९ ॥ एष चास्तं गिरिं श्रेष्ठं भानुमान् प्रतिपद्यते । चक्षूंषि सर्व्वलोकस्य संहरन्निव सर्व्वथा ॥ ४० ॥ तत्रावहारं सम्प्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ । श्रान्ता भीताश्च

ये योधा न योत्स्यन्ति कदाचन ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्य्यसत्तमम् । अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२ ॥ ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषाञ्च मारिष । अस्तं गच्छति सूर्य्येऽभूत् सन्ध्या च समवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

सञ्जय उवाच । प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां भीष्मः शान्तनवस्ततः । अनीकान्यथ संयाने व्यादिदेश परन्तपः ॥ १ ॥ गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा । पुत्त्राणां ते जयाकाङ्क्षी वृद्धः कुरुपितामहः ॥ २ ॥ गरुड़स्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव । चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव शिरस्यास्तां यशस्विनौ । त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ४ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः । पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह । पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च मारिष ॥ ७ ॥ मागधाश्च कलिङ्गाश्च दासेरकगणैः सह । दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८ ॥ कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कौण्डीवृषास्तथा । वृहद्वलेन सहिता वामपार्श्वं समास्थिताः ॥ ९ ॥ व्यूढ़ं दृष्ट्वा तु तत् सैन्यं सव्यसाची परन्तपः । धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ॥ १० ॥ तावकानाञ्च तं व्यूहं प्रत्यव्यहत पाण्डवः । अर्द्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ ११ ॥ दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत । नानाशस्त्रौघसम्पन्नैर्नानादेशैः-

नृपैर्वृतः ॥ १२ ॥ तमन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तद-नन्तरमेवाथ नीलो नीलायुधैः सह ॥ १३ ॥ नीलादनन्तरश्चैव धृष्टकेतुर्महारथः । चेदिकाशिकरूषैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥१४॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः । मध्ये सैन्येन सहिता स्थिता युद्धाय भारत ॥ १५ ॥ तत्रैव धर्म्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः । ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥१६॥ अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम् । भैमिसेनिस्ततो राजन् कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ ततोभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्व-मुपाश्रितः । सर्व्वस्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्द्दनः ॥ १८ ॥ एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । नाशार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संश्रिता ॥ १९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथ-द्विपम् । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २० ॥ हस्त्यो-घाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशाम्पते । सम्पतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्न-न्तस्ते परस्परम् ॥ २१ ॥ धावताञ्च रथौघानां युध्यताञ्च पृथक् पृथक् । बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २२ ॥ दिवस्पृक् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् । सम्प्रहारे तु तुमुले तव तेषाञ्च भारत ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि गारुडार्द्धचन्द्रव्यूह-निर्म्माणे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च । धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तव भारत ॥ १ ॥ शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान् । ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥२॥ धार्त्तराष्ट्रा रणे यत्ता पाण्डवान् प्रत्ययोधयन् । प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्ड-वाना वरूथिनीम् । बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे

॥ ४ ॥ द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्त्तद्भिरेव च। पाण्डवैः कौरवैश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमत् छादयानं दिवाकरम्। न दिशः प्रदिशश्चापि तत्र जग्मुः कथञ्चन ॥ ६ ॥ अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे। वर्त्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ७ ॥ न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विशाम्पते। रक्षितः स यथा तेन भारद्वाजेन मारिष ॥ ८ ॥ तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना। नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ९ ॥ सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः। उभयोः सेनयो राजन् व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १० ॥ हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे। ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ ११ ॥ रथी रथिनमासाद्य वाणैः कनकभूषणैः। पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ॥ १२ ॥ गजारोहा गजारोहान् नाराचशरतोमरैः। संयुक्तान् पातयामासुस्तव तेषाञ्च सञ्जयः ॥ १३ ॥ पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन् भिन्दिपालपरश्वधैः। न्यपातयन्त सहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १४ ॥ रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम्। सगजं पातयामास गजी च रथिनन्तथा ॥ १५ ॥ रथिनञ्च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ। पातयामास समरे रथी च रथसादिनम् ॥ १६ ॥ पदाती रथिनं सङ्ख्ये रथी चापि पदातिनम्। न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १७ ॥ गजारोहा हयारोहान् पातयामासुराहवे। हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः। पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १९ ॥ पत्तिसङ्घा हयारोहैः सादिसङ्घास्तु पत्तिभिः। पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा। परिस्तोमैःकुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ॥ २१ ॥ प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनै-

स्तथा शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कुणपैरङ्कुशैरपि ॥ २२ ॥ निस्त्रिंशै विंमलैश्चैव स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २३ ॥ नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे । अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ २४ ॥ प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं नरशोणितैः । दिशश्च विमलाः सर्वाः समपद्यन्त भारत ॥ २५ ॥ उत्थितान्यगणेयानि कवन्धानि समन्ततः । चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २६ ॥ तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २७ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः । पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २८ ॥ एते समरदुर्द्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः । पाण्डवानामनीकानि वभञ्जुः समरे स्थिताः ॥ २९ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३० ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च सहिताः सर्व्वराजभिः । द्रावयामासुराजिस्थांस्त्रिदशा दानवानिव ॥ ३१ ॥ तथा ते समरेऽन्योऽन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः । रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुः किंशुका इव ॥ ३२ ॥ विजित्य च रिपून् राजन् सेनयोरुभयोरपि । व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३३ ॥ ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राक्षसञ्च घटोत्कचम् ॥ ३४ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्व्वे महत्या सेनया सह । भीष्मद्रोणौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिन्दमौ ॥ ३५ ॥ किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समन्तात् पार्थिवोत्तमान् । आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौवलं बलम् ॥ ३६ ॥ ततः प्रववृते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । तावकानां परेषाञ्च जिगीषूणां परस्परम् ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसयुद्धारम्भे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच। ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे। रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ १ ॥ अथैनं रथवंशेन कोष्ठकीकृत्य भारत। शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ २ ॥ शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह। प्रासान् परश्वधांश्चैव मुद्गरान् मुषलानपि ॥ ३ ॥ चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति। अस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ॥ ४ ॥ रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः। तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा वीभत्सोरतिमानुषम् ॥ ५ ॥ देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः। साधुसाध्विति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह। गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौवलाः ॥ ७ ॥ ततः सौवलकाः शूरा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम्। तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधात् शस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ८ ॥ सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्त्तमाने महाभये। अभिमन्योरथं तूर्णमारुरोह परन्तप ॥ ९ ॥ तावेकरथसंसक्तौ सौवलेयस्य वाहिनीम्। जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम्। नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ११ ॥ ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ १२ ॥ तत्राभूत् सुमहत् युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत् सुदारुणम् ॥ १३ ॥ कुर्वाणौ तु महत् कर्म भीमसेनघटोत्कचौ। दुर्य्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम हैड़िम्बस्य पराक्रमम्। अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्य्योधनममर्षणम्। हृद्यविध्यत् पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा प्रहारवरपीड़ितः। निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्च जगाम ह ॥ १७ ॥ तं विसंज्ञमथो

दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः। अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत ॥ १८ ॥ ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां ततस्ततः। निघ्नन् भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १९ ॥ पार्थतश्च रणश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः। द्रोणस्य पश्यत सैन्यं गाङ्गेयस्य च भारत ॥ २० ॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः। द्रवमाणं तु तत् सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ २१ ॥ नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ। वार्य्यमाणञ्च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २२ ॥ विद्रवत्येव तत् सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः। ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ॥ २३ ॥ तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ। सौवलीं समरे सेनां नाशयेतां परन्तप ॥२४॥ शुशुभाते ततस्तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ। अमावास्यां गतौ यद्वत् सोमसूर्य्यौ नभस्तले ॥ २५ ॥ अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशाम्पते। ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २६ ॥ वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे। दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ २७ ॥ द्रवतस्तत् समालोक्य भीष्मद्रोणौ महाबलौ। न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्य्योधनहितैषिणौ ॥ २८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा समाश्वस्य विशाम्पते। न्यवर्त्तयत तत् सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २९ ॥ यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत। तत्र तत्र न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥३०॥ तान्निवृत्तान् समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः। अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् लज्जया चावतस्थिरे ॥ ३१ ॥ पुनरावर्त्ततां तेषां वेग आसीत् विशाम्पते। पूर्य्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥३२॥ सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः। अब्रवीत् त्वरितो गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ ३३ ॥ पितामह निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत। नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥४॥ द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने। कृपे चैव महेष्वासे

द्रवते यत् वरूथिनी ॥ ३५ ॥ न पाण्डवान् प्रतिबलांस्त्वमन्ये कथञ्चन । तथा द्रोणस्य सङ्ग्रामे द्रौणेश्चापि कृपस्य च ॥ ३६ ॥ अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह । यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३७ ॥ सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूर्वमेव समागमे । न योत्स्ये पाण्डवान् सङ्ख्ये नापि सात्यकि-पार्षतौ ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाहं वचनं तुभ्यमाचार्य्यस्य च भारत । कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३९ ॥ यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे । विक्रमेणानुरूपेण युध्यतां पुरुषर्षभौ ॥ ४० ॥ एतत् श्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन् वै मुहुर्मुहुः । अब्रवीत् तनयं तुभ्यं क्रोधात् व्यावृत्य चक्षुषी ॥ ४१ ॥ बहुशोऽपि मया राजन् पथ्यमुक्तो हितं वचः । अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४२ ॥ यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वृद्धेनात्र नृपो-त्तम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ॥ ४३ ॥ अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान् ससैन्यान् सह बन्धुभिः । मिषतो वारयि-ष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्रस्तव नरेश्वरः । दध्मौ शङ्खं मुदा युक्तो भेरीश्च समताड़यत् ॥ ४५ ॥ पाण्डवाश्च ततो राजन् श्रुत्वा तु निनदं महत् । दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्चाभ्यवादयन् ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्य्योधनसम्वादे

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण भारत। मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु क्रोधितेन पितामहे ॥ १ ॥ भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्जय। पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत। पश्चिमां दिशमास्थाय किञ्चित् याते दिवाकरे ॥ ३ ॥ जयं प्राप्तेषु सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु। सर्व्वधर्म्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ ४ ॥ अभ्ययात् जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम्। महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्व्वशः ॥ ५ ॥ प्रावर्त्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। अस्माकं पाण्डवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ॥ ६ ॥ धनुषां कूजतां तत्र तलानाञ्चाभिहन्यताम्। बभूव सुमहान् शब्दो गिरीणामिव दीर्य्यताम् ॥ ७ ॥ तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्धयेनं निवर्त्तस्व स्थिरो भव। स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्ति सर्व्वशः ॥ ८ ॥ काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च। शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत् स्वनः ॥ ९ ॥ पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः। व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ कृत्तोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्म्मुकाः। प्रगृहीतायुधाश्चैव तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ११ ॥ प्रावर्त्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी। मातङ्गाङ्गशिलाघोरा मांसशोणितकर्द्दमा ॥१२॥ वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा। परलोकार्णवनदी गृध्रगोमायुमोदनी ॥ १३ ॥ न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप। यथा तव सुतानाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १४ ॥ नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः। गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ॥ १५ ॥ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष। शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १६ ॥ विनिर्भिन्ना नराः केचिदन्त्रापीड़प्रकर्षिणः। अदीनाः समरे शत्रूनभ्यधावन्त

दर्पिताः ॥ १७ ॥ तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल । मा मां परित्यजेत्येतत् चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १८ ॥ अथाभ्येहि त्वमागच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि । स्थितोऽहं समरे माभै-रिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १९ ॥ तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच बाणान् दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ २० ॥ शरैरेकायनीकुर्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २१ ॥ नृत्यन् वै रथमार्गेषु दर्शयन् पाणिलाघवम् । अलातचक्रवद्राजन् तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २२ ॥ तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयैः सह । अनेक-शतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २३ ॥ मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे । पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशु-र्जनाः ॥ २४ ॥ उदीच्याञ्चैवमालोक्य दक्षिणस्यां तथैव च । प्रतियुध्यन् स समरे गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २५ ॥ न चैनं पाण्ड-वेयानां कश्चित् शक्नोति वीक्षितुम् । विशिखानेव पश्यन्ति भीष्म-चापच्युतान् बहून् ॥ २६ ॥ कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानञ्च वाहिनीम् । व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ॥ १७ ॥ अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव । शलभा इव राजानः पतन्ति स्म प्रमोहिताः ॥ २८ ॥ भीष्माग्निमिव संक्रुद्धं विना-शाय सहस्रशः । न हि मोघः शरः कश्चिदासीत् भीष्मस्य संयुगे ॥ २९ ॥ नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिनः । भिन-त्त्येकेन च रणे सुप्तेन नतपर्वणा ॥ ३० ॥ गजकण्ठकसम्बद्धं वज्रेणेव शिलोच्चयम् । द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिण्डितान् पर्वतानिव ॥ ३१ ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव । यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ॥ ३२ ॥ मुहूर्त्तदृष्टः समयात् पतितो भुवि दृश्यते । एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ॥ ३३ ॥ भीष्मेणातुलवीर्य्येण व्यशीर्य्यत सहस्रधा ।

प्राकम्पत महासेना शरवर्षाभिपीड़िता ॥ ३४ ॥ पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । यतमानापि ते वीरा द्राव्यमाणान् महारथान् ॥ ३५ ॥ नाशक्नुवन् वारयितुं भीष्मवाणप्रपीड़ितान् । महेन्द्रसमवीर्य्येण भज्यमाना महाचमूः ॥ ३६ ॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः । आविद्धरथनागाश्वं पतितं ध्वजकूवरम् ॥ ३७ ॥ अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरन्तथा ॥ ३८ ॥ प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचांश्चान्ये पाण्ड्पुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३९ ॥ प्रकीर्य्य केशान् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत । तत् गोकुलमिवोद्भ्रान्तं रथयूथपयूथपम् ॥ ४० ॥ ददृशे पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं सैन्यञ्च दृष्ट्वा यादवनन्दनः ॥ ४१ ॥ उवाच पार्थं कृष्णस्तु निगृह्य रथमुत्तमम् । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ॥ ४२ ॥ प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात् विमुह्यसे । यत् त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥ ४३ ॥ भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । सानुबन्धान् हनिष्यामि यो मां योत्स्यति संयुगे ॥ ४४ ॥ इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम । बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानमितस्ततः ॥ ४५ ॥ द्रवतश्च महीपालान् पश्य यौधिष्ठिरे वले । दृष्ट्वा तु समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ४६ ॥ भयार्त्ताः सम्प्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ चोदयाश्वान् यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम् । पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४८ ॥ ततोऽश्वान् रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः । यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ४९ ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् । दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५० ॥ ततो भीष्मः कुरु-

श्रेष्ठ सिंहवत् विनदन् मुहुः। धनञ्जयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५१ ॥ क्षणेन शरयस्तस्य सध्वजः सहसारथिः। शरवर्षेण महता सञ्छन्नो न प्रदृश्यते ॥ ५२ ॥ वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्य्यमास्थाय सत्त्ववान्। चोदयामास तानश्वान् विभग्नान् भीष्मसायकैः ॥ ५३ ॥ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम्। पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ५४ ॥ स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः। निमेषान्तरमात्रेण सज्जं कृत्वा पिता तव ॥ ५५ ॥ विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम्। अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५६ ॥ तस्य तत् पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः। साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५७ ॥ त्वय्येवैतत् युक्तरूपं महत् कर्म धनञ्जय। प्रीतोऽस्मि सुदृढ़ं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५८ ॥ इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः। मुमोच समरे वीरः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ५९ ॥ अदर्शयत् वासुदेवो हययाने परं बलम्। मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलान्यचरत् लघु ॥ ६० ॥ ततस्तु भीष्मः सुदृढ़ं वासुदेवधनञ्जयौ। विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ६१ ॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ। गोवृषाविव नर्द्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६२ ॥ पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः शतसहस्रशः। कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्म आवारयद्दिशः ॥ ६३ ॥ वार्ष्णेयञ्च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः। मुहुरभ्युत्स्मयन् भीष्मः प्रहस्य स्तनवत्तदा ॥ ६४ ॥ ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम्। सम्प्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६५ ॥ तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि। प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६६ ॥ वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान्। युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६७ ॥ अमृष्यमाणो भगवान्

केशवः परवीरहा । अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६८ ॥ एकाङ्का हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ॥ ६९ ॥ द्रवते च महत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान् वीच्य सोमकान् ॥ ७० ॥ आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् । सोऽहं भीष्मं निहत्याद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ॥७१॥ भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् । अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ॥ ७२ ॥ कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः । प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ७३ ॥ तेषां बहुत्वात् सुभृशं शराणां दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः । न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ७४ ॥ ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः । द्रोणो विकर्णश्च जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ॥ ७५ ॥ श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वशातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६ ॥ किरीटिनं त्वरमाणा विसस्रुर्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः । तं वाजिपादातिरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७ ॥ किरीटिनं सम्परिवार्य्यमाणं शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च । ततश्च दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ॥ ७८ ॥ अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् । स तान्यनीकानि धनुष्मतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥७९॥ चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य । विशीर्णनागाश्वरथं ध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ॥ ८० ॥ युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संहृष्य शिनिप्रवीरः । क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः ॥ ८१ ॥ मा स्वां

प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्मान् प्रतिपालयध्वम्। तान् वासवानन्तरजो निशम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः समेतान्॥ ८२॥ पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यतां च भीष्मञ्च सङ्ख्ये समुदीर्य्यमाणम्। अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्वदाशार्हभर्त्ता॥ ८३॥ उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात्। ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर येऽवस्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु॥ ८४॥ भीष्मं रथात् पश्य निपात्यमानं द्रोणञ्च सङ्ख्ये सगणं मयाद्य। न मे बले सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित्॥८५॥ तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं हनिष्यामि महाव्रतस्य। निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणञ्च शैनेय रथप्रवीरौ॥ ८६॥ प्रीतिं करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च। निहत्य सर्वान् धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः॥ ८७॥ राज्येन राजानमजातशत्रुं सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः। ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्य्यप्रभं वज्रसहस्रतुल्यम्॥ ८८॥ क्षुरान्तमुद्भ्राम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान्। सङ्कम्पयन् गाञ्चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम्॥ ८९॥ मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम्। सोऽभ्यद्रवत् भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी॥ ९०॥ व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे घनो यथा खे चिरमापिनद्धः। सुदर्शनञ्चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम्॥ ९१॥ यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातम्। तत् कृष्णकोपोदयसूर्य्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम्॥ ९२॥ तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम्। तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य॥ ९३॥ सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा। स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवलोकम्॥ ९४॥ अभ्युत्-

पतन् लोकगुरुर्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः । तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदाम्वरिष्ठम् ॥ ९५ ॥ असम्भ्रमात् कार्म्मुकवाणपाणी रथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥ ९६ ॥ प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरण्य सङ्ख्ये । त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ॥ ९७ ॥ सम्भावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभावः । श्रुत्वा वाचः शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ॥ ९८ ॥ त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य दुर्य्योधनञ्चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्य्युतदेवी नृपतिर्निवार्य्यः सुमन्त्रिणा धर्म्मपथि स्थितेन ॥ ९९ ॥ त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धिर्धर्म्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं दैवतमित्युवाच ॥१००॥ त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे सम्बोध्यमानो न बुबोध राजा । क्षेमाय दैवाद्विपरीतबुद्धिः श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति ॥ १०१ ॥ रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान् पार्थः पद्भ्यां द्रुत्य यदुप्रवीरम् । जग्राह पीनोन्नतलम्बवाहुं वाह्वोर्हरिं व्यायतपीनवाहुः ॥१०२॥ निगृह्यमाणस्तु तमादिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी । आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुर्म्महावात इवैकवृक्षम् ॥१०३॥ पार्थस्तु विष्टभ्य वलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् । वलान्निजग्राह शनैर्म्महात्मा पादेऽथ राजन् दशमे कथञ्चित् ॥ १०४ ॥ अवस्थितञ्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली । उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानाम् ॥ १०५ ॥ न हास्यते कर्म्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च । अन्तं गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज सम्प्रयुक्तः ॥ १०६ ॥ ततः प्रतिज्ञां समयञ्च तस्य जनार्द्दनः प्रीतमना निशम्य । स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराररोह ॥ १०७ ॥ स

तानभीषून् पुनराददानो प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता । निनादयामास दिशो नभश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०८ ॥ आविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् । विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०९ ॥ मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च । ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ ११० ॥ गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च । जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १११ ॥ तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्द्धम् । प्रत्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ ११२ ॥ अथार्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् । दुर्य्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिम् ॥ ११३ ॥ स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान् संवार्य्य भूरिश्रवसा प्रमुक्तान् । शितेन दुर्य्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ ११४ ॥ ततः शुभामापततीञ्च शक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्ताम् । गदाञ्च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां कराभ्यां निचकर्त्त वीरः ॥ ११५ ॥ ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् । माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत् सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरीक्षे ॥ ११६ ॥ तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् । शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली ॥ ११७ ॥ शिलीमुखाः पार्थधनुर्विसृष्टा रथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् । निकृत्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ॥११८॥ ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य । गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयाञ्चकार ॥११९॥ तस्मिंस्तथा घोरतमास्त्रयुद्धे शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च । अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः ॥ १२० ॥

गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः । पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ १२१ ॥ सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि जग्मुर्यतो गाण्डिवजः प्रणादः । ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्न तं प्रभीतोऽभिससार कश्चित् ॥ १२२ ॥ तस्मिन् सुघोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः । गजाश्च नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्षाः ॥ १२३ ॥ परेतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः । दृढाहताः पत्त्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ १२४ ॥ निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रजाला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखेषु । पदातिसङ्घाश्च रथाश्च सङ्ख्ये हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ॥ १२५ ॥ वाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् । ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रकायाः ॥ १२६ ॥ ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा । नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्त्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२७ ॥ वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा परेतनागाश्वशरीरतीरा । नरान्त्रमज्जोद्धृतमांसपङ्का प्रभूतरक्षोगणभूतभूता ॥ १२८ ॥ शिरः कपालाकुलकेशशाद्वला शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोर्मिसङ्कुला नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा ॥ १२९ ॥ गोमायुशालावृककङ्कगृध्रैः क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च । उपेतशूलां ददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ॥ १३० ॥ प्रवर्त्तितामर्जुनवाणसङ्घैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् । हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ॥ १३१ ॥ ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः । जयप्रगल्भा पुरुषप्रवीराः सन्त्रासयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १३२ ॥ हतप्रवीराणि वलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन । वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान् ॥ १३३ ॥

विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्द्दनश्च । ततो रविं संवृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ॥ १३४ ॥ तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् । अथापयानं कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्य्योधनवाह्लिकाश्च ॥ १३५ ॥ चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्ताम् । अवाप्य कीर्त्तिञ्च यशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनञ्जयोऽपि ॥ १३६ ॥ ययौ नरेन्द्रैः सहसोदरैश्च समाप्तकर्मा शिविरं निशायाम् । ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतमः प्रणादः ॥ १३७ ॥ रणे रथानामयुतं निहत्य तथा गजाः सप्तशतार्जुनेन । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ १३८ ॥ महत्कृतं कर्म धनञ्जयेन कर्त्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः । श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ १३९ ॥ द्रोणः कृपः सैन्धववाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् । अन्ये च योधाः शतशः समेताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ॥ १४० ॥ स्वबाहुवीर्य्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन । इति ब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः सर्वे रणात् भारत ये त्वदीयाः ॥१४१॥ उल्कासहस्रैश्च सुसम्प्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः । किरीटिना त्रासितसर्वयोधाश्चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥१४२

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

सञ्जय उवाच । व्युष्टां निशां भारत भारतीनामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा । ययौ सपत्नान् प्रतिजातकोपः ततः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १ ॥ तं द्रोणदुर्य्योधनवाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ । जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथान्ये प्रययुः सम-

न्तात् ॥ २ ॥ स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्य्यवद्भिश्च राजन् । रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव देव-राजः ॥ ३ ॥ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महा-पताकाः । सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४ ॥ सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजि-भिश्च । बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जात-मेघा ॥ ५ ॥ ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभि-गुप्ता । संसार सेना सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवाप-गायाः ॥ ६ ॥ तं व्यापनानाविधगूढ़सारं गजाश्वपादातरथौघ-पक्षम् । व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात् कपिराज-केतुः ॥ ७ ॥ स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः । वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा वलैर्वृतः सर्व्वसपत्नसेनाम् ॥ ८ ॥ सोपस्करं सोत्तरवन्धुरीयं यत्ता यदूनामृषभेण सङ्ग्रे । कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९ ॥ प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं व्यूह-राजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १० ॥ यथा हि पूर्व्वेऽहनि धर्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन । तथाभूतो मानुषैश्चेह लोके न दृष्टपूर्व्वो न च विश्रुतश्च ॥ ११ ॥ ततो महा-वेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्वनास्तूर्य्य-रवाश्च जग्मुः सर्व्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः ॥ १२ ॥ ततः सवा-णानि महास्वनानि विस्फार्य्यमाणानि धनूंषि वीरैः । क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३ ॥ तच्छङ्ख-शब्दावृतमन्तरीक्षमुद्भूतभौमद्रुतरेणुजालम् । महावितानावतत-प्रकाशमालोक्य वीराः सहसा निपेतुः ॥ १४ ॥ रथी रथेनाभि-हतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५ ॥ आवर्त्तमानान्यभि-

वर्त्तमानैर्घोरातीव्यद्भुतदर्शनानि। प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः॥ १६॥ सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्य्यप्रभावानि शरावराणि। विदार्य्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम्॥ १७॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णा केचित् ससूता रथिनः प्रपेतुः। रथर्षभाश्चापि रथर्षभेण निपेतिरे बाणहताः पृथिव्याम्॥ १८॥ गजौघवेगोद्धतसायकानां श्रुत्वा निषेदुर्वसुधां मनुष्याः। आर्त्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताड़ितानाम्॥ १९॥ सम्भ्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्त्ते महाक्षये सादिपदातियूनाम्। महारथैः सम्परिवार्य्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम्॥ २०॥ तं पञ्चतालोच्छ्रितपञ्चकेतुः सदश्ववेगाद्भुतवीर्य्ययाणम्। महास्त्रवेगाशनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत्॥ २१॥ तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः। कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्य्योधनः सौमदत्तिश्च राजन्॥ २२॥ ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित् काञ्चनचित्रवर्मा। जवेन शूरोऽभिससार सर्वांस्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः॥ २३॥ तेषां महास्त्राणि महाबलानामसह्यकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः। बभौ महामन्त्रहुतार्च्चिमाली सदोगतः सन् भगवानिवाग्निः॥ २४॥ ततः स तूर्णं रुधिरोदकेन कृत्वा नदीं तां समरे रिपूणाम्। जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः॥ २५॥ ततः प्रसह्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्ह्रादितहास्तनेन। विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली॥ २६॥ तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः। भीष्मं महात्मा स ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भल्लैः॥ २७॥ तथैव भीष्माहतमन्तरीक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः। विशीर्य्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणेव तमोऽभिभूतम्॥ २८॥ एवं विधं कार्मुक-

भीमनादमदीनवत् सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् । ददर्श लोकः कुरु-सृञ्जयाश्च तद्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्याम् ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथे
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

सञ्जय उवाच । द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष । पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १ ॥ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः । पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २ ॥ नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्य्ये न पराक्रमे । बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रेणापि च लाघवे ॥ ३ ॥ तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमम् । दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तं सिंहनादमथानदत् ॥४॥ पीड़यानञ्च तत् सैन्यं पौत्रं तव विशाम्पते । दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ५ ॥ ध्वजिनीं धार्त्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् । प्रत्युद्ययौ च सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥६॥ तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् । व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७ ॥ स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यञ्च पञ्चभिः । ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिः पर्य्यपातयत् ॥ ८ ॥ रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना । शितेनोरगसङ्काशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९ ॥ शल्यस्य च महाघोरान् पश्यतः शतशः शरान् । निवार्य्यार्जुनदायादो जघान चतुरो हयान् ॥ १० ॥ भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवर्त्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलोदयम् ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह कैकेयैः । पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२ ॥ धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि । सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३ ॥ तौ तत्र च पितापुत्रौ परिक्षिप्त-

रथावुभौ। ददर्श राजन् पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥१४॥ स वारणरथौघेन सहस्रैर्बहुभिर्वृतः। वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५ । धनुर्विस्फार्य्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा च वाहिनीम्। ययौ तन्मद्रकानीकं कैकेयांश्च परन्तप ॥ १६ ॥ तेन कीर्त्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना। प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७ ॥ सोऽर्जुनं प्रति संयातः पाञ्चालकुलवर्द्धनः। त्रिभिः शारद्वतं वाणैर्जत्रुदेशे समर्द्दयत् ॥ १८ ॥ ततः स मद्रकान् भित्त्वा दशभिर्निशितैः शरैः। पृष्ठरचं जघानाशु भल्लेन कृतवर्मणः ॥ १९ ॥ दमनञ्चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः। जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परन्तपः ॥ २० ॥ ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम्। अविध्यद्दशभिर्वाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्कणी परिलेलिहन्। भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्त्तास्य कार्मुकम् ॥ २२ ॥ तथैनं पञ्चविंशत्या चिप्रमेव समर्द्दयत्। अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३ ॥ हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभ। पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य यशस्विनः ॥ २४ ॥ सम्प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम्। पदातिस्तूर्णमानच्छत् रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५ ॥ तं महौघमिवायान्तं खात् पतन्तमिवोरगम्। भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमम्। अपश्यन् पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७ ॥ तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः। शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥२८॥ वाणवेगव्यतीतस्य रथाभ्यासमुपेयुषः। त्वरन् सांयमनेः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९ ॥ तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभं शरवारणम्। हतस्य पततो हस्तात् सोत्सेधमपतत् भुवि ॥३०॥ तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः। पुत्रः पाञ्चालराजस्य

महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे । हाहाकारो महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष ॥३२॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् । अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ । ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥३४॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५ ॥ तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः । आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सांयमनिपुत्रवधे
एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत् सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १ ॥ नित्यं हि मामकान् सूत हतानेव हि शंससि । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥२॥ हतान् पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३ ॥ युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयम्प्रति । पाण्डवा विजयन्त्येव हीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४ ॥ सोऽहन्तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतानि च । अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५ ॥ तमुपायं न पश्यामि हीयेरन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीड़ितो नवभिः शरैः । पीड़यामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।

न्यवारयत वत्तूषं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९ ॥ नान्तरं ददृशे कश्चित् तयोः संरब्धयो रणे। मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्तदा ॥ १० ॥ ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे। धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ११ ॥ अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत। गिरिं जलागमे यद्वत् जलदा जलधारिणः ॥ १२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीड़िते। अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३ ॥ ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनः। आर्त्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः ॥ १४ ॥ ततस्तु तावका राजन् परीप्सन्तोऽर्जुनिं रणे। मद्राधिपरथं तूर्णं परिवार्य्यावतस्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती। दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः। एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७ ॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८ ॥ धार्त्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन्। नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशाम्पते ॥ १९ ॥ अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः परस्परवधैषिणः। ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ २० ॥ तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्त्तमाने महाभये। तावकानां परेषाञ्च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २१ ॥ अस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः। अन्योऽन्यमभिनर्द्दन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ ते तदा जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः। अन्योऽन्यमभिनर्द्दन्तः स्पर्द्धमानाः परस्परम् ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः। महास्त्राणि विमुञ्चन्त समापेतुरमर्षणाः ॥ २४ ॥ दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे। विव्याध निशितैर्वाणैश्चतुर्भिः समरेऽद्भुतम् ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः। दुर्मुखो नवभि-

वांशैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ॥ २६ ॥ विविंशतिः पञ्चभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा। तान् प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापन ॥२७॥ एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवम्। सत्यव्रतञ्च समरे पुरुमित्रञ्च भारत ॥ २८ ॥ अभिमन्यु रविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः। माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं मातृनन्दनौ ॥ २९ ॥ छादयेतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनाम्वरौ ॥ ३० ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत् कृतप्रतिकृतैषिणौ। छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१ ॥ अथ दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः। विधित्सु कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ ३२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्। भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ३३ ॥ दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत्। अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३४ ॥ गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः। मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात् ॥ ३५ ॥ आपतन्तञ्च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः। गदापाणिरवारोहद्रथात् सिंह इवोन्नदन् ॥ ३६ ॥ अद्रिसारमयीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम्। अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३७ ॥ स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्बली। भीमसेनो महाबाहुर्व्वज्री दानवेष्विव ॥ ३८ ॥ तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना। व्यत्यचेष्टन्त संहत्य तदा भीमस्य नर्द्दतः ॥ ३९ ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः। नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४० ॥ पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारयन्। अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥४१॥ क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैः शितैः। व्याहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ४२ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः। अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ४३ ॥

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः। अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव॥ ४४॥ धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान्। पतितान् पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना॥ ४५॥ मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमम्। प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति॥ ४६॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजम्। निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा॥ ४७॥ तस्यावर्ज्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः। राज्ञा रजतपुङ्खेन भल्लेनापाहरच्छिरः॥ ४८॥ विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः। व्यचरन् समरे मृद्नन् गजानिन्द्रो गिरीनिव॥ ४९॥ एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः। अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव॥ ५०॥ भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नसक्थींश्च वारणान्। भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्वतोपमान्॥ ५१॥ अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्ठीवतोऽपरान्। वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः॥ ५२॥ विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले। मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः॥ ५३॥ व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः। गजानां रुधिरार्द्राङ्गीं गदां बिभ्रद्वृकोदरः॥ ५४॥ घोरः प्रतिभयश्चासीत् पिनाकीव पिनाकधृक्। निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः॥ ५५॥ सहसा प्राद्रवन् क्लिष्टा मृद्नन्तस्तवबाहिनीम्। तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः॥ ५६॥ पर्य्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः। शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितां गजशोणितैः॥ ५७॥ कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत। व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत॥ ५८॥ भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करम्। यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम्॥ ५९॥ अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम्। व्युक्षितां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च॥६०॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ॥ ६१ ॥ तथा भीमो गजानीकं गदया पर्य्यकालयत् । गदया बध्यमानाश्च मार्गणैश्च समन्ततः ॥ ६२ ॥ स्वान् स्यन्दनान् विमृद्नन्तः प्राद्रवन् कुञ्जरास्ततः । महावात इवाभ्राणि विध्वमित्वा रणाद्गजान् । अतिष्ठत् समरे भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्व्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १ ॥ ततः सर्व्वाणि सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं भैरवान् रवान् ॥ २ ॥ तं बलौघमपर्य्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् । आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्व्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् । अनन्तरथपादातं रजसा सर्व्वतोवृतम् ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरम् । सेनासागर-मक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५ ॥ तदाश्चर्य्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्म्मातिमानुषम् ॥ ६ ॥ उदीर्णान् पार्थिवान् सर्व्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ॥ ७ ॥ स संवार्य्य बलौघास्तान् गदया बलिनाम्वरः अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्म्मेरुरिवाचलः ॥ ८ ॥ तस्मिन् सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे । भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी चापराजितः । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबलाः ॥ १० ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । अधावत् ताव-

कान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ११ ॥ पोथयन्नथवृन्दानि वाजिवृन्दानि वा विभु । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ॥ १२ ॥ विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवद्विभुः । ऊरुवेगेन सङ्कर्षन् रथजालानि पाण्डवः ॥ १३ ॥ बलानि च ममर्द्दाशु नड्वलानीव कुञ्जरः । मृद्नन् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ॥ १४ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः । गदया व्यहनत् सर्वान् वातो वृक्षानिवौजसा ॥ १५ ॥ भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ॥ १६ ॥ अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्वघातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजसादिभिः ॥ १७ ॥ रणाङ्गनं तदभवत् मृत्योरागारसन्निभम् । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ १८ ॥ यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमप्रभाम् । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १९ ॥ आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव जगत्क्षये ॥ २० ॥ तां तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवत् ॥ २१ ॥ यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन स्म दीर्य्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ २२ ॥ प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् । ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २३ ॥ तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् । दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २४ ॥ महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा । छादयन् शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५ ॥ तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् । भीमसेनो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ॥ २६ ॥ तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्यसन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहम् । निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढ़ेन संकम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २७ ॥ तं यान्तमश्वैरजत-

प्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्खान् । नाशक्नुवन् वारयितुं तदानीं सर्व्वे जना भारत ये त्वदीयाः ॥ २८ ॥ अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीम् । शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तञ्च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतं वृष्णिवीरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानम् । प्रवारयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ३० ॥ योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः । नाशक्नुवन् वारयितुं वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्य्यमिवातपन्तम् ॥ ३१ ॥ न तत्र कश्चिन्नविषस्त आसीदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रम् । स त्वाददानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः । दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ३२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सात्यकिभूरिश्रवसोः समागमे त्रिषष्ठोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः । अविध्यत् भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १ ॥ कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अवारयदमेयात्मा सर्व्वलोकस्य पश्यतः ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः । सौमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ ३ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्व्वे सात्यकिं तरसा रणे । परिवार्य्य स्थिताः सङ्ख्ये समन्तात् सुमहौजसः ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत । दुर्य्योधनमुखान् सर्व्वान् पुत्रांस्ते पर्य्यवारयत् ॥ ५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः । नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ॥ ६ ॥ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । दुर्य्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे ॥ ७ ॥ आजघानोरसि

क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः। ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः॥ ८॥ आरुरोह रथं श्रेष्ठं विशोकञ्चेदमब्रवीत्। एते महारथाः शूरा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः॥ ९॥ मामेव भृश-संक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि। एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः॥ १०॥ तस्मात् ममाश्वान् सङ्ग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे। एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं तव विशाम्पते॥ ११॥ विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः। नन्दकश्च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे॥ १२॥ ततो दुर्य्योधनः षष्ठ्या विद्ध्वा भीमं महाबलम्। त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत॥१३॥ भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरम्। मुष्टिदेशे शरै-स्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव॥ १४॥ भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा। पीड़ितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना॥ १५॥ अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्द्दिव्यं परामृशत्। पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं पुरुषर्षभ॥ १६॥ समादत्त ससंरम्भः क्षुरप्रं लोमवाहिनम्। तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम्॥१७॥ अपास्य तु धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छितः। अन्यत् कार्मुक-मादत्त सत्वरं वेगवत्तरम्॥ १८॥ सन्धाय विशिखं घोरं काल-मृत्युसमप्रभम्। तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे॥ १९॥ स गाढ़विद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत्। निषसाद रथो-पस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम ह॥ २०॥ तं दृष्ट्वा व्यथितं भीम-मभिमन्युपुरोगमाः। नामृष्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महा-रथाः॥ २१॥ ततः सुतुमुलां वृष्टिं शराणामुग्रतेजसाम्। पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्द्धनि॥ २२॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः। दुर्य्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः॥ २३॥ शल्यञ्च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः। रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयात् रणात्॥ २४॥ प्रमु-

दद्युस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्द्दश । सेनापतिः सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥ २५ ॥ उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः । दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २६ ॥ विसृजन्तो बहून् बाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २७ ॥ पुत्रांस्तु तव सम्प्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः । सृक्किणी विलिहन् वीरः पशुमध्ये वृको यथा ॥ २८ ॥ अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः । सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २९ ॥ सम्प्रहृष्य च दुष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुजः । जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ॥ ३० ॥ सुषेणञ्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे । उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ॥ ३१ ॥ पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् । वीरबाहुञ्च सप्तत्या साश्वकेतुं समारथिम् ॥ ३२ ॥ निनाय समरे भीमः परलोकाय पाण्डवः । भीमभीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव ॥ ३३ ॥ भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् । ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३४ ॥ मिषतां सर्व्वसैन्याना-मनयद्यमसादनम् । पुत्रास्तु तव ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम्॥३५॥ शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा । विप्रद्रुता रणा-द्राजन् वध्यमाना महात्मना ॥ ३६ ॥ ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्व्वा-नेव महारथान् । एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्त्तराष्ट्रान् महा-बलान् ॥ ३७ ॥ यथाप्रग्रान् यथावीरान् यथाशूरांश्च सङ्गतान् । निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत पाण्डवम् ॥ ३८ ॥ एवमुक्तास्ततः सर्व्वे धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महा-बलम् ॥ ३९ ॥ भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशाम्पते । अपतत् सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ४० ॥ अपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः । अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ४१ ॥ अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः । भीमस्या-

च्छादनं सङ्घेन स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ४२ ॥ त एनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन् । गजश्च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४३ ॥ स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः । प्राग्-ज्योतिषगजो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४४ ॥ सञ्जात-रुधिरोत्पीड़ः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे । गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४५ ॥ सञ्चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः । अभ्यधावत तान् सर्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः ॥ ४६ ॥ द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् । तस्य तत् सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ॥ ४७ ॥ असह्यं मन्यमानाश्च ते विप्रमनसोऽभवन् । ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ ४८ ॥ आजघान नर-व्याघ्रः शरेणानतपर्वणा । सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ॥ ४९ ॥ मूर्च्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः । तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनञ्च मूर्च्छितम् ॥ ५० ॥ ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतम् ॥५१॥ संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत । स कृत्वा दारुणीं मायां भीरूणां भयवर्द्धिनीम् ॥ ५२ ॥ अदृ-श्यत निमेषार्द्धाद्घोररूपं समाश्रितः । ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ॥ ५३ ॥ तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनु-यायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥ ५४ ॥ त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिधा राजन् प्रस्रवन्तो मदं बहु ॥ ५५ ॥ तेजोवीर्य्यबलोपेता महाजवपरा-क्रमाः । घटोत्कचस्तु स्वं नागं प्रेषयामास संयुगे ॥ ५६ ॥ सगजं भगदत्तन्तु हन्तुकामः परन्तप । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहाबलैः ॥ ५७ ॥ परिपेतुः सुसंक्रुद्धाश्चतुर्द्दन्ताश्चतु-र्द्दिशम् । भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरवपीड़यन् ॥ ५८ ॥ सम्पीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्त्तः शराहतः । अनदत् सुमहानाद-

मिन्द्राशनिसमस्वनः ॥ ५९ ॥ तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीम-निस्वनम् । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानञ्च सुयोधनम् ॥६०॥ एष युध्यति सङ्ग्रामे हैड़िम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्त्तते ॥ ६१ ॥ राक्षसश्च महाकायः स च राजा-तिकोपनः । ध्रुवं समेतौ समरे कालमृत्युसमावुभौ ॥ ६२ ॥ श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः । हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः ॥ ६३ ॥ तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् । अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति ॥ ६४ ॥ तत् त्वरध्वं महावीर्य्या मा चिरं कुरुतानघाः । महान् विवर्द्धते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६५ ॥ भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः । युक्तं तस्य परित्राणं कर्त्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ६६ ॥ भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । सहिताः सर्व्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ॥ ६७ ॥ उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरो-गमाः ॥ ६८ ॥ पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् । तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥ ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव । तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ॥ ७० ॥ भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभा-षत । न रोचते मे सङ्ग्रामो हैड़िम्बेन दुरात्मना ॥ ७१ ॥ बल-वीर्य्यसमाविष्टःससहायश्च साम्प्रतम् । नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ ७२ ॥ लब्धलक्षः प्रहारी च वयञ्च श्रान्त-वाहनाः । पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव वयञ्च क्षतविक्षताः ॥ ७३ ॥ तन्मे न रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः । युज्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ७४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभयार्द्दिताः ॥७५॥ कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः । सिंहनादमकुर्व्वन्त

शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७६ ॥ एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७७ ॥ कौरवास्तु ततस्तूर्णं प्रययुः शिविरं स्वकम् । व्रीड़ान्विता निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ७८ ॥ शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः स्वशिविरं प्रति ॥ ७९ ॥ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । पूजयन्तो महाराज मुदा परमया युताः ॥ ८० ॥ नदन्तो विविधान्नादान् तूर्य्यस्वनविमिश्रितान् । सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः ॥ ८१ ॥ विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् । घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ८२ ॥ प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परन्तपाः । दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ॥ ८३ ॥ मुहूर्त्तं चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि । प्रदध्यौ शोकसन्तप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ८४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसावहारे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भयं मे सुमहद्‌ जातं विस्मयश्चैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १ ॥ पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्वशः । चिन्ता मे महती भूता भविष्यति कथन्त्विति ॥ २ ॥ ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम । तथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन सञ्जय ॥ ३ ॥ ततो भीष्ममुखान् शूरानस्त्रज्ञान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनीकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४ ॥ किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किन्ते दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति

ते ॥ ५ ॥ येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्नं मृष्यामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ॥ ६ ॥ मय्येव दण्डः पतति दैवात् परमदारुणः । यथावध्याः पाण्डुसुतास्तथावध्याश्च मे सुताः ॥ ७ ॥ एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप ॥ ८ ॥ समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ घातयिष्यति मे पुत्रान् सर्व्वान् भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ॥ १० ॥ ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं सूत युक्तञ्चैव विशेषतः ॥ ११ ॥ पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्व्वमाख्यातुमर्हसि । दुर्य्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान् रणे ॥ १२ ॥ भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौवलेयो जयद्रथः । द्रौणिर्व्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १३ ॥ निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ॥१४॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय । नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ॥ १५ ॥ न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन् कुर्व्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ॥ १६ ॥ धर्म्मेण सर्व्वकार्य्याणि जीवितादीनि भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १७ ॥ ते न युद्धान्निवर्त्तन्ते धर्म्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ १८ ॥ तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव । तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ॥ १९ ॥ निष्ठुरा हीनकर्म्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ २० ॥ निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः । सर्व्वञ्च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ॥ २१ ॥ सापह्नवास्तथैवासन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज । न चैतान् बहु मन्यन्ते

पुत्रास्तव विशाम्पते॥ २२॥ तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः। सम्प्राप्तन्तु महद्घोरं फलं किम्पाकसन्निभम्॥ २३॥ तत्तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः। नावबुध्यसि यद्राजन् वार्य्यमाणः सुहृज्जनैः॥ २४॥ विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना। तथा मया चाप्यसकृत् वार्य्यमाणो न बुध्यसे॥२५॥ वाक्यं हितञ्च पथ्यञ्च मन्दः पथ्यमिवौषधम्। पुत्राणां मतमास्थाय जितान् पश्यसि पाण्डवान्॥ २६॥ शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि। कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति॥ २७॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम। दुर्य्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः॥ २८॥ दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे सर्वान् विजितान् सुमहारथान्। शोकसम्मूढ़हृदयो निशाकाले स्म कौरव॥ २९॥ पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह। यदब्रवीत् सुतस्ते च तन्मे शृणु जनेश्वर॥ ३०॥

दुर्य्योधन उवाच। द्रोणश्च त्वञ्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च। कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः॥३१॥ भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्य्यवान्। महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः॥ ३२॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः। पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे॥ ३३॥ तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः। यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान् पदे पदे॥ ३४॥

भीष्म उवाच। शृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव। बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम्॥ ३५॥ क्रियतां पाण्डवैः सार्द्धं शमो भरतसत्तम। एतत् क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो॥ ३६॥ भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी। सुहृदस्तर्पयन् सर्वान् नन्दयंश्चापि बान्धवान्॥ ३७॥ न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा।

तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३८ ॥ यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । तं शृणुष्व महाराज मत्तः कथयतः प्रभो ॥ ३९ ॥ नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो जयेत् पाण्डवान् सर्व्वान् पालितान् शार्ङ्गधन्वना ॥ ४० ॥ यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्म्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ४१ ॥ पुरा किल सुराः सर्व्वे ऋषयश्च समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्व्वते गन्धमादने ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये सुखासीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्वलत् भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ४३ ॥ ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् । नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥ ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वाकाशे समुत्थितम् । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्व्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४५ ॥ यथावच्च तमभ्यर्च्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्म्मवित् ॥ ४६ ॥ विश्वावसुर्विश्वमूर्त्तिर्विश्वेशो विश्वक्सेनो विश्वकर्म्मा वशी च । विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४७ ॥ जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४८ ॥ पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९ ॥ असङ्ख्येयगुणाधार जय सर्व्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ५० ॥ जय सर्व्वगुणोपेत विश्वमूर्त्ते निरामय । विश्वेश्वर महावाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५१ ॥ महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय । हरिवास दिशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ५२ ॥ व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ५३ ॥ अनन्तविदितब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्य्य कृतप्रज्ञ धर्म्मज्ञ विजयावह ॥ ५४ ॥ गुह्यात्मन् सर्व्वयोगात्मन् स्फुटसम्भूतसम्भव । भूतात्म-

तत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ॥५५॥ आत्मयोने महाभाग कल्प-सङ्क्षेपतत्पर। उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५६ ॥ निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर। अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ॥ ५७ ॥ प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल। आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ॥ ५८ ॥ पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवः शिरः। मूर्त्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५९ ॥ बलं तपश्च सत्यञ्च धर्मकर्मात्मजं तव। तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवाः ॥ ६० ॥ अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती। वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ६१ ॥ सङ्ख्यां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमम्। न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवम् ॥६२॥ त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः। अर्च्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ६३ ॥ ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४॥ एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम्। पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ॥ ६५ ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम्। त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६६ ॥ पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात् सदाभवत्। तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्द्धनः ॥ ६७ ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च। जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ ६८ ॥ यत्तत् परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो। वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना। कृष्ण त्वमात्मनः साक्षी प्रद्युम्नं चात्मसम्भवम् ॥ ७० ॥ प्रद्युम्नच्चानिरुद्धं तु यं विदुर्विष्णुमव्ययम्। अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ७१ ॥ वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः। विसृज्य भागशोऽत्मानं

व्रज मानुषतां विभो ॥ ७२ ॥ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्व्वलोकसुखाय वै । धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ७३ ॥ त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम । तैस्तैः स्वैर्नामभिर्भक्ता गायन्ति परमाद्भुतम् ॥ ७४ ॥ स्थिताश्च सर्व्वे त्वयि भूतसङ्घाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीष्म उवाच । ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १ ॥ विदितं तात योगान्मे सर्व्वमेव तवेप्सितम् । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिगन्धर्व्वा विस्मयं परमं गताः । कौतूहलपराः सर्व्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्व्वान् सर्व्वान् मधुरया गिरा ॥ ५ ॥ यत्तत्परं भविष्यच्च भविता यच्च यत्परम् । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसम्वादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥ मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां वधार्थाय सम्भवस्व महीतले ॥ ८ ॥ सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु सम्भूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९ ॥ तेषां वधार्थं भगवान् नरेण सहितो बली । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १० ॥ नरनारायणौ तौ तु पुराणावृषिसत्तमौ । अजेयौ हि रणे यौ

तौ समेतैरमरैरपि ॥ ११ ॥ सहितौ मानुषे लोके सम्भूताव-मितद्युती। मूढ़ास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२ ॥ यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः। वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३ ॥ तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः। नावज्ञेयो महावीर्य्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥ एतत् परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम्। एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं यशः ॥ १५ ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च। एतत् पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६ ॥ एतत् परमकं तेज एतत् परमकं सुखम्। एतत् परमकं सत्यं कीर्त्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७ ॥ तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैश्चामितविक्रमः। नाव-ज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो ॥ १८ ॥ यश्च मानुष-मात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः। हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९ ॥ तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम्। योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २० ॥ देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्चसम्। पद्मनाभं न जानाति तमा-हुस्तामसं जनाः ॥२१॥ किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करम्। अवजानन् महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२ ॥ एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः। वासुदेवो नमस्कार्य्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच। एतमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान् पुरा। विसृज्य सर्वभूतानि जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च। कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५ ॥ एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भाविता-त्मनाम्। वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६ ॥ जाम-दग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः। व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७ ॥ एवमर्थञ्च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम्।

वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २८ ॥ यस्य प्रसादात्मजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतः पिता। कथं न वासुदेवोऽयमर्च्चश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९ ॥ वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः। मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ ३० ॥ पाण्डवैः सार्द्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे। मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ॥ ३१ ॥ तस्मात् द्विषसि गोविन्दं पाण्डवञ्च धनञ्जयम्। नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ ३२ ॥ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेषोऽसौ शाश्वतोऽव्ययः। सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३३ ॥ लोकान् धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः। योद्धा जयश्च जेता च सर्व्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविवर्ज्जितः। यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३५ ॥ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च। धृताः पाण्डुसुता राजन् जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३६ ॥ श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः। बलञ्चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७ ॥ स एष शाश्वतो देवः सर्व्वभूतमयः शिवः। वासुदेव इति ख्यातो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्व्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः। सेव्यतेऽभ्यर्च्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्म्मभिः ॥ ३९ ॥ द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च। सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ॥ ४० ॥ स एष सर्व्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्षान्तरिताः पुरीश्च। युगे युगे मानुषञ्चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्मा ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने षट्षष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते । तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतम् । न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्वतेजोमयो देवो योगात् सुष्वाप तत्र ह ॥ ५ ॥ मुखतः सोऽग्निमसृजत् प्राणाद्वायुमथापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ६ ॥ एष लोकान् ससर्जादौ देवान् सर्षिगणैः सह । निधनं चैव मृत्युञ्च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ॥ ७ ॥ एष धर्म्मश्च धर्म्मज्ञो वरदः सर्वकामदः । एष कर्त्ता च कार्य्यं च स वै देवः स्वयं प्रभुः ॥ ८ ॥ भूतभव्यभविष्यञ्च पूर्वमेतदकल्पयत् । स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९ ॥ अग्रजं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् । शेषञ्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १० ॥ यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्वताम् । ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११ ॥ कर्णस्रोतोद्भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तमुग्रमुग्रकर्म्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः । तस्य तात वधादेव देवदानवमानुषाः ॥ १३ ॥ मधुसूदनमित्याहुः ऋषयश्च जनार्द्दनम् । वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १४ ॥ एष माता पिता चैव सर्व्वेषां प्राणिनां हरिः । परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १५ ॥ मुखतो ह्यसृजद्विप्रान् बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा । वैश्यांश्चाप्युरुतो राजन् शूद्रान् पद्भ्यां तथैव च ॥ १६ ॥ तपसा नियतो देवम्विधानं सर्वदेहिनाम् । ब्रह्मभूतममावस्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥ १७ ॥ योगभूतं परि-

चरन् केशवं महदाप्नुयात् । केशवं परमन्तेजः सर्वलोकपितामहम् ॥ १८ ॥ एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप । एतमेव विजानीयादाचार्य्यं पितरङ्गुरुम् ॥ १९ ॥ कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः । यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ॥ २० ॥ सदा नरः पठेच्चेदं स्वस्तिमान् स भवेत् सुखी । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ॥ २१ ॥ भये महति यो मग्नान् पाति नित्यं जनार्द्दनः । एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ॥ २२ ॥ सर्वात्मना महादेवं केशवं जगदीश्वरम् । प्रपन्नः शरणं राजन् योगीशं पृथिवीश्वरम् ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भीष्म उवाच । शृणु चेदं महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १ ॥ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ भूतभव्यं भविष्यञ्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ॥ ३ ॥ देवानामपि देवञ्च त्वामाह भगवान् भृगुः । पुराणञ्चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च ॥ ४ ॥ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रस्थापयिता तथा । देवदेवोऽसि भूतानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् । स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तन्ते मनसि स्थितम् । देवा वाक्सम्भवाश्चेति देवलस्त्वां तथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता । जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ८ ॥ एवन्त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः । आत्म-

दर्शनत्वमानामृषीणां चासि सत्तमः ॥ ९ ॥ राजर्षीणामुदाराणा-माहवेष्वनिवर्त्तिताम्। सर्वधर्मप्रधानानां त्वङ्गतिर्मधुसूदन ॥ १० ॥ इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः। सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ॥ ११ ॥ एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्त्तितः। केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव। केशवं बहुमेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ १३ ॥ तमब्रवीन्महा-राज भीष्मः शान्तनवः पुनः। माहात्म्यन्ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणावुभौ ॥ १५ ॥ अजेयौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ। यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि-कस्यचित् ॥ १६ ॥ प्रीतिमान् हि दृढ़ं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु। तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १७ ॥ पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी। नरनारायणौ देवाववज्ञाय विनङ्क्ष्यसि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशाम्पते। व्यसर्ज्जयच्च राजानं शिविरञ्च विवेश ह ॥ १९ ॥ राजा च शिविरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने। शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सञ्जय उवाच। व्युषितायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते च दिवाकरे। उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ १ ॥ अभ्यधावन्त सं-क्रुद्धाः परस्परजिगीषवः। ते सर्व्वे सहिता युद्धे समालोक्य पर-स्परम् ॥ २ ॥ पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव।

व्यूहौ च व्यूह्य सन्नद्धाः सम्प्रहृष्टाः प्रहारिणः ॥ ३ ॥ अरचत् मकरं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नरचन् व्यूहमात्मनः ॥ ४ ॥ स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५ ॥ इतरे चान्वयुः सर्व्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सङ्ख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः । श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजेयेन संयुगे ॥ ७ ॥ अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८ ॥ शीर्षे चास्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुन्वन् गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९ ॥ अक्षौहिण्या सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगे ॥ १० ॥ दक्षिणश्चाभवत् पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्याञ्चारुविक्रमः ॥ १२ ॥ प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३ ॥ ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास वीर्य्यवान् । मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूहं सैन्यं महाहवे ॥ १४ ॥ संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्द्धनि ॥ १५ ॥ प्रतिसन्धाय चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे । स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्व्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ॥ १७ ॥ भ्रातॄणाञ्च वधं सङ्ख्ये त्वरमाणो महारथः । आचार्य्यः सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ॥ १८ ॥ वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ॥ १९ ॥ किमु पाण्डुसुतान् युद्धे

हीनवीर्य्यपराक्रमान्। स तथा कुरु भद्रन्ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे। अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २१ ॥ सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत। ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ॥ २२ ॥ शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान्। अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव ॥ २३ ॥ भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत। संरक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृतांवरात् ॥ २४ ॥ ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष। भीमसेनं रणे क्रुद्धा छादयाञ्चक्रिरे शरैः ॥ २५ ॥ तथाभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष। विभिदुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २६ ॥ भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ। प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे ॥ २७ ॥ प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनम्। अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २८ ॥ शिखण्डिनं तथासाद्य भारतानां पितामहः। अवर्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २९ ॥ ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत संयुगे। रक्ष्यमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ ३० ॥ शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम्। अवर्जयत सन्त्रस्तो युगान्ताग्निमिवोज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥ ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशाम्पते। जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयम्। भीष्ममेवाभ्यवर्त्तन्त जये कृत्वा दृढ़ां मतिम् ॥ ३३ ॥ तद्युद्धमभवत् घोरं देवानां दानवैरिव। जयमाकाङ्क्षतां सङ्ख्ये यशश्च महदद्भुतम् ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच। अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा। भीमसेनभयादिच्छन् पुत्रांस्तारयितुन्तव ॥ १ ॥ पूर्वाह्णे तु महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने महाभये। अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं महान् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ह्रेषमाणैश्च वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ॥ ४ ॥ युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव ॥ ५ ॥ शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६ ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च। पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८ ॥ कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः। मुखैश्च चन्द्रसङ्काशैरक्तान्तनयनैस्तथा ॥ ९ ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते। आसीत् सर्वा समाकीर्णा मुहूर्त्तेन वसुन्धरा ॥ १० ॥ रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः। आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ११ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः। प्रावर्त्तत कुरूणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १२ ॥ तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे। ववर्षुः शरजालानि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३ ॥ क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः। तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समुद्यताः ॥ १४ ॥ संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसाम्। धनुषा तलघोषेण न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५ ॥ उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके। अपरे पर्य्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः ॥ १६ ॥ शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः। निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ॥ १७ ॥ बभ्रमुः कुञ्जरास्तत्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः।

अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १८ ॥ उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीड़िताः । तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समन्ततः ॥ १९ ॥ बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकानां तथैव च । गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥ २० ॥ पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीमभीष्मसमागमे ॥ २१ ॥ अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्तताम् । सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशाम्पते ॥ २२ ॥ गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्वभिः । जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ २३ ॥ अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि । बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ २४ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कीलैर्विशाम्पते । अन्योऽन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ २५ ॥ पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले । घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर ॥ २६ ॥ विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गैर्बहुभिर्वृतः । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ २८ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य्य वृकोदरम् । भीष्ममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान् भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । समभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ॥ १ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजञ्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २ ॥ सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥ बहुवर्णञ्च चित्रञ्च दिव्यं वानरलक्षणम् । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ॥ ४ ॥ विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ॥ ५ ॥ अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवातिगर्ज्जितम् । सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ६ ॥ चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् । दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समन्ततः ॥ ७ ॥ अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीञ्च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ८ ॥ कान्दिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः । अन्योऽन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्वैस्तवात्मजैः । तेषामार्त्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥ १० ॥ समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ १२ ॥ अथ काम्बोजजैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः ॥ १३ ॥ मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगर्त्तैश्च विशाम्पते । सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ १४ ॥ नानानरगणौघेन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १५ ॥ हयारोहा वराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः । चतुर्द्दशसहस्राणि सौवलं पर्य्यवारयन् ॥ १६ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जघ्नुस्तावकान् भरतर्षभाः ॥ १७ ॥ रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १८ ॥ तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् । बलेन महता भीष्मः समसज्जत् किरीटिना ॥ १९ ॥ आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ॥ २० ॥ सहपुत्रः सहामात्यः

शल्येन समसज्जत। विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ॥ २१ ॥ मत्स्या दुर्य्योधनं जग्मुः शकुनिञ्च विशाम्पते। द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २२ ॥ द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना। कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥२३॥ एवं प्रव्राजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च। समसज्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः। प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशाम्पते ॥ २५ ॥ प्रादुर्बभौ महावातः पांशुवर्षः पपात च। नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २६ ॥ प्रमोहः सर्व्वभूतानामतीव समपद्यत। रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यताम् ॥ २७ ॥ वीरबाहुविसृष्टानां सर्व्वावरणभेदिनाम्। संङ्कादः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २८ ॥ प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः। नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालकृतानि च। सम्पेतुर्दिक्षु सर्व्वासु चर्म्माणि भरतर्षभ ॥ ३० ॥ सूर्य्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्व्वशः। दिक्षु सर्व्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ३१ ॥ भग्नचक्राक्षनीड़ाश्च निपातितमहाभुजाः। हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३२ ॥ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः। रथाश्च परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ॥ ३३ ॥ शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः। युगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र ह्नि भारत ॥ ३४ ॥ अदृश्यन्तससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः। एकेन वलिना राजन् वाणेन निहता रणे ॥ ३५ ॥ गन्धं हस्तिमदस्रावमाघ्राय वहवो रणे। सन्निपाते वलौघानां वातमाददिरे गजाः ॥ ३६ ॥ सतोरणमहामात्रैः पतद्भिश्च गतासुभिः। बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३७ ॥ सन्निपाते वलौघानां चोदितैर्वरवारणैः। निपेतुर्युधि सभग्नाः सयोधाः सध्वजा गजाः

॥ ३८ ॥ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यष्टम्भन्त महाराज सम्भग्नरथकूवराः ॥ ३९ ॥ विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ४० ॥ रथेषु च रथान् युद्धे संसक्ता वरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्व्वाः संपेतुः सर्व्वशब्दगाः ॥ ४१ ॥ तेषां तथा कर्षताञ्च गजानां रूपमाबभौ । सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ४२ ॥ एवं सञ्छादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

सञ्जय उवाच । शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशाम्पते । भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १ ॥ द्रोणं कृपं विकर्णञ्च महेष्वासान् महाबलान् । राज्ञश्चान्यान् रणे शूरान् बहूनार्ज्जुनञ्जयः ॥ २ ॥ सैन्धवञ्च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः । प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान् भरतर्षभ ॥३॥ पुत्रञ्च ते महेष्वासं दुर्य्योधनममर्षणम् । दुःसहञ्चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ सहदेवश्च शकुनिमुलूकञ्च महारथम् । पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तत दुर्ज्जयौ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६ ॥ माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्त्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ७ ॥ अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्धर्षाः समरे शाल्वकैकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्ज्जयाः ॥ ९ ॥ सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महा-

रथः । द्रोणेन समरे राजन् समीयायोग्रकर्मणा ॥ १० ॥ एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह । समेत्य समरे शूराः सम्प्रहारञ्च चक्रिरे ॥ ११ ॥ मध्यन्दिनगते सूर्य्ये नभस्याकुलताङ्गते । कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२ ॥ ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे । सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३ ॥ समेतानाञ्च समरे जिगीषूणां परस्परम् । बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्ज्जताम् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम सम्प्रहारं सुदारुणम् । यमकुर्वन् रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ १५ ॥ नैव खं न दिशो राजन्न सूर्य्यं शत्रुतापन । विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६ ॥ शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् । निस्त्रिंशानाञ्च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७ ॥ कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा । खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ॥ १८ ॥ वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्य्यसमप्रभैः । विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गनम् ॥ १९ ॥ रथसिंहा नरव्याघ्राः समायाताश्च संयुगे । विरेजुः समरे राजन् ग्रहा इव नभस्तले ॥ २० ॥ भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् । अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २१ ॥ ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः । अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलधौताः सुतेजिताः ॥२२॥ तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः । क्रुद्धाशीविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत ॥ २३ ॥ तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् । चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ २४ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २५ ॥ सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे । आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ २६ ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत् पितरं ते जनाधिप । ततः सन्धाय वै तीक्ष्णं

शरं परमदारुणम् ॥ २७ ॥ वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् । तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन् निहते रथसारथौ ॥ २८ ॥ तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः । ततः सैन्यस्य सर्वस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् । अभिद्रवत गृह्णीत हयान् यच्छत धावत ॥ ३० ॥ इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३१ ॥ अवधीत् पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ॥३२॥ आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः । धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । तथैव तावका राजन् भीष्मद्रोणमुखाः परान् । अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्च्छन् महारथम् । विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः । अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ कार्म्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पञ्चभिः शत्रुकर्षणः ॥ ४ ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्च्छितः । अमृष्यमाणः पार्थेन कार्म्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निशितैः शरैः । वासुदेवञ्च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभि-

ताम्राक्षः सह कृष्णेन फाल्गुनः। दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥७॥ धनुः सम्पीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः। गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितान्तकरान् घोरान् समाधत्त शिलीमुखान्। तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतांवरः ॥ ९ ॥ तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे। न विव्यथे विनिर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ॥ १० ॥ तथैव च शरान् पार्थं प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः। तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन् महाव्रतम् ॥ ११ ॥ तस्य तत् सुमहत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः। यत् कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ॥ १२ ॥ स हि नित्यमनीकेषु युध्यते भयमास्थितः। अस्त्रग्रामंससंहारं द्रोणात् प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १३ ॥ ममाचार्य्यसुतो ह्येष द्रोणस्यातिप्रियः सुतः। ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १४ ॥ समास्थाय मतिं वीरो वीभत्सुः शत्रुतापनः। कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भरद्वाजसुतं प्रति ॥ १५ ॥ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः। युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १६ ॥ दुर्य्योधनस्तु दशभिर्गार्द्धपत्रैः शिलाशितैः। भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्द्दयत् ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढ़म्। चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १८ ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजितैः। अव्यग्रस्तीक्ष्णमाविध्यत् कुरुराजं महोरसि ॥ १९ ॥ तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः। रराजोरसि खे सूर्य्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ २० ॥ पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताड़ितः। नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २१ ॥ ततः शरैर्महाराजं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयमाणो वरूथिनीम् ॥ २२ ॥ तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योऽन्यविक्षतौ। पुत्रौ ते देवसङ्काशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २३ ॥

चित्रसेनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा। अविध्यन्निशितैर्बाणैः पुरुमित्रञ्च सप्तभिः ॥ २४ ॥ सत्यव्रतञ्च सप्तत्या विद्वा शक्रसमो युधि। नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः समजीजनत् ॥ २५ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः। सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २६ ॥ स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत्। चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्म्मुकमार्ज्जुनिः ॥ २७ ॥ भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताड़यत्। ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ॥ २८ ॥ समेत्य युधि संरब्धा विव्यधु-र्निशितैस्तदा। तांश्च सर्व्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्ज्जघान परमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म्म परिवव्रुः सुतास्तव। दहन्तं समरे योधां-स्तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ ३० ॥ अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकम्। अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ ३१ ॥ तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशाम्पते। लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम्। विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिञ्च महारथः ॥ ३३ ॥ तथैव लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः। अविध्यत महा-राज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सार-थिञ्च महारथः। अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३५ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठंल्लक्ष्मणः परवीरहा। शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥ तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम्। अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगो-पमाम् ॥ ३७ ॥ ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा। अपोवाह रथेनाजौ सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ ततः समाकुले तस्मिन् वर्त्तमाने महाभये। अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परवधै-षिणः ॥ ३९ ॥ तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः। जुह्वतः समरे प्राणान् निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ४० ॥ मुक्तकेशा

च्छिन्नकवचा निरथाश्छिन्नकार्मुकाः। बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम्। सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४२ ॥ हतैश्चरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः। रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच। अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः। विकृष्य समरे चापं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १ ॥ प्रामुञ्चत् पुङ्खसंयुक्तान् शरानाशीविषोपमान्। प्रगाढं लघुचित्रञ्च दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ २ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः। आददानस्य भूयश्च सन्दधानस्य चापरान् ॥ ३ ॥ क्षिपतश्च शरांस्तस्य रणे शत्रून् विनिघ्नतः। ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४ ॥ समुदीर्य्यन्तमालोक्य राजा दुर्य्योधनस्ततः। रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान्महेष्वासान् सात्यकिः सत्यविक्रमः। जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्य्यवान् ॥ ६ ॥ स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः। आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७ ॥ स हि सन्दृश्य सेनां ते युयुधानेन पातिताम्। अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ ८ ॥ इन्द्रायुधसवर्णं तत् स विस्फार्य्य महद्धनुः। व्यसृजद्वज्रसङ्काशान् शरानाशीविषोपमान् ॥ ९ ॥ सहस्रशो महाराज दर्शयन् पाणिलाघवम्। शरांस्तान् मृत्युसंस्पर्शान् सात्यकेस्तु पदानुगाः ॥ १० ॥ न विषेहुस्तदा राजन् दुद्रुवुस्ते समन्ततः। विहाय समरे राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥

आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम्। तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने रणे भीष्मं महारथम्॥ २९॥ अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ। लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः॥ ३०॥ पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान्। ते हि दुर्य्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवर्हणे॥ ३१॥ सम्प्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम्। ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः॥३२॥ परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम्। एतस्मिन्नेव काले तु सूर्य्योऽस्तमुपगच्छति॥ ३३॥ सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत। अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव॥ ३४॥ सन्ध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे॥ ३५॥ ते सेने भयसंविग्ने ययतुः स्वन्निवेशनम्। ततः स्वशिविरङ्गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत। पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि॥ ३६॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिवसावहारे चतुःसप्ततोऽध्यायः॥ ७४॥

सञ्जय उवाच। विहृत्य च ततो राजन् सहिताः कुरुपाण्डवाः। व्यतीतायां तु शर्वर्य्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः॥ १॥ तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत। युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम्॥ २॥ सन्नह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोऽभवन्॥ ३॥ ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत। व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम्॥ ४॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः। व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनाम्वरः॥ ५॥ शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः। चक्षुषी सहदेवश्च

नकुलश्च महारथः ॥ ६ ॥ तुण्डमासीद् महाराज भीमसेनो महाबलः । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ७ ॥ सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः । पृष्ठमासीत् महाराज विराटो वाहिनीपतिः ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः । कैकेया भ्रातरः पञ्च वामं पक्षं समाश्रिताः ॥९॥ धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्य्यवान् । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ १० ॥ पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान् महारथः । कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ ११ ॥ शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली । इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । सूर्य्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥१३॥ कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १४ ॥ व्यूढं दृष्ट्वा तु तत् सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महता राजन् प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १५ ॥ तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजोऽभ्यवर्त्तत । अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तान्नरेश्वर ॥ १६ ॥ कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजवरवाह्लिकैः । शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥१७॥ ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च भारत । दुर्य्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकैकयैः । उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १९ ॥ स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः । वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ २० ॥ तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूलिकैः । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१ ॥ श्रुतायुश्च शतायुश्च सोमदत्तिश्च मारिष । व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २२ ॥ ततो युद्धाय सञ्जग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह । सूर्य्योदये महाराज ततो युद्धमवर्त्तत ॥ २३ ॥

प्रतीयू रथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहान् हयाश्चैव रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४ ॥ सादिनश्च हयान् राजन् कुञ्जरांश्च महारणे । हस्त्यारोहान् तथा राजन् गजिनश्चापि सादिनः ॥ २५ ॥ रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २६ ॥ भीमसेनार्ज्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । शोभते पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्व्वरी ॥ २७ ॥ तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्य्योधनादिभिः । तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २८ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विव्याध समरे राजन् मर्माण्युद्दिश्य वीर्य्यवान् ॥ ३० ॥ दृढ़ाहतस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३१ ॥ स सङ्गृह्य स्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३२ ॥ ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम । सृञ्जयाः कैकयैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ॥ ३३ ॥ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्ज्जुनपरिक्षतम् । मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३४ ॥ अभिद्येतां ततः सेने तस्मिन् वीरवरक्षये । आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषाञ्च भारत ॥ ३५ ॥ तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्व्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५ ॥ प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशाम्पते । युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महामृधे ॥३७॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधम्परम् । व्यूढमेतद्यथाशास्त्रममोघञ्चैव सञ्जय ॥ १ ॥ पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामञ्च नः सदा । प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमम् ॥२॥ नातिवृद्धमबालञ्च न कृशं न च पीवरम् । लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥३॥ आत्तसन्नाहशस्त्रञ्च बहुशस्त्रपरिग्रहम् । असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४ ॥ प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुषलेषु कृतश्रमम् ॥ ५ ॥ शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्व्वासु परिनिष्ठितम् । आरोहे पर्य्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ॥ ६ ॥ सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् । नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ॥ ७ ॥ परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् । न गोष्ठ्या नोपकारेण न सम्बन्धनिमित्ततः ॥ ८ ॥ न सौहार्द्दबलेनापि न कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्य्यञ्च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ॥ ९ ॥ कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च । सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्म्मिभिः ॥ १० ॥ लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः । बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसम्मतैः ॥ ११ ॥ अस्मानभिगतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः । महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ॥ १२ ॥ अपक्षैः पक्षसङ्काशै रथैर्नागैश्च संवृतम् । नानासुयोधनं भीमं वाहनोर्म्मितरङ्गिणम् ॥ १३ ॥ क्षेपणीभिर्गदाशक्तिशरप्रासैः समाकुलम् । ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नपट्टसुसञ्चितम् ॥ १४ ॥ वाहनैः परिधावद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् । अपारमिव गर्ज्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ॥ १५ ॥ द्रोणभीष्माभिगुप्तञ्च गुप्तञ्च कृतवर्म्मणा । कृपदुःशासनाभ्याञ्च जयद्रथमुखैस्तथा ॥ १६ ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः । गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ॥ १७ ॥ यदहन्यत संग्रामे दिष्टमत्र पुरातनम् । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ॥ १८ ॥

ऋषयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय। ईदृशोऽपि बलौघस्तु युक्तः शास्त्रार्थसम्पदा॥ १९॥ वध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः। विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय॥ २०॥ उक्तं हि विदुरेणेह हितं पथ्यञ्च नित्यशः। न च गृह्णाति तान्मन्दः पुत्रो दुर्य्योधनो मम॥ २१॥ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः। आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा॥ २२॥ अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयैतेन सर्वथा। पुरा धात्रा यथासृष्टन्तत्तथा न तदन्यथा॥ २३॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६॥

सञ्जय उवाच। आत्मदोषात्त्वया राजन् प्राप्तं व्यसनमीदृशम्। न हि दुर्य्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ॥ १॥ यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्करकारिते। तव दोषात् पुरावृत्तं द्यूतमेतद्विशाम्पते॥ २॥ तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः। त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मनः॥ ३॥ आत्मनैव कृतं कर्म ह्यात्मनैवोपभुज्यते। इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथा तथा॥ ४॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत्। शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष॥ ५॥ भीमसेनः सुनिशितैर्वाणैर्भित्त्वा महाचमूम्। आससाद ततो वीरः सर्वान् दुर्य्योधनानुजान्॥ ६॥ दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम्। जयसेनं विकर्णञ्च चित्रसेनं सुदर्शनम्॥ ७॥ चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च। एतानन्यांश्च सुबहून् समीपस्थान् महारथान्॥ ८॥ धार्त्तराष्ट्रान् सुसंक्रुद्धान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः भीष्मेण। समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम्॥ ९॥

अथालोक्य प्रतिष्ठन्तं जचुस्ते सर्व एव हि । जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः । प्रजासंहरणे सूर्य्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११ ॥ सम्प्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रं प्राप्य दानवान् ॥ १२ ॥ ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशस्त्रिणाम् । उद्यतानि शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ १३ ॥ स तेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः । जघान समरे शूरो धार्त्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १४ ॥ तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् । समस्तानां वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः ॥ १५ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः । जघान धार्त्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १६ ॥ भीमसेनं प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौवलः ॥ १७ ॥ निवार्य्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः । आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥१९॥ अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निःश्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ २० ॥ विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः । संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवः सुमहाबलः ॥२१॥ प्रविष्टो धार्त्तराष्ट्राणामेको बलमहार्णवम् । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २२ ॥ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान् मुहूर्त्तकम् । यावदेतान्निहन्म्यद्य य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २३ ॥ ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् । सर्व्वेषामेव सैन्यानां सङ्घर्षः समजायत ॥ २४ ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्त्वा राजन् महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २५ ॥ विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षत । प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ २६ ॥ न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य

प्रयोजनम्। भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥२७॥ यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति। एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २८ ॥ अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः। यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ २९ ॥ स मे भीमः सखा चैव सम्बन्धी च महाबलः। भक्तो मे भक्तिमांश्चाहं तस्मिन्नरिनिषूदने ॥ ३० ॥ सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः। निघ्नन्तं मां रिपून् पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत। भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३२ ॥ स ददर्श तदा भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम्। ततो वृक्षानिव बहून् प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३३ ॥ ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा। पदाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्त्तस्वरं महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च सञ्जज्ञे तव सैन्यस्य मारिष। वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३५ ॥ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य्य वृकोदरम्। अभीताः समकुर्वन्त शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरम्। सैन्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा बली पार्षत भीमसेनम् ॥ ३७ ॥ अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम्। आश्वासयत् पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३८ ॥ निःशल्यमेनञ्च चकार तूर्णमारोपयच्चात्मरथे महात्मा। भृशं परिष्वज्य च भीमसेनं आश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३९ ॥ भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन् विमर्द्दे सहसाभ्युवाच। अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्द्धम् ॥ ४० ॥ तं याम सर्वे सहिता निहन्तुं मा नो रिपुः प्रार्थयतामनीकम्। श्रुत्वाथ वाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्त्तराष्ट्राः ॥ ४१ ॥ वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः। प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि

वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ॥ ४२ ॥ शरैरवषणा द्रुपदस्य पुत्रं यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः। निहन्यमानोऽपि शरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४३ ॥ समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा निशम्य वीरामभित स्थितान्रणे। जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ॥ ४४ ॥ क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यद्वत् समरे महेन्द्रः। ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५ ॥ प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्व्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात्। परीतकालानिव नष्टसंज्ञान् मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः। द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४७ ॥ सोऽतिविद्धस्तदा राजन् रणात् द्रोणेन पार्थिवः। अपायाद्द्रुपदो राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥४८॥ जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्। तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४९ ॥ अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः। प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥५०॥ ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभ्याययौ रणात्। तत्रापश्यन् महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नञ्च भीमञ्च विचरन्तौ महारणे। मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत् स महारथः ॥ ५२ ॥ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमशातयत्। अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ। ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ॥ ५४ ॥ गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि। सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः। एवं ते समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ५६ ॥ वाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्व्वे पुरुषमानिनः। मध्यन्दिनगते सूर्य्ये प्रययुः सव एव हि ॥ ५७ ॥ कैकेया द्रौपदेयाश्च

धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् । अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५८ ॥ ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिन्दमाः । विभिदु-र्धार्त्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५९ ॥ तान् प्रयातान् महे-ष्वासानभिमन्युपुरोगमान् । भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमो-हिता ॥ ६० ॥ न सन्धारयितुं शक्ता तव सेना नराधिप । तदा मूर्च्छान्वितात्माहि प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ६१ ॥ तेऽभियाय महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्न-वृकोदरौ ॥ ६२ ॥ तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः । नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६४ ॥ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६५ ॥ तस्यापि पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिसूदनः ॥६६॥ अन्यांश्च शतशो वाणान् प्रेषयामास पार्षते । दुर्य्योधनहितार्थाय भर्त्तुः पिण्डमनुस्मरन् ॥ ६७ ॥ अथान्यद्धनु-रादाय पार्षतः परवीरहा । द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६८ ॥ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः । हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६९ ॥ वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ७० ॥ हताश्वात् स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः । आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ७१ ॥ ततः सरथनागाश्वा सम-कम्पत वाहिनी । पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च धीमतः ॥७२॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्नुवन् वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ वध्यमानन्तु तत् सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७४ ॥ तथा दृष्ट्वा च तत् सैन्यं जहृषे च बलं तव । दृष्ट्वाचार्य्यञ्च

संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् । चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा । शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १ ॥ एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २ ॥ भीमसेनोऽपि समरे सम्प्राप्य स्वरथं प्रति । समारुह्य महाबाहुर्ययौ यत्र तवात्मजः ॥ ३ ॥ प्रगृह्य च महावेगः परासुकरणं दृढ़म् । चित्रं शरासनं सङ्ख्ये शरैर्विव्याध ते सुतम् ॥ ४ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् । नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्माण्यताड़यत् ॥ ५ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तवपुत्रेण धन्विना । संरक्तनयनः क्रोधाद्वेगादाकृष्य कार्मुकम् ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । स तथाभिहतो राजन् नाचलद्गिरिराड़िव ॥ ७ ॥ तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् । दुर्य्योधनानुजाः सर्व्वे शूराः सन्त्यक्तजीविताः ॥ ८ ॥ संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्व्वं निग्रहं भीमकर्म्मणः । निश्चयं परमं कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९ ॥ तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः । अभ्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १० ॥ भृशं च क्रुद्धस्तेजस्वी नाराचेन समर्द्दयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११ ॥ तथेतरांस्तव सुतांस्ताड़यामास भारतः । शरैर्बहुविधैः सङ्ख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२॥ ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्व्वशः । अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३ ॥ प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।

प्रत्युद्ययुर्महाराज राजपुत्रान् महारथान् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान् सूर्य्याग्निसमतेजसः । सर्वानेव महेष्वासान् भ्राजमानान् श्रियावृतान् ॥ १५ ॥ महाहवे दीप्यमानान् सुवर्णविकृतोज्ज्वलान् । तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

सञ्जय उवाच । अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीड़यत् । अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ॥ १ ॥ पार्षतेन च सम्प्रेक्ष्य तव सैन्यं महारथाः । दुर्य्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ॥२॥ भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः । अपराह्णे ततो राजन् प्रावर्त्तत महारणः ॥ ३ ॥ तावकानाञ्च बलिनां परेषाञ्चैव भारत । अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान् हत्वा महाहवे ॥ ४ ॥ अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् । हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ॥ ५ ॥ आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् । स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ॥ ६ ॥ आर्जुनिः शरवर्षेण छादयामास भारत । दुर्ज्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ॥ ७ ॥ विव्याध तेन नाकम्पत् कार्ष्णिर्मेरुरिव स्थितः । दुःशासनस्तु समरे केकेयान् पञ्च मारिष ॥ ८ ॥ योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत । द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्य्योधनमवारयन् ॥ ९ ॥ एकैकस्त्रिभिरानर्च्छत् पुत्रं तव विशाम्पते । पुत्रोऽपि तव दुर्द्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ॥ १० ॥ सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक् पृथक् । तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ॥ ११ ॥ गिरिः प्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिधातुविमिश्रितैः ।

भीष्मोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरूथिनीम् ॥१२॥ कालयामास बलवान् पालः पशुगणानिव । ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्दिशाम्पते ॥ १३ ॥ दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन् विनिघ्नतः । उत्तस्थुः समरे तत्र कवन्धानि सहस्रशः ॥ १४ ॥ कुरूणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोणितोदमरावर्त्तं गजद्वीपं हयोर्म्मिणम् ॥ १५ ॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् । छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ॥ १६ ॥ पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः । निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७ ॥ भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्व्वतैरन्विता यथा । तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषाञ्च भारत ॥ १८ ॥ न तत्रासीत् पुमान् कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः । तावकाः पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । सङ्ग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढ़वैरिणम् । भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदम्वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः । अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३ ॥ अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासञ्च कृत्स्नशः । द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोष्यामि हते त्वयि ॥ ४ ॥ यत्पुरा मत्सरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे । तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५ ॥ कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा । अचिन्त्य पाण्डवान् कामात्

यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६ ॥ याचमानञ्च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे। उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७॥ तेन त्वां निहनिष्यामि सहितं सर्वबान्धवैः। शमं करिष्ये तत् पातं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८॥ एवमुक्त्वा समाकृष्य धनुरायम्य चासकृत्। समादाय शरान् घोरान् महाशनिसमप्रभान् ॥ ९ ॥ षट्त्रिंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने। ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १० ॥ ततोऽस्यकार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्याञ्च विव्यधे। चतुर्भिजवनानश्वाननयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ द्वाभ्याञ्च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्द्दनः। चिच्छेद समरे छत्रं राजस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२ ॥ त्रिभिश्चैवास्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम्। छित्त्वा तञ्च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३ ॥ रथाच्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः। पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव ॥ १४ ॥ ज्वलन्तं सूर्य्यसङ्काशं नागं मणिमयं शुभम्। ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥१५॥ अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महागजम्। आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६ ॥ ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महाबलः। दुर्य्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः ॥ १७ ॥ कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम्। आरोपयद्रथं राजन् दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ १८ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे। निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्य्योधनस्तदा ॥ १९ ॥ परिवार्य्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः। रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २० ॥ धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्य्यवान्। केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१ ॥ आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः। एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥ वज्रमृत्युप्रतीकाशैश्चित्रायुधविनिःसृतैः। अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथमुत्तमम् ॥ २३ ॥

शवर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः। स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ २४ ॥ अभिमन्यु र्महाराज तावकान् समकम्पयत्। यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २५ ॥ विकर्णस्य ततो भल्लान् प्रेषयामास भारत। चतुर्द्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ॥ २६ ॥ स तैर्विकर्णस्य रथात् पातयामास वीर्य्यवान्। ध्वजं सूतं हयांश्चास्य नृत्यमान इवाहवे ॥२७॥ पुनश्चान्यान् शरान् पीतानकुण्ठाग्रानजिह्मगान्। प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महारथः ॥ २८ ॥ ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः। छित्वा देहं गता भूमिं श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ २९ ॥ ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले। विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३० ॥ विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः। अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखाग्रथान् ॥ ३१ ॥ अभियाय तथैवाशु रथस्थान् सूर्य्यवर्च्चसः। अविध्यन् समरेऽन्योन्यं रथस्था युद्धदुर्मदाः ॥ ३२ ॥ दुर्मुखः श्रुतकर्म्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः। ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिञ्चास्य सप्तभिः ॥ ३३ ॥ अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान् वातरंहसः। जघान षड्भिरासाद्य सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ ३४ ॥ स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्म्मा महारथः। शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धा महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३५ ॥ सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः। विदार्य्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजसा ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः। पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्ततः ॥ ३७ ॥ श्रुतकीर्त्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव। अभ्ययात् समरे राजन् हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्त्तेर्महात्मनः। चिच्छेद समरे राजन् जयत्सेनः सुतस्तव ॥ ३९ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत। तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ॥ ४० ॥ अभ्यपद्यत

तेजस्वी सिंहवन्निनदन् मुहुः । शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य्य कार्मुकम् ॥ ४१ ॥ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः । ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ॥ ४२ ॥ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना । शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४३ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद समरचापं नाकुलेः क्रोधमोर्च्छितः ॥ ४४ ॥ अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् । समादत्त शितान् वाणान् शतानीको महावलः ॥ ४५ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्करं भ्रातुरग्रतः । मुमोच निशितान् वाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव ॥ ४६ ॥ ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतञ्च मारिष । चिच्छेद समरे तूर्णं तञ्च विव्याध पत्रिभिः ॥ ४७ ॥ अश्वान् मनोजवांस्तस्य कल्माषान् वीतकल्मषः । जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान् द्वादशभिः शरैः ॥ ४८ ॥ अथापरेण भल्लेन संयुक्तेन निपातिना । दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४९ ॥ स पपात ततो भूमौ वज्रभग्न इव द्रुमः । दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः ॥ ५० ॥ जिघांसन्तः शतानीकं समन्तात् पर्य्यवारयन् । छादयन्तः शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ॥५१॥ अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यपततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ॥ ५२ ॥ अभ्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् । दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ॥ ५३ ॥ शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः । प्रत्युद्गता महाराज केकयान् भ्रातरः समम् ॥ ५४ ॥ रथैर्नगरसङ्काशैर्हयैर्युक्तैरलङ्कृतैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ॥ ५५ ॥ वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनादनम् ॥ ५६ ॥ तेषान्तु तुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । अवर्त्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ५७ ॥ अन्योन्यागस्कृतं राजन् यमराष्ट्र-

विवर्द्धनम् । मुहूर्त्तास्तमिते सूर्य्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ५८ ॥ रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्य्यन्त सहस्रशः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५९ ॥ नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनाम् । पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥६०॥ एवं भित्त्वा त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृपः ॥ ६१ ॥ धर्म्मराजोऽपि सम्प्रेक्ष्य धृष्टद्युम्न-वृकोदरौ । मूर्द्ध्नि चैतानुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ६२ ॥

इति श्रीभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसावहारे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सञ्जय उवाच । अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः । जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १ ॥ विश्राम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् । सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्ध-चिकीर्षवः ॥ २ ॥ ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः । विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३ ॥ सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्विपुलध्वजानि । विदार्य्य हत्वा विनिपीड्य शूरास्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४ ॥ सम्मोह्य सर्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यूहञ्च तं मकरं वज्रकल्पम् । प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५ ॥ क्रुद्धन्तमुद्वीक्ष्य भयेन राजन् सम्मूर्च्छितो नालभं शान्तिमद्य । इच्छे प्रसादात्तव सत्यसन्ध प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६ ॥ तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्य्योधनं जातमन्युं विदित्वा । तं प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृतांवरिष्ठः ॥ ७ ॥ परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं विजयं सुखञ्च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८ ॥ एते तु रौद्रा

बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः । ये पाण्डवानां समरे सहाया जितश्रमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ९ ॥ ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्य्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च । अहं त्वेनान् प्रतियोत्स्यामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीरान् ॥ १० ॥ रणे तदर्थाय महानुभाव न जीवितं रक्षितव्यं ममाद्य । सर्वांस्त्वदर्थाय सदेवदैत्यांल्लोकान् दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११ ॥ तान् पाण्डवान् योधयिष्यामि राजन् प्रियञ्च ते सर्वमहं करिष्ये । श्रुत्वैव चैतत् परमप्रतीतो दुर्य्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२ ॥ सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् । तदाज्ञयानिर्ययुर्वै बलानि रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३ ॥ प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन् महान्ति नानायुधशस्त्रवन्ति । स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति विरेजुराजौ तव राजन् बलानि ॥ १४ ॥ वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसम्प्रयुक्ताश्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् । शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेवयोधैरनुष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५ ॥ रथैश्च पादातगजाश्वसङ्घैः प्रयाद्भिराजौ विधिवत् प्रणुन्नैः । समुद्धतं तैस्तरुणार्कवर्णं रजो बभौ छादयन् सूर्य्यरश्मीन् ॥ १६ ॥ रेजुः पदाता रथदन्तिसंस्था वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् । नानारङ्गाः समरे तत्र रेजुः मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७ ॥ धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः । निर्मथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८ ॥ तदुग्रनादं बहुवर्णरूतं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णम् । बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेघौघनिभन्तदानीम् ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच । अथात्मजं तव पुनः गाङ्गेयो ध्यानमास्थितः । अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ सम्प्रहर्षकरं वचः ॥ १ ॥ अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवैः ॥ २ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः । त्रिगर्त्त-राजोऽथ बली मागधश्च सुदुर्ज्जयः ॥ ३ ॥ वृहद्बलश्च कौशल्य-श्चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महा-ध्वजाः ॥ ४ ॥ देशजाश्च हया राजन् स्वारूढ़ा हयसादिभिः । गजेन्द्राश्च मदोन्नद्धाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५ ॥ पादाताश्च रथाः शूरा नानाप्रहरणायुधाः । नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थं योद्धुमुद्यताः ॥ ६ ॥ एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः । देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७ ॥ अवश्यन्तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा । अशक्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः । सर्व्वथाहन्तु राजेन्द्र करिष्ये वचनन्तव ॥ ९ ॥ पाण्डवानां रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः । एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्य-करणीं शुभाम् ॥ १० ॥ ओषधीं वीर्य्यसम्पन्नां विशल्यश्चाभव-त्तदा । ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्यन वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलम् ॥ १२ ॥ सम्पूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्ति-पदातिभिः । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् परिवारितम् ॥ १३ ॥ अश्ववृन्दैर्म्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः । नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ॥ १४ ॥ अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चारिणः । एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ॥ १५ ॥ स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् । दशाश्वानां सह-स्राणि दन्तिनाञ्च तथैव च ॥ १६ ॥ रथानामयुतञ्चापि पुत्राश्च तव दंशिताः । चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन् पितामहम् ॥१७॥

रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते। सन्नद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः॥ १८॥ दुर्य्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः। व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे॥ १९॥ ततः शब्दो महानासीत् पुत्राणां तव भारत। रथघोषश्च विपुलो वादित्राणाञ्च निस्वनः॥ २०॥ भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्युङ्मुखो ययौ। मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ॥ २१॥ सर्वतः शुशुभे राजन् रणेऽरीणां दुरासदः। मण्डलन्तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम्॥ २२॥ स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत्। तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः॥ २३॥ रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन्। विभत्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः॥ २४॥ इतरेतरयोः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः। भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम्॥ २५॥ स्वयं दुर्य्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत्। नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः॥ २६॥ विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ। सर्वे नृपास्तु समरे धनञ्जयमयोधयन्॥ २७॥ भीमसेनो रणे यत्तो हार्द्दिक्यं समवारयत्। चित्रसेनं विकर्णञ्च तथा दुर्मर्षणं विभुः॥ २८॥ आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत्। प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैड़िम्बो राक्षसेश्वरः॥ २९॥ अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम्। अलम्वुषस्ततो राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३०॥ ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत्। भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत्॥ ३१॥ श्रुतायुषन्तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत्॥३२॥ शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम्। ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनञ्जयम्॥ ३३॥ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः। अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत्॥ ३४॥ पश्य माधव

सैन्यानि धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे। व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३५ ॥ युद्धाभिकामान् शूरांश्च पश्य माधव चामिताम्। त्रिगर्त्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३६ ॥ अद्यैतान् घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्द्दनः। य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य ह। ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति ॥ ३८ ॥ तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन्। तडागम्वारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३९ ॥ हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशाम्पते। छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ४० ॥ देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगैः। विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ४१ ॥ ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदैरयत्। तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४२ ॥ अस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शस्त्रौघैर्यद्वारयत्। न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशाम्पते ॥ ४३ ॥ तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा। द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान् पार्थो विव्याध मारिष ॥ ४४ ॥ ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः। अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४५ ॥ आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम्। सञ्चुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धारम्भे द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सञ्जय उवाच। तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि। प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १ ॥ क्षुभ्यमाने बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव। प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयम्प्रति ॥ २ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमम्।

त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३ ॥ तेषाञ्च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य प्राह संहर्षयन् वचः ॥ ४ ॥ एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयम् । सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५ ॥ तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतम् । संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७ ॥ ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् । रणे भारतमायान्त-माससाद महाबलम् ॥ ८ ॥ महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानर-केतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराजिना ॥ ९ ॥ समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयम् । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १० ॥ अभीषुहस्तं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् । मध्यन्दिनगतं सूर्यं नाशेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११ ॥ तथा शान्त-नवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेत-ग्रहमिवोदितम् ॥ १२ ॥ स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्त्तैः सुमहा-त्मभिः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३ ॥ भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजञ्चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढ़म् ॥ १५ ॥ शरांश्चाशीविषाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ॥ १६ ॥ ध्वजमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥१७॥ ततो द्रोणोऽवधीदश्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १८ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धत-सारथिः । आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनाम्वरः ॥ १९ ॥ ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण

वारयामासतुर्बलात् ॥ २० ॥ भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम्। चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति महाबलः ॥ २१ ॥ स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे। जगाम धरणीं बाणो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ २२ ॥ स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः। हित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २३ ॥ हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात्। उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २४ ॥ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम्। वारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥२५॥ शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे। आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६ ॥ स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः। शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥२७॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्द्धाच्छिखण्डिनः। सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधन्तथा ॥ २८ ॥ शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे। स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनाम्वरः ॥ २९ ॥ खड्गमादाय सुशितं विमलं शरवारणम्। श्येनवद्व्यचरत् क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ३० ॥ सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे। नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥ ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ। प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३२ ॥ तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनाम्वरः ॥ ३३ ॥ ततोऽतिविमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम्। चर्माच्छिनदसिञ्चास्य खण्डयामास संयुगे ॥ ३४ ॥ शरैः सुबहुशो राजन् तञ्च विव्याध पत्रिभिः। शिखण्डी च ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ॥३५॥ आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम्। तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ॥ ३६ ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन् पाणिलाघवम्। शिखण्डिनञ्च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३७ ॥

शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः। आरुरोह रथ-न्तूर्णं माधवस्य महात्मनः॥ ३८॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे। अलम्बुषं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्वतः॥ ३९॥ राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत। अर्द्धचन्द्रेण समरे तञ्च विव्याधः सायकैः॥ ४०॥ मायाञ्च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत्। तत्राद्भुतम पश्याम शैनेयस्य पराक्रमम्॥४१॥ नासम्भ्रमद्यत् समरे वध्यमा नः शितैः शरैः। ऐन्द्रमस्त्रञ्च वार्ष्णेयो योजयामास भारत॥ ४२॥ विजयाद्यमनुप्राप्तं माधवेन यश-स्विना। तदस्त्रभस्मसात् कृत्वा मायान्तां राक्षसीं तदा॥ ४३॥ अलम्बुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः। पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव वलाहकः॥ ४४॥ तत्तथा पीड़ितं तेन माधवेन महा-त्मना। प्रादुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे॥ ४५॥ त-मजेयं राक्षसेन्द्रं रणे मघवतापि च। शैनेयः प्राणदञ्जित्वा योधानां तव पश्यताम्॥ ४६॥ न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः। निशितैर्बहुभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्द्दिताः॥ ४७॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली। धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम्॥ ४८॥ छादयामास समरे शरैः सन्नत-पर्वभिः। सञ्छाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत॥ ४९॥ विव्यथे न च सन्त्रस्तो तव पुत्रो जनेश्वरः। धृष्टद्युम्नञ्च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः॥ ५०॥ षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुत-मिवाभवत्। तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद भारत॥ ५१॥ हयांश्च चतुरः सङ्ख्ये निजघान महारथः। शरैश्चैनं सुनिशितैः शीघ्रं विव्याध सप्तभिः॥ ५२॥ स हताश्वान्महावाहुरवप्लुत्य महावली। पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत् पार्षतम्प्रति॥ ५३॥ शकुनिस्तु समभ्येत्य राजगृद्धी महावलः। राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत् स्वकम्॥ ५४॥ ततो नृपं पराजित्य पार्षतः पर-

वीरहा । न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥५५॥ कृतवर्मा रणे भीमं शरैराच्छ्रत् महारथम् । प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५६ ॥ ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परन्तपः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्मणे ॥ ५७ ॥ तैर्हन्यमानोऽतिरथः सात्त्वतः सत्त्वतोऽधिकः । नाकम्पत महाराज भीमं चाच्छच्छिते शरैः ॥ ५८ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः । सारथिं पातयामास ध्वजञ्च सुपरिष्कृतम् ॥ ५९ ॥ शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत् परवीरहा । शकलीकृतसर्वाङ्गश्चाविद्धः समदृश्यत ॥ ६० ॥ हताश्वात्तु रथात् तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ । श्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१ ॥ भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान सुसंक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वैरथे
त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स्म सञ्जय । पाण्डूनां मामकैः सार्द्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १ ॥ न चैव मामकं कञ्चिद्धृष्टं शंससि सञ्जय । नित्यं पाण्डुसुतान् हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ २ ॥ जीयमानान् विमनसो मामकान् विगतौजसः । वद मे संयुगे सूत दिष्टमेव न संशयः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं भरतर्षभ ॥ ४ ॥ गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् । महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं नियच्छति ॥ ५ ॥ तथा तत् पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् । प्राप्य पाण्डुसुतान् वीरान् व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६ ॥ घटमानान् यथाशक्ति कुर्वाणान् कर्म दुष्करम् । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ त्वान्

योधान् गन्तुमर्हसि॥ ७॥ तवापराधात् सुमहान् सपुत्रस्य विशाम्पते। पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्द्धनः॥ ८॥ आत्मदोषात् समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप। न हि रक्षन्ति राजानः सर्वथात्रापि जीवितम्॥ ९॥ युद्धे सुकृतिनां लोका-निच्छन्ति वसुधाधिपाः। चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरा-यणाः॥ १०॥ पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः। तन्ममैक-मना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम्॥ ११॥ आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महासेनौ महाबलौ। इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ॥ १२॥ तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ॥ १३॥ विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः। तावेव प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १४॥ युध्यतोर्हि ततो राजन् विशेषो न स्म दृश्यते। यततोः शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणोः॥ १५॥ इरावांस्तु रणे राज-न्ननुविन्दस्य सायकैः। चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम्॥१६॥ भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुञ्च मारिष। चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १७॥ त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः। धनुर्गृहीत्वा सुदृढं भारसाधनमुत्तमम्॥ १८॥ तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनाम्वरौ। शरान् मुमुचतु-स्तूर्णमिरावति महात्मनि॥ १९॥ ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः। दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम्॥२०॥ इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ। ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत्॥ २१॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ। रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्तथा॥ २२॥ तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः। पौरुषं ख्यापयं-स्तूर्णं व्यधमत्तववाहिनीम्॥ २३॥ सा वध्यमाना समरे धार्त्त-राष्ट्री महाचमूः। वेगान् बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः

॥ २४ ॥ हैड़िम्बो राक्षसेन्द्रश्च भगदत्तं समाद्रवत्। रथे-
नादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबल॥ २५॥ ततः प्राग्ज्योतिषो
राजा नागराजं समास्थितः। यथा वज्रधरः पूर्वं सङ्ग्रामे तार-
कामये॥ २६॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः। विशेषं
नैव विविदुर्हैड़िम्बभगदत्तयो॥ २७॥ यथा सुरपतिः क्रुद्ध-
स्त्रासयामास दानवान्। तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्ड-
वान्॥ २८॥ तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतो दिशम्।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त स्वेष्वनीकेषु भारत॥ २९॥ भैमसेनिं
रथस्थन्तु तत्रापश्याम भारत। शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त
महारथाः॥ ३०॥ निवृत्तेषु च पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे॥ ३१॥ घटोत्कचस्ततो
राजन् भगदत्तं महाहवे। शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरि-
मिवाम्बुदः॥ ३२॥ निपात्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनु-
श्च्युतान्। भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्म्मस्वताड़यत्॥ ३३॥ स
ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः। न विव्यथे राक्षसेन्द्रो
भिद्यमान इवाचलः॥ ३४॥ ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्
स चतुर्दश। प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः॥ ३५॥
तांश्छित्त्वा स महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः। भगदत्तञ्च
विव्याध सप्तत्या वज्रसन्निभैः॥ ३६॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा
प्रहसन्निव भारत। तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे॥ ३७॥
स हताश्वे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। शक्तिं चिक्षेप
वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति॥ ३८॥ तामापतन्तीं सहसा हेम-
दण्डां सुवेगिताम्। त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्य्यत भूतले
॥ ३९॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैड़िम्बः प्राद्रवद्भयात्। यथे-
न्द्रस्य रणात् पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः॥ ४०॥ तं विजित्य रणे
शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम्। अजेयं समरे राजन् यमेन वरु-

शेन च॥ ४१॥ पाण्डवीं समरे सेनां सम्ममर्द्द सकुञ्जरः। यथा वनगजो राजन् मृद्नंश्चरति पद्मिनीम्॥ ४२॥ मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह सङ्गत.। स्वस्रीयौ छादयाञ्चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ॥ ४३॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतम्। अवारयच्छरौघेन मेघो यद्वद्दिवाकरम्॥ ४४॥ छाद्यमानः शरौघेन हृष्टरूपतरोऽभवत्। तयोश्चाप्यभवत् प्रीतिरतुला मातृकारणात्॥ ४५॥ ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः। अश्वान् वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः॥ ४६॥ प्रेषयामास समरे यमस्य सदनम्प्रति। हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः॥ ४७॥ आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः। एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके॥ ४८॥ मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयेतां रणोत्कटौ। सञ्छाद्यमानो बहुभि. शरैः सन्नतपर्वभिः॥ ४९॥ स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः। प्रहसन्निव ताञ्चापि शरवृष्टिं जघान ह॥ ५०॥ सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्य्यवान्। मद्रराजमभिद्रुत्य प्रेषयामास भारत॥५१॥ स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान्। मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले॥ ५२॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः। निषसाद महाराज कश्मलञ्च जगाम ह॥ ५३॥ तं विसञ्ज्ञं निपतितं सूतः सम्प्रेक्ष्य संयुगे। अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीड़ितम्॥ ५४॥ दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखम्। सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन्॥ ५५॥ निर्ज्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ। दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादञ्च नेदतुः॥ ५६॥ अभिदुद्रावतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशाम्पते। यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ॥ ५७॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे चतुरशीतोऽध्याय.॥ ८४॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे । श्रुतायुषमभिप्रेच्य चोदयामास वाजिनः ॥ १ ॥ अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिन्दमम् । विनिघ्नन् सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २ ॥ स सम्वार्य्य रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुना । शरान् सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३ ॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना । रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५ ॥ अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६ ॥ केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः । पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन् विव्याध सप्तभिः ॥ ७ ॥ ततः क्रोधात् प्रजज्वाल धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते भूतानि धक्षन्निव हुताशनः ॥ ८ ॥ क्रुद्धन्तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः । प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९ ॥ सर्व्वेषाञ्चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् । त्रींल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १० ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११ ॥ स च क्रोधसमाविष्टो लेलिहन् सृक्कणी मुहुः । दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसन्निभम् ॥ १२ ॥ ततः सर्व्वाणि सैन्यानि तावकानि विशाम्पते । निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३ ॥ स तु धैर्य्येण तं कोपं सन्निवार्य्य महायशाः । श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ १४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे । निर्बिभेद रणे राजा सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ सत्वरं च रणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः । निजघान शरैः क्षिप्रं सूतञ्च सुमहाबलः ॥ १६ ॥ हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा

॥ १७ ॥ तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्म्मपुत्रेण संयुगे। दुर्य्योधन-बलं राजन् सर्व्वमासीत् पराङ्मुखम् ॥ १८ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः। व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९ ॥ चेकितानश्च वार्ष्णेयो गौतमं रथिनाम्वरम्। प्रेक्षतां सर्व्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २० ॥ सन्निवार्य्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि। चेकितानं रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्रिभिः ॥ २१ ॥ अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद भारत। सारथिञ्चास्य भल्लेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ २२ ॥ हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी। सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ॥ २३ ॥ स तया वीरघातिन्या गदया गदिनाम्वरः। गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ २४ ॥ भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोड़श। ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलम् ॥ २५ ॥ चेकितानस्ततः क्रुद्धो गदां चिक्षेप तां पुनः। गौतमस्य बधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः ॥ २६ ॥ तामापतन्तीं विपुलामश्मगर्भां महागदाम्। शरैरनेकसाहस्रैर्व्वारयामास गौतमः ॥ २७ ॥ चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत। लाघवं भृशमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २८ ॥ गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंस्कृतम्। वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तावुभौ बलसम्पन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ। निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योऽन्यं सन्ततक्षतुः ॥ ३० ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ। धरणीमनुसम्प्राप्तौ सर्व्वभूतनिषेविताम् ॥ ३१ ॥ मूर्च्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ। ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ॥ ३२ ॥ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्म्मदः। रथमारोपयच्चैनं सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३ ॥ तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशाम्पते। चारोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनाम्वरम् ॥ ३४ ॥

सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः । नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन् विव्याध वक्षसि ॥ ३५ ॥ सौमदत्तिस्तु रक्तस्तैर्भृशं बाणै-रशोभत । मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३६ ॥ भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् । हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३७ ॥ विरथञ्चैनमालोक्य हताश्वं हत-सारथिम् । महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३८ ॥ स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः । आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३९ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दुर्म-र्षणस्तथा । रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्त्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ४१ ॥ विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन् महाहवे । न जघान नरव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ॥ ४२ ॥ ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः । प्रवृत्ते समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४३ ॥ प्रयातं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतास्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ॥ ४४ ॥ वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः । चोदयाश्वान् हृषी-केश यत्रैते बहुला रथाः ॥ ४५ ॥ एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः । यथा न हन्युः सेनां नस्तथा माधव चोदय ॥ ४६ ॥ एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा । रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४७ ॥ निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष । यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ॥ ४८ ॥ समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः । सुशर्म्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ जानामि त्वां युधि श्रेष्ठं सत्यं ते पूर्ववैरिणम् । पर्य्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ॥ ५० ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् । एवं सञ्जल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वापि परुषं

वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः। न चैनमब्रवीत् किञ्चिच्छुभं वा यदि-वाशुभम्॥ ५२॥ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः। पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः॥ ५३॥ परिवार्य्यार्जुनं सङ्ख्ये तव पुत्रैः सहानघ। शरैः सञ्छादयामास मेघैरिव दिवा-करम्॥ ५४॥ ततः प्रवृत्तः सुमहान् सङ्ग्रामः शोणितोदकः। तावकानाञ्च समरे पाण्डवानाञ्च भारत॥ ५५॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सुशर्मार्जुनसमागमे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

सञ्जय उवाच। स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः पदाहतो नाग इव श्वसन् वली। वाणेन वाणेन महारथाना चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य॥ १॥ सञ्छिद्य चापानि च तानि राजंस्तेषां रणे वीर्य्यवतां क्षणेन। विव्याध वाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः॥ २॥ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताड़िताः शक्रसुतेन राजन्। विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासव-श्छिन्नतनुत्रकायाः॥ ३॥ महीं गताः पार्थशराभिभूता विचित्र-रूपा युगपद्विनेशुः। दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्त्त-राजः प्रययौ रथेन॥ ४॥ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिं-शतोऽन्येऽभ्यपतन्त पार्थम्। तथैव ते तं परिवार्य्य पार्थं प्रकृष्य चापानि महारवाणि॥ ५॥ अवीवृषन् वाणमहौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः। सम्पीड्यमानश्च शरौघवृष्ट्या धन-ञ्जयस्तान् युधि जातरोषः॥ ६॥ षष्ट्या शरैः संयति तैल-धौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान्। षष्टिं रथांस्तानवजित्य सङ्ख्ये धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी॥ ७॥ अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु-र्वलानि राज्ञां समरे निहत्य। त्रिगर्त्तराजो निहतान् समीक्ष्य

महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ॥ ८ ॥ रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय। अभिद्रुतं चास्त्रविदां वरिष्ठं धनञ्जयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ॥ ९ ॥ अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य। पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्त्तराज्ञा सहितान् नृवीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान् गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः। भीष्मं यियासुर्युधि सन्ददर्श दुर्य्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ११ ॥ आवारयिष्यन्नभिसम्प्रयाय मुहूर्त्तमायोध्य बलेन वीरः। उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्य्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ॥ १२ ॥ ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः। युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः ॥ १३ ॥ मद्राधिपं समभित्यज्य सङ्ख्ये स्वभागमाप्तन्तमनन्तकीर्त्तिम्। सार्द्धं समाद्रीसुतभीमसेनैः भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १४ ॥ तैः सम्प्रयुक्तैः स महारथौघैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी। न विव्यथे शान्तनवो महात्मा समागतः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥ उपेत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽप्यग्रबलो मनस्वी। चिच्छेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च पार्थं तथा युधि सञ्जातकोपः। दुर्य्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७ ॥ कृपेण शल्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चापि। विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपा देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८ ॥ छिन्नायुधं शान्तनवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः। अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १९ ॥ उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतन्तम्। भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ २० ॥ त्वया न चैनां सफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे।

मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रक्षस्व धर्मञ्च कुलं यशश्च ॥ २१ ॥
प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसङ्घान् ।
शरौघजालैरतितिग्मतेजनैः कालो यथा कालकृतं क्षणेन ॥ २२ ॥
निकृत्तचापः समरानपेक्षः पराजितः शान्तनवेन राज्ञा । विहाय
बन्धूनथ सोदरांश्च क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वापि
भीष्मं तमनन्तवीर्य्यं भग्नञ्च सैन्यं द्रवमाणमेवम् । भीतोऽसि
नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २४ ॥ आज्ञाय-
मानेन धनञ्जयेन महाहवे सम्प्रसक्तो नृवीर । कथं हि भीष्मात्
प्रथित. पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २५ ॥ स धर्म-
राजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापापविद्धम् । प्रत्यादेशं
मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २६ ॥ तमा-
पतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् । आवारयां-
मास हि शल्य एनमस्त्रेण घोरेण हि दुर्ज्जयेन ॥ २७ ॥ स चापि
दृष्ट्वा समुदीर्य्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् । नासौ व्यमुह्य
द्रुपदस्य पुत्रो राजन् महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २८ ॥ तस्थौ च तत्रैव
महाधनुष्मान् शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः । अथाददे वारुण-
मन्यदस्त्रं शिखण्ड्युग्रं प्रतिघातमस्य ॥ २९ ॥ तदस्त्रमस्त्रेण
निवार्य्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च । भीष्मस्तु राजन्
समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव चापि ॥ ३० ॥ छित्त्वानदत्
पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढ़स्य राज्ञः । ततः समुत्-
सृज्य धनुः सबाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ॥ ३१ ॥ गदां
गृहीत्वाभिपपात सङ्ख्ये जयद्रथं भीमसेनः पदातिः । तमापतन्तं
सहसा जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ॥ ३२ ॥ विव्याध
घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् । अचिन्त-
यित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ॥ ३३ ॥
जघान वाहान् समरे समस्तानारट्टजान् सिन्धुराजस्य सङ्ख्ये ।

ततोऽभिवीच्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ॥ ३४ ॥ अभ्याययौ भीमसेनं नियन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः । भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य प्रत्युद्ययौ गदया तर्ज्जमानः ॥ ३५ ॥ समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदान्ते कुरवः समन्तात् । विहाय सर्व्वं तव पुत्रमग्रं पातं गदाया परिहर्त्तुकामाः ॥ ३६ ॥ अपक्रान्तास्तुमुले सम्विमर्द्दे सुदारुणे भारत मोहनीये । अमूढ़चेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरीच्य ॥ ३७ ॥ रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विमलञ्च चर्म्म । अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्राज्जगाम तं भूमिसमप्रदेशम् ॥ ३८ ॥ गदापि सा प्राप्य रथं विचित्रं साश्वं ससूतं विनिहत्य सङ्ख्ये । जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्रष्टाम्बराद्गामिव सम्पतन्ती ॥ ३९ ॥ आश्चर्य्यरूपं सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव तद्भारत सम्प्रहृष्टाः । सर्व्वे विनेदुः सहिताः समन्तात् प्रपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि चित्रसेनरथभङ्गे
षड्शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सञ्जय उवाच । विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् । रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने तुमुले सङ्कुले भृशम् । भीष्मः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २ ॥ ततः सरथनागाश्वाः समकम्पत सृञ्जयाः । मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः । महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ ॥ ४ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो युधि । भीष्मं सञ्छादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५ ॥

तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः । प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७ ॥ निमेषार्द्धात्तु कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि । अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मनः । नाराचम्प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९ ॥ असम्प्राप्तन्तु तं तत्र क्षुरप्रेण महारथः । चिच्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १० ॥ तन्तुच्छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसम्मितम् । निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभूषणान् ॥ ११ ॥ हताश्वान्तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ यमावपि सुसंक्रुद्धौ समासाद्य रणे तदा । शरैः सञ्छादयामास भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीड़ितौ । जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत् । भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् । महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६ ॥ स समन्तात् परिवृतः पिता देवव्रतस्तव । चिक्रीड़ धनुषा राजन् पातयानो महारथान् ॥ १७ ॥ तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि । मृगमध्ये प्रविश्यैव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८ ॥ तर्ज्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानञ्च सायकैः । दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९ ॥ रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् । अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २० ॥ शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे । तालेभ्य इव पक्कानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१ ॥ पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । सर्व्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३ ॥ भिन्नेषु तेन व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् । एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४ ॥ शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् । अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे । प्रययौ सृञ्जयान् भीष्मः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६ ॥ सृञ्जयास्च ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महाहवे । सिंहनादान् बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७ ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८ ॥ धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः । पीड़यन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ शरैश्च बहुभीराजन्नाजघ्नुस्तावकान्रणे । ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति च संयुगम् । यथोत्साहञ्च समरे जघ्नुर्लोकमहारथाः ॥ ३१ ॥ तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् । वध्यतां समरे राजन् पार्षतेन महात्मना ॥ ३२ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ । बिन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३३ ॥ तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाणौ महारथौ । छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३४ ॥ अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः । आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात् स परन्तपौ ॥ ३६ ॥ तथैव तव पुत्त्रोऽपि सर्व्वोद्योगेन मारिष । विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्य्योपतस्थिवान् ॥ ३७ ॥ अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः समरे क्षत्रियर्षभान् । अयोधयत सङ्ग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३८ ॥ द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्त्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमत् सर्व्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः

॥ ३९ ॥ दुर्य्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशाम्पते। परिवार्य्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ४० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा लोहितायति भास्करे। अब्रवीत् तावकान् सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४१ ॥ युध्यतान्तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म्म दुष्करम्। अस्तं गिरिमथारूढे न प्रकाशति भास्करे ॥ ४२ ॥ प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी। गोमायुगणसङ्कीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४३ ॥ शिवाभिरशिवाभिश्च रुवन्तीभिः समन्ततः। घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घसमाकुलम् ॥ ४४ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशिन। समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५ ॥ अर्ज्जुनोऽथ सुशर्म्मादीन् राज्ञस्तान् सपदानुगान्। विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः। प्रययौ शिविरं राजन्निशायां सेनया वृतः ॥ ४७ ॥ भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्य्योधनमुखान्नृपान्। अवजित्य नृपान् सङ्ख्ये प्रययौ शिविरम्प्रति ॥ ४८ ॥ दुर्य्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य्य महारणे। भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रययौ शिविरं प्रति ॥ ४९ ॥ द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा च सात्वतः। परिवार्य्य चमूं सर्वां प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ५० ॥ तथैव सात्यकी राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। परिवार्य्य रणे योधानययतु शिविरं प्रति ॥ ५१ ॥ एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह। पर्य्यवर्त्तन्त सहिता निशाकाले परन्तपाः ॥ ५२ ॥ ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा। न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५३ ॥ रक्षां कृत्वात्मनः शूरान् न्यस्यगुल्मान् यथाविधि। अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५४ ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे स्तूयमानाश्च वन्दिभिः। गीतवादित्रशब्दैश्च व्यक्रीड़न्त यशस्विनः ॥ ५५ ॥ मुहूर्त्तमिव तत्सर्वमभवत् स्वर्गसम्मितम्। न हि युद्धकथाङ्काञ्चि-

स्तत्र चक्रुर्नरर्षभा ॥ ५६ ॥ ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप । हस्त्यश्वबहुले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । परिणाम्य निशान्तान्तु सुखसुप्ता जनेश्वराः । कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥ ततः शब्दो महानासीत् सैन्ययोरुभयोरपि । निर्गच्छमानयोः सङ्ख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः । भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महारथाः । व्यूहान् वै विदधू राजन् पाण्डवान् प्रति दंशिताः ॥ ४ ॥ भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशाम्पते । सागरप्रतिमङ्घोरं वाहनोर्मितरङ्गितम् ॥ ५ ॥ अग्रतः सर्व्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ । मालवैर्द्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६ ॥ ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७ ॥ द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् । मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशाम्पते ॥ ८ ॥ भगदत्तादनु नृपः कौशल्योऽथ बृहद्बलः । मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९ ॥ बृहद्बलस्ततः शूरस्त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः । काम्बोजैर्बहुभिः सार्द्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ द्रौणिश्च रभसः शूरस्त्रिगर्त्तादनु भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११ ॥ तथा सर्व्वेण सैन्येन राजा दुर्य्योधनस्तदा । द्रौणेरनन्तरं प्रायात् सोदरैः परिवारितः ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ । एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३ ॥

रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि वा विभो । अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४ ॥ तञ्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथ । युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५ ॥ पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् । प्रतिव्यूहन्त्वमपि वै कुरु पार्षत मा चिरम् ॥ १६ ॥ ततः स पार्षतः शूरो व्यूहञ्चक्रे सुदारुणम् । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७ ॥ शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः । रथैरनेकसाहस्रै-स्तथा हयपदातिभिः ॥ १८ ॥ नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठ श्वेताश्वो वानरध्वजः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९ ॥ अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः । व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २० ॥ अभिमन्युस्ततः पश्चा-द्विराटश्च महारथः । द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१ ॥ एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन् समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२ ॥ भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः । क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतो दिश ॥ २३ ॥ ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् । नेत्रैरनिमिषैराजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ २४ ॥ मनोभिस्ते मनु-ष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् । युद्धाय समवर्त्तन्त समाह्वयेतरेतरम् ॥ २५ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् । तावकाना-म्परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६ ॥ नाराचा निशिताः सङ्ख्ये सम्पतन्ति स्म भारत । व्यात्तानना भयकरा उरगा इव सर्वशः ॥ २७ ॥ निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः । अम्बु-देभ्यो यथा राजन् भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८ ॥ गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः । पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरि-शृङ्गोपमाः शुभाः ॥ २९ ॥ निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बर-सन्निभाः । आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ॥ ३० ॥

अशोभन्त रणे राजन् पतमानानि सर्वशः । अन्योऽन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ॥ ३१ ॥ अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते । अभ्यवर्त्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ॥ ३२ ॥ रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३३ ॥ दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात् पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो विभम् ॥ ३४ ॥ प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३५ ॥ पदातायश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम् । चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । शरैर्नानाविधाकारै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पाण्डून् धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३८ ॥ पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं रवम् । अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥४०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच । भीष्मन्तु समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्द्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २ ॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान् सहसृञ्जयान् । पाञ्चालांश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ॥ ३ ॥ ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह । भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४ ॥ स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः

शान्तनवो युधि। चिच्छेद समरे राजन् बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५ ॥ विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव। पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६ ॥ निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान्। अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७ ॥ न तत्रासीत् पुमान् कश्चित् पाण्डवानां विशाम्पते। अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनात् महाबलात् ॥ ८ ॥ स हि भीष्मं समासाद्य ताड़यामास संयुगे। ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९ ॥ बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः। तथैव पाण्डवा हृष्टा सिंहनादमथानदन् ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः। भीष्मं जुगोप समरे वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ११ ॥ भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनाम्बर। विद्रुताश्वे रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्ततः ॥१२॥ सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १३ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे तव पुत्रे महारथे। नामृष्यन्त रणे शूराः सोदराः सप्त मारिष ॥ १४ ॥ आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः। अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्ज्जयः ॥ १५ ॥ पाण्डवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचायुधाः। अभ्यवर्त्तन्त सङ्ग्रामे योद्धुकामारिमर्द्दनाः ॥ १६ ॥ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः। नवभिर्वज्रसङ्काशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १७ ॥ आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः। नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १८ ॥ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः। शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १९ ॥ रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्पयत्। स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ २० ॥ धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः। शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ॥ २१ ॥ अपराजितस्य सुनसं

तव पुत्रस्य संयुगे। पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २२ ॥ अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम्। प्राहिणो-न्मृत्युलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यत ॥ २३ ॥ ततः पुनरमेयात्मा प्रसन्धाय शिलीमुखम्। प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २४ ॥ स शर पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम्। यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदित ॥ २५ ॥ विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूपते। त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन् क्लेशं पुरा-तनम् ॥ २६ ॥ महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे। विव्याध समरे राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २७ ॥ आदित्यकेतोश्छत्रञ्च छित्त्वा वाणेन संयुगे। भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ॥ २८ ॥ वह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्व्वणा। प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९ ॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये तव पुत्रा विशाम्पते। मन्यमाना हि तत्सत्यं सभाया तस्य भाषितम् ॥३०॥ ततो दुर्य्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः। अब्रवीत्तावकान् सर्व्वान् भीमोऽयं वध्यतामिति ॥ ३१ ॥ एवमेते महेष्वासाः पुत्रा-स्तव विशाम्पते। भ्रातृन् सन्दृश्य निहतान् प्रास्मरन्त हि तद्वचः ॥ ३२ ॥ यदुक्तवान् महाप्राज्ञ क्षत्ता हितमनामयम्। तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३३ ॥ लोभमोहसमाविष्ट पुत्र-प्रीत्या धनाधिप। न वुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वच. ॥ ३४ ॥ तथैव च वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो वली। नूनं जातो महावाहुर्य्यथा हन्तीह कौरवान् ॥ ३५ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष। दु.खेन महताविष्टो विललापा-तिदुःखित. ॥ ३६ ॥ निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि। यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्व्वसैनिका ॥ ३७ ॥ भवान् मध्य-स्थिततया नित्यमस्मानुपेक्षते। सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैव-मिदं मम ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच। एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धः पिता देवव्रतस्तव। सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीत् साश्रुलोचनम्॥ ३९॥ उक्तमेतन्मया पूर्व्व द्रोणेन विदुरेण च। गान्धार्य्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न वुद्धवान्॥ ४०॥ समयश्च मया पूर्व्वं कृतो वः शत्रुकर्षण। नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्य्यः कथञ्चन॥ ४१॥ यं यं हि धार्त्त-राष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे। हनिष्यति रणे तन्तं सत्यमेतद्-ब्रवीमि ते॥ ४२॥ स त्वं राजन् स्थिरो भूत्वा दृढ़ां कृत्वा रणे मतिम्। योधयस्व रणे पार्थान् स्वयं कृत्वा परायणम्॥ ४३॥ न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः। तस्मादृढ़े मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत॥ ४४॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि आदित्यकेतुप्रभृतिवधे एकोननवतितमोऽध्यायः॥ ८९॥

धृतराष्ट्र उवाच। दृष्ट्वा मम हतान् पुत्रान् बहूनेकेन सञ्जय। भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय॥ १॥ अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय। मन्येऽहं सर्व्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम्॥ २॥ यत्र मे तनयाः सर्व्वे जीयन्ते न जयन्त्युत। यत्र द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य च महात्मनः॥ ३॥ सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः। अश्वत्थाम्नस्ततस्तात शूराणां सुमहा-त्मनाम्॥ ४॥ अन्येषाञ्चैव शूराणा मध्यगास्तनया मम। यदहन्यन्त सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः॥ ५॥ न हि दुर्य्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमवुध्यत। वार्य्यमाणो मया तात भीष्मेण विदु-रेण च॥ ६॥ गान्धार्य्या चैव दुर्मेधाः सततं प्रियकाम्यया। नाव-वुध्यत् पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम्॥ ७॥ यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विशेषतः। अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम्॥ ८॥

सञ्जय उवाच। इदं तत् समनुप्राप्तं चत्तुर्वचनमुत्तमम्। न वुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तथा ॥ ९ ॥ निवारय सुतान् द्यूतात् पाण्डवान् माद्रुहेति च। सुहृदां हितकामानां ब्रुवता तत्तदेव च ॥ १० ॥ न शुश्रूषसि तद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम्। तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितम् ॥ ११ ॥ विदुरद्रोणभीष्माणा तथान्येषां हितैषिणाम्। अकृत्वा वचनं पथ्यं चयं गच्छन्ति कौरवा ॥ १२ ॥ तदेतत् समनुप्राप्तं पूर्वमेव विशाम्पते। तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्त्तत ॥ १३ ॥ मध्याह्ने सुमहारौद्रः सङ्ग्रामः समपद्यत। लोकच्चयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥ ततः सर्वाणि सैन्याणि धर्म्मपुत्रस्य शासनात्। संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः। युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययु ॥ १६ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव सहितः सर्वसोमकैः। अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीष्ममेव महारथाः ॥ १७ ॥ कैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशिताः। युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १८ ॥ अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्य्यवान्। दुर्य्योधनसमादिष्टान् राज्ञः सर्वान् समभ्ययु ॥ १९ ॥ अभिमन्युस्तथा वीरो हैड़िम्बश्च महारथः। भीमसेनश्च संक्रुद्धस्त्वभ्यधावत कौरवान् ॥ २० ॥ द्विधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि। तथैव कौरवैराजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ २१ ॥ द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान् सृञ्जयै सह। अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन् यमच्चयम् ॥ २ ॥ तत्राक्रन्दो महानासीत् सृञ्जयानां महात्मनाम्। वध्यतां समरे राजन् भारद्वाजेन धन्विना ॥ २३ ॥ द्रोणेन निहतास्तत्र चत्रिया बहवो रणे। विचेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २४ ॥ कूजतां क्रन्दताञ्चैव स्तनताञ्चैव संयुगे। अनिशं श्रूयते शब्दः

चुत्क्लेशानां नृणामिव ॥ २५ ॥ तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः । चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६ ॥ वध्यतां तव सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे । प्रावर्त्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ २८ ॥ ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः । गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः । पेतु सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ ३० ॥ छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष । क्रौञ्चवद्विनदन्तश्च पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ ३१ ॥ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ । ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ३२ ॥ वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः । पतद्भिश्च हयैराजन् समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ३३ ॥ निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः । हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जुनेन हतैः सङ्ख्ये तथा भारत राजभिः । प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशाम्पते ॥ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः । चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः ॥ ३६ ॥ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ॥ ३७ ॥ अनुकर्षैः शुभैराजन् योक्त्रैश्च सहरश्मिभिः । सञ्छन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३८ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धे शान्तनवे भीष्मे द्रोणे च रथिनाम्वरे ॥ ३९ ॥ अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्म्मणि । तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरक्षये । शकुनि सौवलः श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तथैव सात्वतो राजन् हार्द्दिक्यः परवीरहा । अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २ ॥ तथा काम्बोजमुख्याना नदीजानाञ्च वाजिनाम् । आरट्टानां महीजाना सिन्धुजानाञ्च सर्वशः ॥ ३ ॥ वानायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् । वाजिनां बहुभिः सङ्ख्ये समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ ४ ॥ ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः । सुवर्णालङ्कृतैस्तत्र वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ॥ ५ ॥ हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली । अभ्यवर्त्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परन्तपः ॥ ६ ॥ अर्जुनस्यात्मजः श्रीमान् इरावान्नाम वीर्य्यवान् । सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ७ ॥ ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ८ ॥ भार्य्यार्थं ताञ्च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् । एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मज ॥ ९ ॥ स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः । पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ १० ॥ रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनङ्गतम् ॥ ११ ॥ सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादयत ह्यग्रे नियमेन कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रन्ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ॥ १३ ॥ मातुः समागमो यश्च तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तं अनुसस्मार पाण्डवः ॥ १४ ॥ परिष्वज्य सुतञ्चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १५ ॥ सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्य्यं प्रति भारत ॥ १६ ॥ युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो । बाढ़मित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ॥ १७ ॥ कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभि-

नृप। ते हयाः काञ्चनापीड़ा नानावर्णा महाजवाः ॥ १८ ॥ उत्पेतुः सहसा राजन् हंसा इव महोदधौ। ते त्वदीयान् समासाद्य हयसङ्घान् महाजवान् ॥ १९ ॥ क्रोडैः क्रोड़ानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम्। निपेतुः सहसा राजन् स्ववेगाभिहता भुवि ॥ २० ॥ निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसङ्घैः परस्परम्। शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णसंपतने तथा ॥ २१ ॥ तथैव च महाराज समेत्यान्योऽन्यमाहवे। परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशम्। उभयोरपि सम्भ्रान्ता हयसङ्घाः समन्ततः ॥ २३ ॥ प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः। विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २४ ॥ ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छिष्टे च भारत सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि ॥ २५ ॥ वायुवेगसमस्पर्शान् वायुवेगसमान् जवे। आरुह्य शीलसम्पन्नान् वयःस्थान् तुरगोत्तमान् ॥ २६ ॥ गजो गवाक्षो वृषभश्चर्मवानार्ज्जवः शुकः। षड़ेते बलसम्पन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २७ ॥ वार्य्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः। सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २८ ॥ तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्ज्जयम्। बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ २९ ॥ विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः। तान् प्रहृष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानथ वीर्य्यवान् ॥३०॥ अब्रवीत् समरे योधान् विचित्राभरणायुधान्। यथैते धार्त्तराष्ट्रस्य योधाः सायुधवाहनाः ॥ ३१ ॥ हन्यन्ते समरे सर्व्वे तथा नीतिर्विधीयताम्। वाढ़मित्येवमुक्त्वा ते सर्व्वे योधा इरावतः ॥ ३२ ॥ जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्ज्जयं समरे परैः। तदानीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ॥ ३३ ॥ अमृष्यमाणास्ते सर्व्वे सुबलस्यात्मजा रणे। इरावन्तमभिद्रुत्य सर्व्वतः पर्य्यवारयन् ॥ ३४ ॥ ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः पर-

स्वरम् । ते शूराः पर्य्यधावन्त कुर्व्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३५ ॥ इरावानपि निर्व्विद्धः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः । स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३६ ॥ उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः । एको बहुभिरत्यर्थं धैर्य्याद्राजन्न विव्यथे ॥३७॥ इरावानथ संक्रुद्धः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः । मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ प्रासानुत्कृष्य सर्व्वांश्च स्वशरीरादरिन्दम । तैरेव ताड़यामास सुबलस्यात्मजान् रणे ॥ ३९ ॥ निष्कृष्य च शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् । पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान् युधि ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्व्वे ते सुबलात्मजाः । भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः ॥ ४१ ॥ इरावानपि खड्गेन दर्शयन् पाणिलाघवम् । अभ्यवर्त्तत तान् सर्व्वान् सौबलान् बलदर्पितः ॥ ४२ ॥ लाघवेनाथ चरतः सर्व्वे ते सुबलात्मजाः । अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैर्हयैः ॥ ४३ ॥ भूयिष्ठमथ तं सङ्ख्ये सम्प्रेक्ष्य तत पुनः । परिवार्य्य भृशं सर्व्वे गृहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४४ ॥ अथाभ्यासगतानाञ्च खड्गेनामित्रकर्षणः । असिहस्तापहस्तास्तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४५ ॥ आयुधानि च सर्व्वेषां बाहूनपि च भूषितान् । अपतन्त निकृत्ताङ्गा मृता भूमौ गतासवः ॥ ४६ ॥ वृषभस्तु महाराज बहुधा परिरक्षितः । अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्त्तनात् ॥ ४७ ॥ तान् सर्व्वान् पतितान् दृष्ट्वा सुतो दुर्य्योधनस्तव । अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४८ ॥ आर्ष्यशृङ्गं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमम् । वैरिणं भीमसेनस्य पूर्व्वं बकवधेन वै ॥ ४९ ॥ पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो बली । मायावी विप्रियं घोरं माकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ५० ॥ त्वञ्च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः । कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ५१ ॥ बाढ़मित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोर-

दर्शनः। प्रययौ सिंहनादेन यत्राऽर्जुनसुतो युवा॥ ५२॥ आरूढै-र्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः। वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः॥ ५३॥ ततः श्रेष्ठैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः। निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम्॥ ५४॥ इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी। हन्तुकाममभित्रघ्नो राक्षसं प्रत्य-वारयत्॥ ५५॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः। त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे॥ ५६॥ तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि। आरूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिश-पाणिभिः॥ ५७॥ ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः। अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम्॥ ५८॥ तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ। सङ्ग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्र-वासवौ॥ ५९॥ आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम्। इरा-वान् क्रोधसंरब्धो वारयन् सुमहाबलः॥ ६०॥ समभ्यासगत-स्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः। चिच्छेद कार्मुकं क्षिप्रं शरान् वै पञ्च पञ्चधा॥ ६१॥ स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खम्वेगेन समाविशत्। इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया॥ ६२॥ ततोऽन्तरीक्ष-मुत्पत्य इरावानपि राक्षसम्। विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि संयुगे॥ ६३॥ चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरा-सदः। तथा स राक्षसश्रेष्ठः कृत्तः कृत्तः पुनः पुनः॥ ६४॥ सम्बभूव महाराज समवाप्य च यौवनम्। माया हि सहजा तेषां वयोरूपञ्च कामजम्॥ ६५॥ एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोचत। इरावानथ संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम्॥ ६६॥ परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः। स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः॥ ६७॥ राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत्। परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु॥ ६८॥ ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगञ्च संयुगे। आर्ष्यशृङ्गिस्तदा

दृष्ट्वा समरे भ्रातुर्मूर्च्छितम् ॥ ६९ ॥ कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतु-मुपचक्रमे । अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनम् ॥ ७० ॥ सङ्ग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७१ ॥ इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगे ष्वनिवर्त्तिनः ॥ ७२ ॥ योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् । स नागैर्बहुशो राजन् सर्वतः संवृतो रणे ॥ ७३ ॥ दधार सुमहद्रूपमनन्त इव वेगवान् । ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ७४ ॥ छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः । सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ७५ ॥ मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके । विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥७६॥ सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् । इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७७ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे । विशोकाः समपद्यन्त धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः ॥७८॥ तस्मिन् महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७९ ॥ हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः । रथाश्वा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥८०॥ तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे । रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषाञ्च सङ्कुले ॥ ८१ ॥ अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् । जघान समरे शूरान् राजस्तान् भीष्मरक्षिणः ॥८२॥ तथैव तावका राजन् सृञ्जयाश्च सहस्रशः । जुहुवुः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ८३ ॥ मुक्तकेशाश्च रथिनश्छिन्नबाहुसिकार्मकाः । बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥८४॥ तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् । कम्पयन् समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ८५ ॥ तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः । दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥८६॥

तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम्। तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ॥ ८७ ॥ रौद्रमासीत्तथा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः। दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ॥ ८८ ॥ एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान् ससैनिकान्। किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ॥ ८९ ॥ इत्यब्रुवन् महाराज पार्था द्रोणेन पीड़िताः। वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ॥ ९० ॥ उभयोः सेनयो शूरा नामृष्यन्त परस्परम्। आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षभूतैर्महाबला ॥ ९१ ॥ तावका पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः। न स्म पश्यामहे कश्चिद्यः प्राणान् परिरक्षति। सङ्ग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ९२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि इरावद्वधे
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥ इरावन्तन्तु निहतं श्रुत्वा पार्था महाबला। सङ्ग्रामे यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। इरावन्तन्तु निहतं सङ्ग्रामे वीक्ष्य राक्षसः। व्यनदत् सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कच ॥ २ ॥ नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा। सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ॥ ३ ॥ अन्तरीक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा। तं श्रुत्वा सुमहानादं तस्य सैन्यस्य भारत ॥ ४ ॥ ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च। सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ॥ ५ ॥ सर्वतः समवेष्टन्त सिंहाद्भीता गजा इव। निनदन् सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ॥ ६ ॥ ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम्। नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ आजगाम सुसंक्रुद्ध कालान्तकयमोपमः। तमापतन्तं

सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम्॥ ८॥ स्वं बलञ्च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम्। ततो दुर्य्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत्॥ ९॥ सङ्गृह्य सशरं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः। पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः॥ १०॥ कुञ्जरैर्द्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम्। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम्॥ ११॥ पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः। ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्॥ १२॥ राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्य्योधनबलस्य तु। गजानीकञ्च सम्प्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम्॥ १३॥ अभ्यधावन् सुसंक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः। नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः॥ १४॥ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः। भिन्दिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः॥ १५॥ पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान्। भिन्नकुम्भान् विरुधिरान् भिन्नगात्रांश्च वारणान्॥ १६॥ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः। तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु॥ १७॥ दुर्य्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत्। अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः॥ १८॥ मुमोच निशितान् बाणान् राक्षसेषु महाबल। जघान स महेष्वासः युधानांस्तत्र राक्षसान्॥ १९॥ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम्॥ २०॥ शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः। ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम्॥ २१॥ मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति। तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म तव पुत्रस्य मारिष॥ २२॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः। विस्फार्य्य स महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम्॥ २३॥ अभिदुद्राव वेगेन दुर्य्योधनमरिन्दमम्। तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम्॥ २४॥ न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। तथैनमब्रवीत् क्रुद्धः क्रोधसंरक्तलोचनः॥२५॥

अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितृणां मातुरेव च। ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः॥ २६॥ यच्च ते पाण्डवा राजन् पण-द्यूते पराजिताः। यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ॥ २७॥ सभामानीय दुर्बुद्धे वहुधा क्लेशिता त्वया। तव च प्रियकामेन ह्याश्रमस्था दुरात्मना॥ २८॥ सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितृन् मम। एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाधम ॥ २९॥ अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृज्यसे रणे। एव मुक्त्वा तु हैड़िम्बो महदिष्वास्यं कार्मुकम्॥ ३०॥ सन्दश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिलेलिहन्। महता शरवर्षेण दुर्य्योधन-मवाकिरत्। पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः॥ ३१॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैड़िम्बयुद्धे
द्विनवतोऽध्यायः॥ ९२॥

सञ्जय उवाच। ततस्तद्वाणवर्षन्तु दुःसहं दानवैरपि। दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः॥ १॥ ततः क्रोध-समाविष्टो निश्वसन्निव पन्नगः। संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ॥ २॥ मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान् पञ्चविंश-तिम्। तेऽपतन् सहसा राजंस्तस्मिन् राक्षसपुङ्गवे॥ ३॥ आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने। स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः॥ ४॥ दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः। जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीम्। ॥ ५॥ सम्प्रदीप्तां महोल्काभामशनीं ज्वलितामिव। समु-द्यच्छन् महावाहुर्जिघांसुस्तनयं तव॥ ६॥ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन्। कुञ्जरं गिरिसङ्काशं राक्षसं प्रत्यचोदयत्

॥ ७ ॥ स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना। यतो दुर्य्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ॥ ८ ॥ रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते। मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ॥ ९ ॥ घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः। उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ १० ॥ स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया। सञ्जातरुधिरोत्पीड़ः पपात च ममार च ॥ ११ ॥ उत्पत्य च गजाच्चापि वङ्गानामीश्वरो वली। जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं वरवारणम्। प्रभग्नञ्च वलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम्। प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ सन्धाय च शितं वाणं कालाग्निसमतेजसम्। मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् घोरे निशाचरे ॥ १५ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य वाणमिन्द्राशनिप्रभम्। लाघवान्मोहयामास महात्मा वै घटोत्कचः ॥ १६ ॥ भूयश्च विननादोग्रं क्रोधसंरक्तलोचनः। त्रासयन् सर्वसैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १७ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः। आचार्य्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः। हैड़िम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्य्योधनेन ह ॥१९॥ नैष शक्यो हि सङ्ग्रामे जेतुं भूतेन केनचित्। तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ २० ॥ अभिद्रुतो महाभागो रक्षसेन महात्मना। एतद्धि परमं कृत्यं सर्व्वेषां नः परन्तपाः ॥ २१ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः। उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २२ ॥ द्रोणश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकोऽथ जयद्रथः। कृपो भूरिश्रवाः शल्य आवन्त्यः सवृहद्वलः ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः। रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्य्यो-

धनं तत्र। तदनीकमनाधृष्यं पालितन्तु महारथैः ॥ २५ ॥ आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तम.। नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वत ॥ २६ ॥ प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः। शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २७ ॥ तत. समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। राक्षसानाञ्च मुख्यस्य दुर्य्योधनबलस्य च ॥ २८ ॥ धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलो रणे। अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९ ॥ शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम्। शब्दः समभवद्राजन् गिरीणामिव भिद्यताम् ॥ ३० ॥ वीरबाहुविसृष्टाना तोमराणां विशाम्पते। रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३१ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य्य सुमहद्धनु.। राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन् भैरवं स्वनम् ॥ ३२ ॥ आचार्य्यस्यार्द्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम्। सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजञ्चोन्मथ्य चानदत् ॥ ३३ ॥ वाह्लिकञ्च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे। कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभि. शरैः ॥ ३४ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च। जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताड़यत् ॥ ३५ ॥ न्यषीदत् स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः। ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ॥ ३६ ॥ भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ। ते वर्म्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन् धरणीतलम् ॥ ३७ ॥ विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताड़यत्। तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३८ ॥ सिन्धुराज्ञोऽर्द्धचन्द्रेण वराहं स्वर्णभूषितम्। उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३९ ॥ चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः। जघान चतुरो वाहान् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ४० ॥ पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च। निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ॥ ४१ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्। भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो

राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णान् शरानाशी-
विषोपमान् । बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैड़िम्बयुद्धे
त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

सञ्जय उवाच । विमुखीकृत्य तान् सर्वांस्तावकान् युधि
राक्षसः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्य्योधनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमा-
पतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् । अभ्यधावन् जिघांसन्त-
स्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २ ॥ तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो
महारथाः । तमस्त्रमभ्यधावन्तो नदन्तः सिंहसङ्घवत् ॥ ३ ॥
अथैनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन् । पर्वतं वारिधाराभिः
शरदीव बलाहकाः ॥ ४ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितस्तोत्रार्द्दित इव
द्विपः । उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५ ॥ व्यनदन्
सुमहानादं जीमूत इव शारदः । दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्
भैरवस्वनः ॥ ६ ॥ राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ युध्यते राक्षसो नूनं
धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वनम्
॥ ८ ॥ अतिभारञ्च पश्यामि तस्मिन्राक्षसपुङ्गवे । पितामहश्च
संक्रुद्धः पाञ्चालान् हन्तुमुद्यतः ॥ ९ ॥ तेषाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते
फाल्गुनः परैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्य्यद्वयमुपस्थितम्
॥ १० ॥ गच्छ रक्षस्व हैड़िम्बं संशयं परमं गतम् । भ्रातुर्वचन-
माज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११ ॥ प्रययौ सिंहनादेन त्रास-
यन् सर्वपार्थिवान् । वेगेन महता राजन् पर्वकाले यथोदधिः
॥ १२ ॥ तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान्
वसुधानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ १३ ॥ अभिमन्युमुखाश्चैव

द्रौपदेया महारथाः । क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १४ ॥ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः । महता शरवर्षेण हैडिम्बं पर्य्यवारयन् ॥ १५ ॥ कुञ्जरैश्च महामत्तैः षट्साहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्-कचम् ॥ १६ ॥ सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव ह । खुर-शब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १७ ॥ तेषामापततां श्रुत्वा शब्दन्तं तावकं बलम् । भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १८ ॥ परिवृत्त महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् । ततः प्रव-वृते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ तावकानां परेषाञ्च सङ्ग्रामे ह्यनिवर्त्तिनाम् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महा-रथाः ॥ २० ॥ अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिषिक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ २१ ॥ हयैर्गजैः समाजग्मु पदाता रथिभिः सह । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रार्थ्यमानाः समभ्ययु ॥ २२ ॥ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपाता-न्महद्रजः । रथाश्वगजपत्तीनां पादनेमिसमुद्धतम् ॥ २३ ॥ धूमा-रुणरजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव स्वे न परे राजन् समजानन् परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा । निर्मर्य्यादे तथाभूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २५ ॥ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणाञ्च गर्ज्जताम् । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ॥ २६ ॥ गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी । प्रावर्त्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २७ ॥ नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शुश्रुवे सुमहान् शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २८ ॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः । अश्वैः सम्भिन्नदेहैश्च सङ्कीर्णाभूद्वसुन्धरा ॥ २९ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभि-धावन्त सम्प्रहारार्थमुद्यताः ॥ ३० ॥ हया हयान् समासाद्य

प्रषिता ह्यसादिभिः । समाहत्य रणेऽन्योऽन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ ३१ ॥ नरा नरान् समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् । उरांस्युरोभिरन्योऽन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३२ ॥ प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः । अभिघ्नन्ति प्रेषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३३ ॥ ते जातरुधिरापीड़ाः पताकाभिरलङ्कृताः । संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४ ॥ केचिद्भिन्न विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्तो गर्जमाना घना इव ॥ ३५ ॥ केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथा परे । निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३६ ॥ पार्श्वे सुदारितैरन्यैर्वारणैर्वरवारणाः । मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव धराधरा ॥ ३७ ॥ नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः । हयारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३८ ॥ केचित् क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः । रथान् हयान् पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३९ ॥ तथा हया हयारोहैस्ताड़िताः प्रासतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ४० ॥ रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ४१ ॥ स्वयम्बर इवामर्द्दे प्रजघ्नुरितरेतरम् । प्रार्थयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । धार्त्तराष्ट्रं महत् सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि हैड़िम्बयुद्धे
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

सञ्जय उवाच । स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा । अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १ ॥ प्रगृह्य सुमहच्चाप-

मिन्द्राशनिसमप्रभम्। महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २ ॥ अर्द्धचन्द्रस्य सन्धाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम्। भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३ ॥ तदन्तरे च सम्प्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः। प्रसन्दधे शितं बाणं गिरीणामवदारणम् ॥ ४ ॥ तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताड़यत्। स गाढ़विद्धो व्यथितः सृक्कणी परिलेलिहन् ॥ ५ ॥ समालम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम्। तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल्य दिधक्षन्निव पावकः। अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं जातसम्भ्रमाः। सम्प्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धान् जातसम्भ्रमान् ॥ ८ ॥ भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान्। क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे। एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ १० ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्य्योधनमुपाद्रवन्। नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जय षिणः ॥ ११ ॥ नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिपान्। तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावकाः समधावन्त पाण्डवानामनीकिनीम्। कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः। आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्य्यवारयन् ॥ १४ ॥ ते विंशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य्य कार्मुकम्। भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्द्दयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत्। पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः। त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १८ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत।

प्रनष्टसंज्ञ सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १९ ॥ तं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनः स्वयम्। द्रोणायनिश्च संक्रुद्धो भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २० ॥ तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ। भीमसेनो महावाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २१ ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः। समुद्यम्य गदां गुर्व्वीं कालदण्डोपमां रणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्। कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २३ ॥ तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ वलिनां वरौ। अभ्यधावत वेगेन भीमसेनो महावलः ॥ २४ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम्। समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमुखाः सर्व्वे भीमसेनजिघांसया। नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ॥ २६ ॥ सहिताः पाण्डवं सर्व्वे पीड़यन्तः समन्ततः। तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीडग्रमानं महारथम् ॥ २७ ॥ अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथा। अभ्यद्रवन् परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा। नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ॥ २९ ॥ स्पर्द्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः। स विस्फार्य्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ॥ ३० ॥ यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम्। विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करम् ॥ ३१ ॥ येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा। तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुक्तेन पतत्रिणा ॥ ३२ ॥ सञ्जातरुधिरोत्पीड़ो द्रौणिः क्रोध समन्वितः। स विस्फार्य्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ३३ ॥ दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमताम्वरः। ततः सन्धाय विमलान् भल्लान् कर्म्मारचिन्तितान् ॥ ३४ ॥ जघान चतुरो वाहान् पातयामास च ध्वजम्। सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ॥ ३५ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपा-

विशत्। मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम्॥ ३६॥ घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो ज्ञातिभिः परिवारितः। अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम्॥ ३७॥ तथेतरे चाभ्यधावन् रक्षसा युद्धदुर्मदाः। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम्॥ ३८॥ अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन्। निजघान तु संक्रुद्धो राक्षसान् भीमदर्शनान्॥ ३९॥ येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः। विमुखांश्चैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः॥ ४०॥ अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः। प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम्॥ ४१॥ मोहयन् समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः। ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः॥४२॥ अन्योऽन्यं समपश्यन्त निकृत्ता मेदिनीतले। विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः॥ ४३॥ द्रोणो दुर्योधनः शल्य अश्वत्थामा तथैव च। प्रययुश्च महेष्वासा ये प्रधानाः सकौरवाः॥ ४४॥ विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः। हयाश्चैव हयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः॥ ४५॥ तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति। मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च॥ ४६॥ युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे। घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिता॥ ४७॥ नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः। तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः॥ ४८॥ घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान् प्रचक्रिरे। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तात् नेदिरे भृशम्॥ ४९॥ एवं तव बलं सर्वं हैड़िम्बेन दुरात्मना। सूर्य्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः॥ ५०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैड़िम्बमायाया पञ्चनवतोऽध्यायः॥ ९५॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् महति संक्रन्दे राजा दुर्य्योधन-स्तदा । गाङ्गेयमुपसङ्गम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १ ॥ तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च परा-जयम् ॥ २ ॥ कथयामास दुर्द्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः । अब्र-वीच्च तदा राजन् भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३ ॥ भवन्तं समुपा-श्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४ ॥ एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम । निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्द्धं परन्तप ॥ ५ ॥ सोऽहं भरत-शार्दूल भीमसेनपुरोगमैः । घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्ज्जितः ॥ ६ ॥ तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः । तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात् परन्तप ॥ ७ ॥ राक्षसाप-सदं हन्तुं स्वयमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्द्धर्षं तन्मे कर्त्तुं त्वमर्हसि ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम । दुर्य्यो-धनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ शृणु राजन् मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्त्तितव्यं परन्तप ॥ १० ॥ आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिन्दम । धर्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वया कार्य्यः सदानघ ॥११॥ अर्ज्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजान-मर्च्छति ॥ १२ ॥ अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः । शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३ ॥ तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः । त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मते ॥ १५ ॥ भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि । एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्य-विशारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ॥ १७ ॥

वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्व्वधन्विनाम्। राक्षसं क्रूर-कर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १८ ॥ तव शस्त्राणि दिव्यानि विक्रमश्च परन्तप। समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १९ ॥ त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे। स्वबलेनोच्छ्रितो राजन् जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतिः। प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २१ ॥ तमाद्रवन्तं सम्प्रेक्ष्य गर्ज्जन्तमिव तोयदम्। अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २२ ॥ भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः। द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २३ ॥ चेदिजो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा। सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ॥ २४ ॥ ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भया-नकम्। पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ २५ ॥ प्रयुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः। ते निपेतुर्म्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २६ ॥ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २७ ॥ मदान्धा रोष-संरब्धा विषाणाग्रैर्म्महाहवे। विभिदुर्द्दन्तमुषलैः समासाद्य पर-स्परम् ॥ २८ ॥ हयाश्च चामरापीड़ाः प्रासपाणिभिरास्थिताः। चोदिता सादिभिः क्षिप्रं सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २९ ॥ पादाताश्च पदात्योघैस्ताड़िताः शक्तितोमरैः। न्यपतन्त तदा भूमौ शत-शोऽथ सहस्रशः ॥ ३० ॥ रथिनश्च रथैराजन् कर्णिनालीक-सायकैः। निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान् विनेदिरे ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे। भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२ ॥ कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम्। पर्व्वतेन यथा तोयं स्रवमानेन सर्व्वशः ॥ ३३ ॥ किरन् शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः। ऐरावतस्थो भगवान् पुर-न्दर इवानघ ॥३४॥ स भीमं शरधाराभिस्ताड़यामास पार्थिवः।

पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान् परःशतान् । निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३६ ॥ तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् । चोदयामास नागेन्द्र भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७ ॥ स नागः प्रेषितस्तेन वाणो ज्याचोदितो यथा । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दम ॥ ३८ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमा ॥ ३९ ॥ केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । दशार्णाधिपतिः शूरः चत्रदेवश्च मारिष ॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबला ॥ ४१ ॥ तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात् पर्य्यवारयन् । स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥ ४२ ॥ सञ्जातरुधिरोत्पीड़ो धातुचित्र इवाद्रिराट् । दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ॥ ४३ ॥ समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् । तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ॥ ४४ ॥ दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशार्णस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ साधुसाध्विति सैन्यानि पाण्डवाश्चाभ्यपूजयन् । ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान् वै चतुर्द्दश ॥ ४६ ॥ प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्म मुख्यं तनुत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ॥ ४७ ॥ विदार्य्य प्राविशत् क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगा । स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ॥ ४८ ॥ उपावृत्तमदः क्षिप्रमभ्यवर्त्तत वेगितः । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रवम् ॥ ४९ ॥ सम्मर्द्दयानः स्ववलं वायुर्वृक्षानिवौजसा । तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवाना महारथाः ॥ ५० ॥ सिंहनादं विनद्योच्चै युद्धायैवोपतस्थिरे । ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ ५१ ॥ किरन्तो विविधान् वाणान् शस्त्राणि विविधानि

च । तेषामापततां राजन् संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ॥ ५२ ॥ श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः । भगदत्तो महेष्वासः स्वं नागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५३ ॥ स नागप्रवरः सम्यगङ्कुशाङ्गुष्ठचोदित. । तस्मिन् क्षणे समभवत् सम्वर्त्तक इवानलः ॥ ५४ ॥ रथसङ्घांस्तथा नागान् हयांश्च सह सादिभि. । अमृद्नन् समरे राजन् सम्प्र-धावंस्ततस्तत' ॥ ५५ ॥ पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सह-स्रश. । तेन संलोड्यमानन्तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ॥ ५६ ॥ संचुकोच महाराज चर्म्मेवाग्नौ समाहितम् । भग्नन्तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ ५७ ॥ घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्त-मुपाद्रवत् । विकटः पुरुषो राजन् दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ॥५८॥ रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव । जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ॥ ५९ ॥ नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप स महाबल. । सविस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात् परिवेष्टितः ॥६०॥ तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः । चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णं अर्द्धचन्द्रं सुदारुणम् ॥ ६१ ॥ चिच्छेद समहच्छूलं तेन बाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम ॥ ६२ ॥ महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिव' ॥ ६३ ॥ रुक्मदण्डां महा-शक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् । चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य वियत्स्थामशनी-मिव । उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५ ॥ बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत । पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तद-द्भुतमिवाभवत् ॥ ६६ ॥ तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बली-यसा । दिवि देवा' सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६७ ॥ पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः । साधुसाध्विति नादेन पृथिवीमन्वनादयन् ॥ ६८ ॥ तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां

महात्मनाम्। नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥ स विस्फार्य्य महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम्। तर्जयामास वेगेन पाण्डवानां महारथान् ॥ ७० ॥ विसृजन् विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान् ज्वलनप्रभान्। भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ॥ ७१ ॥ अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान् पञ्चभिस्तथा। पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्व्वणा ॥ ७२ ॥ बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे। पपात सहसा तस्य सशरन्धनुरुत्तमम् ॥ ७३ ॥ द्रौपदेयांस्तत पञ्च पञ्चभिः समताड़यत्। भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरङ्गमान् ॥ ७४ ॥ ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः। निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७५ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्। विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७६ ॥ ततो भीमो महाराज विरथो रथिना वरः। गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७७ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्व्वतम्। तावकाना भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः। आजगाम महाराज निघ्नञ्छत्रून् समन्ततः ॥ ७९ ॥ यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महारथौ। प्राग्ज्योतिषेण सहितौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातॄन् युध्यमानान्महारथान्। त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत् किरन् शरान् ॥ ८१ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः। सेनामचोदयत् क्षिप्रं रथनागसमाकुलाम् ॥ ८२ ॥ तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम्। अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ८३ ॥ भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत। विमृद्नन् पाण्डवबलं-युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ८४ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष। पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यता-

युधैः ॥ ८५ ॥ भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ । अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः । दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन् पन्नगो यथा ॥ १ ॥ अब्रवीत् समरे राजन् वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ॥ २ ॥ कुरूणां पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महामतिः । ततो न्यवारयत वो धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३ ॥ अन्ये च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन । निहताः कौरवैः सङ्ख्ये तथास्माभिश्च कौरवाः ॥ ४ ॥ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म्म कुत्सितम् । धिगर्थान् यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसङ्क्षयः ॥ ५ ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् । किन्नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन् समागतान् ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनापराधेन शकुनेः सौवलस्य च । क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७ ॥ इदानीञ्च विजानामि सुकृतं मधुसूदन । कृतं राज्ञा महाबाहो याचयामास योधनम् ॥ ८ ॥ राज्यार्द्धं पञ्च ग्रामान् वा नाकार्षीत् स च दुर्मतिः । दृष्ट्वा च क्षत्रियाञ्छूरान् शयानान् धरणीतले ॥ ९ ॥ निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् । अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ॥ १० ॥ युद्धन्तु मे न रुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन । सञ्चोदय हयान् क्षिप्रं धार्त्तराष्ट्रचमूं प्रति ॥ ११ ॥ प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् । नायं क्लीवयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा । चोदयामास तानश्वान्

पाण्डुरान् वातरंहसः॥ १३॥ अथ शब्दो महानासीत् तव सैन्यस्य भारत। मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्व्वणि॥ १४॥ अपराह्ने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत। पर्ज्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः॥ १५॥ ततो राजंस्तव सुता भीमसेन-मुपाद्रवन्। परिवार्य्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा॥ १६॥ ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः। भगदत्तः सुशर्म्मा च धनञ्जयमुपाद्रवत्॥१७॥ हार्द्दिक्यो वाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभि-द्रुतौ। अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः॥ १८॥ शेषा-स्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान्। ततः प्रववृते युद्धं घोर-रूपं भयावहम्॥ १९॥ भीमसेनस्तु सम्प्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जने-श्वर। प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव॥ २०॥ पुत्रास्तु तव कौन्तेयच्छादयाञ्चक्रिरे शरैः। प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्व्वतं यथा॥ २१॥ सञ्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशाम्पते। सृक्कणी लेलिहन् वीरः शार्दूल इव वेगवान्॥२२॥ व्यूढ़ोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः॥ २३॥ अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च। अपातयत् कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा॥ २४॥ ततः सुनिशितान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान्। ससर्ज्ज त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष॥ २५॥ प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढ़धन्विना। अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान्॥ २६॥ अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम्। दीर्घबाहुं सुबाहुञ्च तथैव कनकध्वजम्॥ २७॥ प्रपतन्ति स्म ते वीरा विरेजुर्भरत-र्षभ। वसन्ते पुष्पशवलाश्चूताः प्रपतिता इव॥ २८॥ ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशाम्पते। तं कालमिव मन्यन्तो भीम-सेनं महाबलम्॥ २९॥ द्रोणस्तु समरे वीरं निर्द्दहन्तं सुतां-स्तव। यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्तादवकिरच्छरैः॥ ३०॥

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम्। द्रोणेन वार्य्यमाणोऽपि निजघ्ने यत् सुतांस्तव॥ ३१॥ यथा हि गोवृषो वर्षं सन्धारयति खात् पतत्। भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीनवत्॥ ३२॥ अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः। यत् सुतांस्तेऽवधीत् सङ्ख्ये द्रोणञ्चैव न्यवारयत्॥ ३३॥ पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीड़ार्जुनपूर्वजः। मृगेष्विव महाराज चरन् व्याघ्रो महाबलः॥ ३४॥ यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून् वृकः। वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे॥ ३५॥ गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः। पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम्॥ ३६॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य तेषां सोऽतिरथो रणे। प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे॥ ३७॥ अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम्। विरथं रथिना श्रेष्ठं कारयामास सायकैः॥ ३८॥ विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना। अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीड़ो मनुजाधिप॥ ३९॥ असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः। आरुरोह रथं चैव हार्द्दिक्यस्य महाबलः॥ ४०॥ आपतन्तञ्च निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः। लाघवात् व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा॥ ४१॥ व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तथा। साधु साध्विति सैन्याना प्रणादोऽभूद्विशाम्पते॥ ४२॥ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन्। तथैव तावका सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन्॥ ४३॥ तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत। निघ्नतां दृढ़मन्योऽन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम्॥ ४४॥ अन्योऽन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाकृष्य मारिष। नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा॥४५॥ तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः। विवरम्प्राप्य चान्योऽन्यमनयन् यमसादनम्॥ ४६॥ न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा। व्याकुलीकृतसर्वाङ्गा युयुधुस्तत्र मानवाः॥ ४७॥

रथे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत। हतानामपविद्धानां कलापाश्च महाधनाः॥ ४८॥ जातरूपमयैः पुङ्खैराजतैर्निशिताः शराः। तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः॥ ४९॥ हस्तिदन्तत्सरूत् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान्। चर्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनाम्॥ ५०॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान् पट्टिशान् हेमभूषितान्। जातरूपमया यष्टीः शक्तीश्च कनकोज्ज्वलाः॥ ५१॥ सुसन्नाहांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च। परिघान् पट्टिशांश्चैव भिन्दिपालांश्च मारिष॥ ५२॥ पतितान् विविधान् चापान् चित्रहेमपरिष्कृतान्। कुथाश्च बहुधाकाराः चामरव्यजनानि च॥ ५३॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः। जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः॥ ५४॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकाः। गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ॥ ५५॥ तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा। सञ्छन्ना वसुधा राजन् पर्व्वतैरिव सर्व्वशः॥ ५६॥ समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः। निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयःकुन्तैः परश्वधैः॥ ५७॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च। शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्य्यत मेदिनी॥ ५८॥ विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः। गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही॥ ५९॥ सतनुत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः। हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम्॥ ६०॥ बद्धचूड़ामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। पातितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी॥ ६१॥ कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः। रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्च्चिभिरिवानलैः॥ ६२॥ विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः। विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः॥ ६३॥ रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः। वाजिभिश्च हतैः कीर्णः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः॥ ६४॥ अनुकर्षैः पता-

काभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि। प्रवीराणां महासङ्गे विप्रकीर्णैः सुपाण्डुरैः॥ ६५॥ स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही। नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता॥ ६६॥ दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढ़वेदनैः। करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीत्कारञ्च मुहुर्मुहुः॥ ६७॥ विबभौ तद्रणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः। नानावर्णैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम्॥ ६८॥ वैदूर्य्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः। घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः॥६९॥ विपाटितविचित्राभिः कुथाभीराङ्कवैस्तथा। ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्षाभिरेव च॥ ७०॥ यन्त्रैश्च बहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापि काञ्चनैः। अश्वानां रेणुकपिलैरुपुच्छनैरुरश्छदैः॥ ७१॥ सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा। प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तु यष्टिभिः॥ ७२॥ उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः। विचित्रैरर्द्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः॥ ७३॥ अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा। नरेन्द्रचूड़ामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः॥ ७४॥ छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि। पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः॥ ७५॥ क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः। अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः॥ ७६॥ ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुन्धरा। एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत॥ ७७॥ परस्परं समासाद्य तव तेषाञ्च संयुगे। तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत॥ ७८॥ रात्रिः समभवद्घोरा नापश्यत ततो रणम्। ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः॥ ७९॥ घोरे निशामुखे रौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे। अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः। न्यविशन्त यथाकाले गताः स्वं शिबिरं तदा॥८०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धावहारे सप्तनवतोऽध्यायः॥ ९७॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः । दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्ज्जय. ॥ १ ॥ समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् । कथं पाण्डुसुताः सङ्ख्ये जेतव्याः सगणा इति ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः । सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलञ्च महाबलम् ॥ ३ ॥ द्रोणो भीष्म· कृपः शल्य. सौमदत्तिश्च संयुगे । न पार्थान् प्रतिबाधन्ते न जाने तच्च कारणम् ॥ ४ ॥ अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम । सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५ ॥ निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्द्दैवतैरपि । सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे । तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ॥ ६ ॥

कर्ण उवाच । मा शुचो भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव । भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ॥ ७ ॥ निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत । अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान् सर्वसोमकैः ॥ ८ ॥ पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप । पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ॥ ९ ॥ अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान् महारथान् । अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रिय· ॥ १० ॥ न कथं पाण्डवान् युद्धे जेष्यते तात सङ्गतान् । स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ॥ ११ ॥ अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रन्यासाय भारत । न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् पश्य पाण्डवान् ॥ १२ ॥ मयैकेन रणे राजन् ससुहृद्गणबान्धवान् । एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्य्योधन-स्तव ॥ १३ ॥ अब्रवीत् भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः । अनुयात्रं यथा सर्वं सज्जीभवति सर्वशः ॥ १४ ॥ दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय । एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जने-श्वरः ॥ १५ ॥ अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदाम्वरम् । आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ १६ ॥ अपयाते ततो

भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे । निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ १७ ॥ सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः । ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ १८ ॥ आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा । अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृप ॥ १९ ॥ धार्त्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् । भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ॥ २० ॥ अनुलिप्तः परार्द्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना । अरजोऽम्बरसम्वीतः सिंहखेलगतिर्नृप ॥ २१ ॥ शुशुभे विमलार्च्चिष्मान्नभसीव दिवाकरः । तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति ॥ २२ ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः । भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ २३ ॥ हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत । रथानन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४ ॥ आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः । प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५ ॥ सम्पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः । प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयस्य यशस्विनः ॥ २६ ॥ अन्वीयमानः सततं सोदरैः परिवारितः । दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ॥ २७ ॥ हस्तिहस्तोपमं पीनं सर्वशत्रुनिवर्हणम् । प्रगृह्य चाञ्जलीन्नृणामुद्यतान् सर्वतो दिशः ॥ २८ ॥ शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् । संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ॥ २९ ॥ पूजयानश्च तान् सर्वान् सर्वलोकमहेश्वरः । प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः ॥ ३० ॥ परिवव्रुर्महात्मानः प्रज्वलद्भिः समन्ततः । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् ॥ ३१ ॥ शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः । काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ॥ ३२ ॥ प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशम् । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ॥ ३३ ॥ अवतीर्य्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः । अभिवाद्य ततो

भीष्मं निषसः परमासने ॥ ३४ ॥ काञ्चने सर्व्वतोभद्रे स्पर्द्ध्या-स्तरणसंवृते । उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥३५॥ त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे मधुसूदन । उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३६ ॥ किमु पाण्डुसुतान् वीरान् ससुहृद्-गणबान्धवान् । तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्त्तुं मयि प्रभो ॥ ३७ ॥ जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेन्द्र इव दानवान् । अहं सर्वान् महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ॥ ३८ ॥ पाञ्चालान् कैकयैः सार्द्धं करूषांश्चेति भारत । त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान् समागतान् ॥ ३९ ॥ सोमकांश्च महेष्वासान् सत्यवाग्भव भारत । दयया यदि वा राजन् द्वेष्यभावान्मम प्रभो ॥ ४० ॥ मन्दभाग्य-तया वापि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्ण-माहवशोभिनम् ॥ ४१ ॥ स जेष्यति रणे पार्थान् ससुहृद्गण-बान्धवान् । स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८ ॥

सञ्जय उवाच । वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महा-मनाः । श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥ १ ॥ दुःखेन महताविष्टो नोवाच प्रियमण्वपि । स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ॥ २ ॥ उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्द्दहन्निव भारत । सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वर ॥ ३ ॥ अब्र-वीत् तव पुत्रं तु सामपूर्व्वमिदं वचः । किं त्वं दुर्य्योधनैवं मां वाक्शल्यैरपकृन्तसि ॥ ४ ॥ घटमानं यथाशक्ति कुर्व्वाणञ्च तव प्रियम् । जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदा

तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पराजित्य रणे शक्रान् पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६ ॥ यदा च त्वां महावाहो गन्धर्वैर्हृत-मोजसा । अमोचयत् पाण्डुसुतः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७ ॥ द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्रे च राधेये पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८ ॥ यच्च नः सहितान् सर्वान् विराट-नगरे तदा । एक एव समुद्यातः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९ ॥ द्रोणञ्च युधि संरब्धं माञ्च निर्जित्य संयुगे । वासांसि च समा-दत्त पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १० ॥ यथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च । गोग्रहे जितवान् पूर्वं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११ ॥ विजित्य च यथा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् । उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १२ ॥ निवातकवचान् युद्धे वासवेनापि दुर्ज्जयान् । जितवान् समरे पार्थः पर्य्याप्तं तन्नि-दर्शनम् ॥ १३ ॥ को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा । यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥ वासुदेवोऽनन्त-शक्तिः सृष्टिसंहारकारकः । सर्व्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सना-तनः ॥ १५ ॥ उक्तो हि वहुशो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः । त्वन्तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ १६ ॥ मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान् वृक्षान् पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १७ ॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः । युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १८ ॥ अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाञ्चालांश्च समागतान् । निहनिष्ये नर-व्याघ्र वर्ज्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १९ ॥ तैर्वाहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनम् । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ २० ॥ पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि । वरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ २१ ॥ तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा

सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ २२ ॥ सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्त्ता महारणम् । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति मेदिनी ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तव सुतो निर्ज्जगाम नरेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मूर्द्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ २४ ॥ आगत्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् । प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः ॥ २५ ॥ प्रविष्टः स निशां ताञ्च गमयामास पार्थिवः । प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः ॥ २६ ॥ राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति हि । अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ २७ ॥ दुर्य्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८ ॥ निर्व्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् । दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ २९ ॥ इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् । दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ३० ॥ दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । द्वाविंशतिमनीकानि सर्व्वाण्येवातिचोदय ॥ ३१ ॥ इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् । पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ३२ ॥ तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । स नो गुप्तः सहायः स्यात् हन्यात् पार्थांश्च संयुगे ॥ ३३ ॥ अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । स्त्रीपूर्व्वको ह्यसौ राजन् तस्मादवर्ज्यो मया रणे ॥ ३४ ॥ लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान् पुरा ॥ ३५ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कथञ्चन । हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ अयं स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डी यदि ते श्रुतः । उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ३७ ॥ कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति । तस्याहं प्रमुखे बाणान् न मुञ्चेयं कथञ्चन ॥ ३८ ॥

युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः । सर्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि ॥ ३९ ॥ एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् । तत्र सर्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनम् ॥ ४० ॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महावने । मा वृकेणेव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ॥४१॥ मातुलः शकुनिः शल्य. कृपो द्रोणो विविंशति. । यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते ध्रुवो जयः ॥४२॥ एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्य्योधनवचस्तदा । सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्य्यवारयन् ॥ ४३ ॥ पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य्य ययुस्तदा । कम्पयन्तो भुवं द्याञ्च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ तैरथैः सुप्रसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः । परिवार्य्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ४५ ॥ यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् । सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ ४६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् । सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ॥ ४७ ॥ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः । रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्ज्जितम् ॥ ४८ ॥ यथा भीष्मं स नो हन्यात् दुःशासन तथा कुरु । भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ ४९ ॥ भीष्मं प्रमुखत' कृत्वा प्रययौ सह सेनया । भीष्मन्तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतम् ॥ ५० ॥ अर्ज्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह । शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप । स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमित्युत ॥ ५१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दुर्य्योधनदुःशासन-
सम्वादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

सञ्जय उवाच। ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया। व्यूहश्चाव्यूहत महत् सर्वतोभद्रमात्मना ॥ १ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च शैव्यश्चैव महारथ। शकुनि सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २ ॥ भीष्मेण सहिता सर्वे पुत्रैश्च तव भारत। अग्रतः सर्वसैन्याना व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥ द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष। दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ४ ॥ अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ। महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनो महाराज त्रिगर्त्तैः सर्वतो वृत। व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ६ ॥ अलम्बुषो रथिश्रेष्ठ श्रुतायुश्च महारथः। पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७ ॥ एवञ्च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः। सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नतः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः। नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९ ॥ अग्रत सर्वसैन्याना स्थिता व्यूहस्य दंशिता। धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥१०॥ स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशना। शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कच ॥ ११ ॥ चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्य्यवान्। स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ १२ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबल। कैकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ १३ ॥ एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्ज्जयम्। पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ १४ ॥ तावकास्तु रणे यत्ता सहसेना नराधिपाः। अभ्युद्ययूरणे पार्थान् भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ १५ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमा। भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः सङ्ग्रामे विजयैषिणः ॥ १६ ॥ क्ष्वेड़ाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः। भेरीमृदङ्गपणवान् नादयन्तश्च कुञ्जरान् ॥१७॥

पाण्डवा अभ्यवर्त्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ चक्रुशुः सिंहनादैश्च वलिनश्च पृथग्विधैः । वयं प्रतिनदन्तस्तान् गच्छामश्च त्वरान्विताः ॥ १९ ॥ सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् । ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २० ॥ ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुन्धरा । पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रमुः ॥ २१ ॥ सप्रभश्चोदितः सूर्य्यो निष्प्रभः तमपद्यत । ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् ॥ २२ ॥ घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे । वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ २३ ॥ दिशः प्रज्वलिता राजन् पांशुवर्षं पपात च । रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ २४ ॥ रुदतां वाहनानाञ्च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् । सुस्रुवुश्चासकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशाम्पते ॥ २५ ॥ अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ । रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान् रवान् ॥ २६ ॥ सम्पतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुवलवायसाः । श्वानश्च विविधैर्नादैर्वाशन्तस्तत्र मारिष ॥ २७ ॥ ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् । निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ २८ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ततस्तयोः पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयोः । चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ २९ ॥ नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यागतानामशिवे मुहूर्त्ते । वभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि उत्पातदर्शने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

सञ्जय उवाच। अभिमन्यूरथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः। अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्य्योधनबलं महत् ॥ १ ॥ विकिरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः। न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ॥ २ ॥ शस्त्रौघिनं गाहमानं सेनासागरमक्षयम्। निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ तेन मुक्ता रणे राजन् शराः शत्रुनिवर्हणाः। क्षत्रियाननयञ्छूरान् प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ४ ॥ यमदण्डोपमान् घोरान् ज्वलिताशीविषोपमान्। सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५ ॥ सरथान् रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः। गजारोहांश्च सगजान् दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥ तस्य तत् कुर्वतः कर्म्म महत् सङ्ख्ये महीभृतः। पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७ ॥ तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत। तूलराशिं निवाकाशे मारुतः सर्व्वतो दिशम ॥ ८ ॥ तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत। त्रातारं नाध्यगच्छेरन् पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्राव्य सर्व्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम। अभिमन्युः स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥ न चैनं तावका राजन् विषेहुररिघातिनम्। प्रदीप्तं पावकं यद्वत् पतङ्गाः कालचोदिताः ॥ ११ ॥ प्रहरन् सर्व्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः। अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२ ॥ हेमपृष्ठं धनुस्तस्य ददृशे विचरद्दिशः। तोयदेषु यथा राजन् राजमाना शतह्रदा ॥ १३ ॥ शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे। वनात् फुल्लद्रुमाद्राजन् भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४ ॥ तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः। रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५ ॥ मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिञ्च सुमहद्बलम्। सैन्धवञ्च महेष्वासो विचरन् लघु सुष्ठु च ॥ १६ ॥ मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्यामि भारत। सूर्य्यमण्डलसङ्काशं

द्द्हतस्तव वाहिनीम् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रपतन्तं तरस्विनम् । द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥ तेनार्द्दिता महाराज भारती सा महाचमूः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मद्वशादिव ॥ १९ ॥ द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् । नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासव ॥ २० ॥ तेन विद्राव्यमानानि तव सैन्यानि संयुगे । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्भूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृङ्गिमभाषत । एकः कार्ष्णिर्महाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ २३ ॥ चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ॥ २४ ॥ ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् । स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ॥ २५ ॥ वयं पार्थं हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः । स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः पतापवान् ॥ २६ ॥ प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्द्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २७ ॥ तस्य शब्देन महता पाण्डवाना बलं महत् । प्रचलत् सर्वतो राजन् वातोद्धूत इवार्णवः ॥ २८ ॥ बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २९ ॥ कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य समरं धनु । नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्ष समुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ तत स राक्षसः क्रुद्धः सम्प्राप्यैवार्जुनिं रणे । नातिदूरे स्थिता तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ ३१ ॥ ता बध्यमानाञ्च तथा पाण्डवाना महाचमूम् । प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बल ॥ ३२ ॥ विमर्द्दः सुमहानासीत् तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३३ ॥ ततः शरसहस्रैस्ता पाण्डवानां महाचमूम् ।

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन स्वपराक्रमम् ॥ ३४ ॥ सा वध्य-
माना च तथा पाण्डवानामनीकिनी । रक्षसा घोररूपेण प्रदु-
द्राव महद्भयात् ॥ ३५ ॥ प्रमद्य च रणे सेनां पद्मिनीं वारणो
यथा । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान् महाबलः ॥ ३६ ॥
ते न क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुवुः
सङ्ख्ये ग्रहाः पञ्च रविं यथा ॥ ३७ ॥ वीर्य्यवद्भिस्ततस्तैस्तु
पीड़ितो राक्षसोत्तमः । यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभि-
र्ग्रहैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारसवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३९ ॥ स तैर्भिन्नतनु-
त्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः । मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो
महान् ॥ ४० ॥ विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आर्य्यशृङ्गिर्बभौ राजन् दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ४१ ॥ ततस्ते
भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीय-
विभूषितैः ॥ ४२ ॥ स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।
अलम्बुषो भृशं राजन् नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४३ ॥ सोऽतितिद्धो
महाराज मुहूर्त्तमिव मारिष । प्रविवेश तमो दीर्घं पीड़ितस्तै-
र्महारथैः ॥ ४४ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५ ॥ एकैकं
पञ्चभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव । अलम्बुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव
महारथः ॥ ४६ ॥ त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४७ ॥ बिभेद च
सुसंरब्धः पुनश्चैतान् सुसंशितैः । शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ ४८ ॥ विरथांश्च महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४९ ॥ तानर्द्दितान्
रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वार्जुनसुतः सङ्ख्ये राक्षसं
समुपाद्रवत् ॥ ५० ॥ तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।

हृष्टास्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ५१ ॥ तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम्। महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ५२ ॥ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि। तयोः समागमो घोरो बभूव कटकोदयः। यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोः पुरा ॥ ५३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धारम्भे अलम्बुषाभिमन्युसमागमे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथान्। अलम्बुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत ॥ १ ॥ आर्ष्यशृङ्गिं कथञ्चैव सौभद्रः परवीरहा। तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथावृत्तं स्म संयुगे ॥ २ ॥ भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः। नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ॥ ३ ॥ एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलोऽह्यसि सञ्जय। धनञ्जयश्च किं चक्रे मम सैन्यस्य संयुगे ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम्। यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५ ॥ अर्जुनश्च यथा सङ्ख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः। नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः। अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७ ॥ अलम्बुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथम्। विनद्य सुमहानादं तर्ज्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्। अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९ ॥ आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम्। ततः समीयतुः सङ्ख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ॥ १० ॥ रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै

देवदानवौ । मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रश्च फाल्गुनिः ॥ ११ ॥ ततः कार्ष्णिं महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्ष्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १२ ॥ अलम्बुषोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः । हृदि विव्याध वेगेन तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ १३ ॥ ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः । अर्जुनस्य सुतं सङ्ख्ये पीड़यामास भारत ॥ १४ ॥ अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्व्वभिः । विभेद निशितैर्वाणै राक्षसेन्द्रं महोरसि ॥ १५ ॥ ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्म्मसु । स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥ पुष्पितैः किंशुकै राजन् संस्तीर्णं इव पर्व्वतः । सन्धारयाणश्च शरान् हेमपुङ्खान् महावलः ॥ १७ ॥ विवभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्व्वतः । ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृङ्गिरमर्षणः ॥ १८ ॥ महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ॥ १९ ॥ अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् । तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ॥ २० ॥ अलम्बुषं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् । सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ २१ ॥ चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे । विमुखञ्च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ॥ २२ ॥ प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः । ततस्ते तमसा सर्व्वे हतास्त्वासन् महीपते ॥ २३ ॥ नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान् न परान् रणे । अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमम् ॥ २४ ॥ प्रादुश्चक्रे सौरमस्त्रं भास्करं कुरुनन्दनः । ततः प्रकाशमभवज्जगत् सर्व्वं महीपते ॥ २५ ॥ ताञ्चाभिजघ्निवान् मायां राक्षसस्य दुरात्मनः । संक्रुद्धश्च महावीर्य्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ॥ २६ ॥ छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः । बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ॥ २७ ॥ सर्व्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास

फाल्गुनिः। हतमायस्ततो रक्षो वध्यमानञ्च सायकैः॥ २८॥ रथं तत्रैव सन्त्यज्य प्राद्रवत् महतो भयात्। तस्मिन् विनिर्ज्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे॥ २९॥ आर्ज्जुनिः समरे सैन्यं तावकं स ममर्द्द ह। मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव॥ ३०॥ ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम्। महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्य्यवारयत्॥ ३१॥ कोष्टीकृत्य च तं वीरं धार्त्तराष्ट्रा महारथाः। एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम्॥ ३२॥ स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः। सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च॥ ३३॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च। रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः॥ ३४॥ ततो धनञ्जयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान्। आससाद रणे पुत्रं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः॥ ३५॥ तथैव समरे राजन् पिता देवव्रतस्तव। आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम्॥ ३६॥ ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर। परिवव्रु रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः॥ ३७॥ तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य्य धनञ्जयम्। रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ॥ ३८॥ शारद्वतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम्। अर्ज्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत्॥ ३९॥ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः। पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम्॥ ४०॥ गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः। हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः॥ ४१॥ शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धश्चापमानम्य वै जवात्। गौतमान्तकरं तूर्णं समाधत्त शिलीमुखम्॥ ४२॥ तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम्। द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः॥ ४३॥ समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः। अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा॥ ४४॥ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा

चिच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं ताड़यामास सायकैः ॥४५॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४६ ॥ स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्त्तं कश्मलान्वितः । निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥४७॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्द्दयत् ॥ ४८ ॥ शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतले । वसन्तकाले बलवान् बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४९ ॥ अथापरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् । चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ॥ ५० ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत । निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५१ ॥ सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५३ ॥ शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः । सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे । परीप्सन् स्वसुतं राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीड़ितम् ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथम् । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्व्वपारसवैः शरैः ॥ ५७ ॥ तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः । अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८ ॥ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे । यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥५९॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्रोणार्ज्जुनसमागमे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धन-
ञ्जयः । समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ॥ १ ॥ प्रियो
हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः । आचार्य्यश्च रणे नित्यं
प्रियः पार्थस्य सञ्जय ॥ २ ॥ तावुभौ रथिनौ सङ्ख्ये दृप्तौ
सिंहाविवोत्कटौ । कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४ ॥ न क्षत्रिया रणे
राजन् वर्ज्जयन्ति परस्परम् । निर्मर्य्यादं हि युध्यन्ते पितृभि
र्भ्रातृभिः सह ॥ ५ ॥ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः
शरैः । नाचिन्तयच्च तान् वाणान् पार्थचापच्युतान् युधि ॥ ६ ॥
शरवृष्ट्या पुनः पार्थं छादयामास तं रणे । स प्रजज्वाल रोषेण
गहनेऽग्निरिवोर्ज्जितः ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नत-
पर्वभिः । छादयामास राजेन्द्र न चिरादिव भारत ॥ ८ ॥ ततो
दुर्य्योधनो राजा सुशर्म्माणमचोदयत् । द्रोणस्य समरे राजन्
पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९ ॥ त्रिगर्त्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य
कार्म्मुकम् । छादयामास राजेन्द्र पार्थं वाणैरयोमुखैः ॥ १० ॥
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विभेजिरे । हंसा इव महा-
राज शरत्काले नभस्तले ॥ ११ ॥ ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समन्ता-
द्विविशुः प्रभो । फलभारनतं यद्वत् स्वादुवृक्षं विहङ्गमाः ॥ १२ ॥
अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः । त्रिगर्त्तराजं समरे
सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३ ॥ ते विध्यमानाः पार्थेन कालेनेव
युगक्षये । पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ॥ १४ ॥ मुमुचुः
शरवृष्टिञ्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरवृष्टिं ततस्तान्तु शरवर्षैः
समन्ततः ॥ १५ ॥ प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ।
तत्राद्भुतमपश्याम वीभत्सोर्हस्तलाघवम् ॥ १६ ॥ विमुक्तां बहुभि-
र्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् । यदेको वारयामास मारुतोऽभ्र-

गणानिव ॥ १७ ॥ कर्म्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्त्तान् प्रति भारत ॥ १८ ॥ मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे । प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ॥ १९ ॥ पातयन् वै तरुगणान् विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् । ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ २० ॥ शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ॥ २१ ॥ प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो दश । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्त्तस्य रथव्रजान् ॥ २२ ॥ निरुत्साहांस्ततश्चक्रे विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्य्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा तथा शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः ॥२४॥ महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन् दिशः । तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २५ ॥ गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः । भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशाम्पते ॥ २६ ॥ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्रावववारयन् । भीष्मस्तु सहितः सङ्ख्ये धार्त्तराष्ट्रैः ससैनिकैः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरं समासाद्य सर्व्वतः पर्य्यवारयत् । आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ॥ २८ ॥ लेलिहन् सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने । भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ॥ २९ ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत् । तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ॥ ३० ॥ परिवव्रू रणे यत्नात् भीमसेनं समन्ततः । गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः स व्यराजत ॥ ३१ ॥ मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः । व्यधमत् स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ॥ ३२ ॥ महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव सन्ततम् । ते वध्यमाना वलिना भीमसेनेन दन्तिनः ॥ ३३ ॥ आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्ज्जन्तो जलदा इव । वहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ॥ ३४ ॥ फुल्लाशोक

निभः पार्थः शुशुभे रणमूर्द्धनि। विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्वि-
षाणमथाकरोत्॥ ३५॥ विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य
दन्तिनम्। पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः॥ ३६॥
शोणिताक्तां गदां बिभ्रत् मेदोमज्जाकृतच्छविः। कृताभ्यङ्गः
शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत॥ ३७॥ एवं ते वध्यमानास्तु हत-
शेषा महागजाः। प्राद्रवन्त दिशो राजन् विमृद्नन्तः स्वकं बलम्
॥ ३८॥ द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ। दुर्य्योधनबलं
सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम्॥ ३९॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे
त्र्यधिकशततोऽध्यायः॥ १०३॥

सञ्जय उवाच। मध्यन्दिने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः॥१॥ गाङ्गेयो रथिनां
श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम्। व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ
सहस्रशः॥ २॥ सम्ममर्द्द च तत् सैन्यं पिता देवव्रतस्तव।
धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव॥ ३॥ धृष्टद्युम्नः
शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा। भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नु-
र्महारथम्॥ ४॥ धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटञ्च शरैस्त्रिभिः।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत॥ ४॥ तेन विद्धा महे-
ष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा। चुक्रुधुः समरे राजन् पादस्पृष्टा
इवोरगाः॥ ५॥ शिखण्डी तञ्च विव्याध भारतानां पितामहम्।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः॥ ६॥ धृष्टद्युम्नस्तु
समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन्। पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि
चार्पयत्॥ ७॥ द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः॥ ८॥ सोऽतिविद्धो

महाराज शोणितौघपरिप्लुतः । वसन्ते पुष्पशवलो रक्ताशोक इवावभौ ॥ ९ ॥ तान् प्रत्यविध्यत् गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ १० ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिञ्च त्रिभिर्वाणैर्निशितैरणमूर्द्धनि ॥ ११ ॥ तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । कैकेया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्त्वतः ॥ १२ ॥ अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरक्षिषन्तः पाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ १३ ॥ तथैव तावकाः सर्व्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः । प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनाः सहसैन्या नराधिप ॥ १४ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तव तेषाञ्च सङ्कुलम् । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ १५ ॥ रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् । तथेतरान् समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १६ ॥ अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्व्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशाम्पते ॥ १७ ॥ रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा । विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १८ ॥ मृद्नाना नरान्राजन् हयांश्च सुबहून् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्वनगरोपमाः ॥ १९ ॥ रथिनश्च रथैर्हीना वर्म्मिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णीषिणः सर्व्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ॥ २० ॥ देवपुत्रसमाः सर्व्वे शौर्य्ये शक्रसमा युधि । ऋद्ध्या वैश्रवणञ्चाति नयेन च वृहस्पतिम् ॥ २१ ॥ सर्व्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशाम्पते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २२ ॥ दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः । मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्व्वशब्दगाः ॥ २३ ॥ चर्म्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष । छत्रैः सितैर्हेमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ॥२४॥ विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश । नवमेघप्रतीकाशा जलदोपमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ तथैव दन्तिभीर्हीना गजारोहा विशा-

श्यते । प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च सङ्कुले ॥ २६ ॥ नाना-देशसमुत्थांश्च तुरङ्गान् हेमभूषितान् । वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ अश्वारोहान् हतैरश्वैर्गृहीतासीन् समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २८ ॥ गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययौ प्रमृद्य तरसा पदातान् वाजिनस्तथा ॥ २९ ॥ तथैव च रथान् राजन् प्रममर्द्द रणे गजः । रथांश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान् भुवि ॥ ३० ॥ व्यमृद्नन् समरे राजंस्तुरङ्गांश्च नरान्रणे । एवं ते बहुधा राजन् प्रत्यमृद्नन् परस्परम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वर्त्तमाने महाभये । प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितानान्तरङ्गिणी ॥ ३२ ॥ अस्थिसङ्घातसम्बाधा केशशैवलशाद्वला । रथह्रदा शरावर्त्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३३ ॥ शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला । कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३४ ॥ पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्त्यकूलापहारिणी । क्रव्यादहंससङ्कीर्णा यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ॥ ३५ ॥ तां नदीं क्षत्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः । प्रतेरुर्बहवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ॥ ३६ ॥ अपराह्णे रणे भीरून् कश्मलेनाभिसंवृतान् । यथा वैतरणी प्रेतान् प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३७ ॥ प्राक्रोशन् क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् । दुर्य्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रियाः क्षयम् ॥ ३८ ॥ गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । कृतवान् पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ३९ ॥ एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्म परस्परम् । पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४० ॥ ता निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः । आगस्कृत् सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ॥ ४१ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव शल्यञ्चोवाच भारत । युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ४२ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । अक्षद्यूतकृतं

राजन् सुघोरं वैशसं महत् ॥ ४३ ॥ यत्पुरा न निगृह्णासि वार्य्यमाणो महात्मभिः । वैचित्रवीर्य्य तस्येदं फलं पश्यसि दारुणम् ॥ ४४ ॥ न हि पाण्डुसुता राजन् ससैन्याः सपदानुगाः । रक्षन्ति समरे प्राणान् कौरवा वापि संयुगे ॥ ४५ ॥ एतस्मात् कारणात् घोरो वर्त्तते स्वजनक्षयः । दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तान् नरव्याघ्रो सुशर्म्मानुचरान्नृपान् । अनयत् प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ॥ १ ॥ सुशर्म्मापि ततो वाणैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवञ्च सप्तत्या पार्थञ्च नवभिः पुनः ॥ २ ॥ तान्निवार्य्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः । सुशर्म्मणो रणे योधान् प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३ ॥ ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजन् भये जाते महारथाः ॥४॥ उत्सृज्य तुरगान् केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५ ॥ अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान्रणे । त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशाम्पते ॥ ६ ॥ पदातास्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७ ॥ वार्य्यमाणाः सुबहुशस्त्रैगर्त्तेन सुशर्म्मणा । तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८ ॥ तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्व्वसैन्यपुरस्कृतः ॥ ९ ॥ सर्व्वोद्योगे न महता धनञ्जयमुपाद्रवत् । त्रिगर्त्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशाम्पते ॥ १० ॥ स एकः समरे तस्थौ किरन् बहुविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः शेषा हि

प्रद्रुता नराः ॥ ११ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् सर्वोद्योगेन दंशिताः । प्रययुः फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत ॥ १२ ॥ ज्ञायमाना रणे वीर्य्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः । हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानां वरूथिनीम् । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन् वाणान् सहस्रशः ॥ १६ ॥ तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिञ्चास्य पञ्चभिः ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु राजानं वाह्लिकं प्रपितामहम् । विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८ ॥ आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो वहुभिराशुगैः । चित्रसेनं त्रिभिर्वाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९ ॥ समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् । यथाकाशे महाराज स्थितौ वुधशनैश्चरौ ॥ २० ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतञ्च नवभिः शरैः । ननाद वलवान्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१ ॥ हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवप्लुत्य महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशाम्पते ॥ २२ ॥ द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । सारथिञ्चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३ ॥ पीड्यमानस्ततो राजन् द्रुपदो वाहिनीमुखे । अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २४ ॥ भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्त्तादिव वाह्लिकम् । व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५ ॥ ससम्भ्रमो महाराज संशयं परमं गतः । अवप्लुत्य ततो वाहाद्वाह्लिकः पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारणे ॥ २७ ॥ शरैर्वहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् । स विद्ध्वा वाणषष्ट्या तु निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ २८ ॥

नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः । तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ॥ २९ ॥ हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्ज्जयाम् ॥ ३० ॥ व्यंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः । अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ॥ ३१ ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव महाप्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो राजन् स्वां शक्तिं कनकप्रभाम् ॥ ३२ ॥ वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ॥ ३३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् । तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ॥ ३४ ॥ क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्य्यत मेदिनीम् । छित्त्वा तु शक्तिन्तु गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३५ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसन् शत्रुकर्षणः । ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजम् ॥ ३६ ॥ परिवव्रूरणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् । ततः प्रववृते युद्ध तुमुलं लोमहर्षणम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मवार्ष्णेययुद्धे
पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् । यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १ ॥ दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत । एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिसूदनः ॥ २ ॥ छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य कार्य्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणोऽहि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः । निहन्यात् समरे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ॥ ४ ॥ तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।

गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः ॥ ५ ॥ स भवान् सर्व्वसैन्येन परिवार्य्य पितामहम् । समरे कर्म्म कुर्व्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ॥ ६ ॥ स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव । परिवार्य्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७ ॥ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः । विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८ ॥ दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् । शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९ ॥ नकुलं सहदेवञ्च धर्म्मराजञ्च पाण्डवम् । न्यवारयन्नरश्रेष्ठान् परिवार्य्य समन्ततः ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् । अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११ ॥ तैः प्रविष्टैर्म्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे । खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२ ॥ खुरशब्दश्च सुमहान् वाजिनां शुश्रुवे तदा । महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्व्वते ॥ १३ ॥ उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥१४॥ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पाण्डवी चमूः । निपतद्भिर्म्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ॥ १५ ॥ हेषताञ्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १६ ॥ प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् । उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेऽतिपूर्य्यतः ॥ १७ ॥ पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १८ ॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि शरेण हयसादिनाम् । ते निपेतुर्म्महाराज निहता दृढधन्वभिः ॥ १९ ॥ नागैरिव महानागा यथावत् गिरिगह्वरे । तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ २० ॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश । अश्वाहता हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ ॥ अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः । ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निसूदिताः ॥ २२ ॥

पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । वध्यमाना हयाश्चैव प्राद्रवन्त भयार्द्दिताः ॥ २३ ॥ यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राण-परायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ॥ २४ ॥ दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताड़यामासुराहवे । ततो दुर्य्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् ॥ २५ ॥ अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ॥ २६ ॥ पश्यतां नो महावाहो सेनां द्रावयति प्रभो । तं वारय महा-वाहो वेलेव मकरालयम् ॥ २७ ॥ त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्य-बलविक्रमः । पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ॥२८॥ स ययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तद्वापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ॥ २९ ॥ महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः । मद्रराजञ्च समरे धर्मराजो महारथः ॥३०॥ दशभिः सायकैस्तूर्णं माजघान स्तनान्तरे । नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगैः ॥३१॥ मद्रराजोऽपि तान् सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः । युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३२॥ माद्रीपुत्रौ च सम्भ्रान्तौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताड़यत् । ततो भीमो महावाहुर्दृष्ट्वा राजावमा-हवे ॥ ३३॥ मद्रराजरथं प्राप्तं मृत्यो रास्यगतं यथा । अभ्यपद्यत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥३४॥ ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणम् । अपरां दिशमास्थाय तप्यमाने दिवाकरे ॥३५॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि शल्यधर्म्मराज समागमे षड़धिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायको-त्तमैः । आजघान रणे पार्थान् सहसेनान् समन्ततः॥ १ ॥ भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः । नकुलन्तु त्रिभिर्विद्ध्वा

सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं द्वादशभिर्वाह्वोरुरसि चार्पयत् । धृष्टद्युम्नन्ततो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः ॥ ३ ॥ तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः । सहदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभिः शरैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहम् । द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ॥ ५ ॥ एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः । तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ६ ॥ तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवम् । सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ७ ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानं शितैः शरैः ॥ ८ ॥ तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त विविधायुधपाणयः ॥ ९ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् परिवव्रुः पितामहम् । स समन्तात् परिवृतो रथौघैरपराजितः ॥ १० ॥ गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन् परान् । रथाग्न्यगारश्चापार्च्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ॥ ११ ॥ शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्द्धपत्रैः सुतेजनैः ॥ १२ ॥ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् । अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ॥ १३ ॥ मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् । निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांस्तु संयुगे ॥ १४ ॥ अकरोत् स महाबाहुः सर्वशास्त्रभृतां वरः । तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः ॥ १५ ॥ निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत । अमोघा ह्यभवन् बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ॥ १६ ॥ नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः । हतवीरान् रथान्राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः ॥ १७ ॥ अपश्याम महाराज ह्रियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥ महारथाः समाख्याताः

कुलपुत्रास्तनुत्यजः । अपरावर्त्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥१९॥
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् । निमग्नाः पर-
लोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ २०॥ भग्नाक्षोपस्करान् कांश्चि-
द्भग्नचक्रांश्च भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २१ ॥ सवरूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्च निपातितैः । शरैः सुकवचै-
श्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशाम्पते ॥ २२ ॥ गदाभिर्भिन्दिपालैश्च निशि-
तैश्च शिलीमुखैः । अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २३ ॥
बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलत्रैरङ्गुलि-
त्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ २४ ॥ चापैश्च बहुधाच्छिन्नैः
समास्तीर्य्यत मेदिनी । हतारोहा गजा राजन् हताश्च हय-
सादिनः ॥ २५ ॥ न्यपतन्त गतप्राणाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ॥ २६ ॥ नाशक्नुवन्
वारयितुं भीष्मबाणप्रपीड़ितान् । महेन्द्रसमवीर्य्येण वध्यमाना
महाचमूः ॥ २७ ॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ।
आविद्धरथनागाश्वं पत्तिध्वजसमाकुलम् ॥ २८ ॥ अनीकं पाण्डु-
पुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं
तथा ॥ २९ ॥ प्रियं सखायञ्चाक्रन्दे सखा दैवबलात् कृतः ।
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३० ॥ प्रकीर्य्य केशान्
धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकूव-
रम् ॥ ३१ ॥ ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं
सैन्यन्तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ॥ ३२ ॥ उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य
रथमुत्तमम् । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया
॥ ३३ ॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसि । यत् पुरा
कथितं वीर राज्ञां तेषां समागमे ॥ ३४ ॥ विराटनगरे पार्थ-
सञ्जयस्य समीपतः । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य
सैनिकान् ॥ ३५ ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति

संयुगे। इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम॥ ३६॥ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः। इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्य्यग्दृष्टिरधोमुखः॥ ३७॥ अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत्। अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम्॥ ३८॥ दुःखानि वनवासे वा किं तु मे स्यात् कृतं भवेत्। चोदयाश्वान् हृषीकेश करिष्ये वचनं तव॥ ३९॥ पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं भीष्मं कुरुपितामहम्। स चाश्वान् रजतप्रख्यान् चोदयामास माधवः॥ ४०॥ यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव। ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिर बलं महत्॥ ४१॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे। ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन् मुहुः॥ ४२॥ धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत्। क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः॥ ४३॥ शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन। वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्य्यमास्थाय सत्वरः॥ ४४॥ चोदयामास तानश्वान् वितुन्नान् भीष्मशायकैः। ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम्॥ ४५॥ पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः। स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः॥ ४६॥ निमेषान्तरमात्रेण सज्जं चक्रे पिता तव। अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः॥ ४७॥ तस्य तत् पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः। साधु साधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च॥ ४८॥ समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः। मुमोच समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति॥ ४९॥ अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम्। मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन्॥ ५०॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ। गोवृषाविव संक्रुद्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ॥ ५१॥ वासुदेवस्तु सम्प्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम्। भीष्मञ्च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि॥ ५२॥ प्रतपन्तमिवादित्य मध्यमासाद्य

सैनयोः । वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥५३॥ युगान्तमिव कुर्व्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले । नामृष्यत महाबाहु-र्माधवः परवीरहा ॥ ५४ ॥ उत्सृज्य रजतप्रख्यान् हयान् पार्थस्य मारिष । क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ५५ ॥ अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली । प्रतोदपाणि-स्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ५६ ॥ दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः । क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमित-द्युतिः ॥ ५७ ॥ ग्रसन्ति इव चेतांसि तावकानां महाहवे । दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५८ ॥ हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र वचो महत् । अश्रूयत महाराज वासुदेवभया-त्तदा ॥ ५९ ॥ पीतकौषेयसम्वीत मणिश्यामो जनार्द्दनः । शुशुभे विद्रवन् भीष्मं विद्युन्मालीव तोयदः ॥६०॥ स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभमहर्षभम् । अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधवर्षभः ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । असम्भ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ॥ ६२ ॥ उवाच चैनं गोविन्द-मसम्भ्रान्तेन चेतसा । एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ॥ ६३ ॥ मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे । त्वया हि देव सङ्ग्रामे हतस्यापि ममानघ ॥ ६४ ॥ श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्व्वतः । सम्भावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्ये चाद्य-संयुगे ॥ ६५ ॥ प्रहरस्व यथेच्छं वै दासोऽस्मि तव चानघ । अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवम् ॥ ६६ ॥ निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै । निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ॥ ६७ ॥ जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः । पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणौ परवीरहा ॥ ६८ ॥ निजग्राह हृषीकेशं कथञ्चिद्दशमे पदे । तत एनमुवाचार्त्तः क्रोधपर्य्या-कुलेक्षणम् ॥ ६९ ॥ निश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः प्रणयात्सखा ।

निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्त्तुमर्हसि ॥ ७० ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति माधव ॥ ७१ ॥ ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहम् । शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च ॥ ७२ ॥ अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन । अद्यैव पश्य दुर्द्धर्षं पात्यमानं महारथम् ॥ ७३ ॥ तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया । माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥ अकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ॥ ७५ ॥ ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या इवाचलम् । प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ॥ ७६ ॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये । यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जुर्युधि पाण्डवाः ॥ ७७ ॥ तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता । इति विद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ॥ ७८ ॥ मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा । ते वध्यमाना भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७९ ॥ निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे । कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ॥ ८० ॥ वीक्षाञ्चक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीड़िताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ॥ ८१ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिनां रणे ॥ ८२ ॥ महारथं भारत दुष्प्रकम्पं शरोर्मिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्च्चिषं सूर्य्यमिवातपन्तम् ॥ ८३ ॥ विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः । ततो बलानां श्रमकर्षितानां मनोऽवहारं प्रतिसम्बभूव ॥ ८४ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सञ्जय उवाच। युध्यतामेव तेषान्तु भास्करेऽस्तमुपागते। सन्ध्यां समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां सन्दृश्य भारत। वध्यमानञ्च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलम् ॥ २ ॥ स्वसैनञ्च परावृत्तं पलायनपरायणम्। भीष्मञ्च युधि संरब्धं पीड़यन्तं महारथम् ॥ ३ ॥ सोमकांश्च जितान् दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान्। चिन्तयित्वा ततो राजा त्ववहारमचोदयत् ॥ ४ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः। तथैव तव सैन्यानामवहारोह्यभूत्तदा ॥ ५ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः। न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ सङ्ग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः। नालभन्त ततः शान्तिं भीष्मवाणप्रपीड़िताः ॥ ७ ॥ भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहसृञ्जयान्। पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८ ॥ न्यविशत् कुरुभिः सार्द्धं हृष्टरूपैः समन्ततः। ततो रात्रिः समभवत् सर्व्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९ ॥ तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह। सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं सर्व्वं प्राप्तकालं महाबलाः। मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप। वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वचनञ्चेदमाददे ॥ १२ ॥ कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्ममुग्रपराक्रमम्। गजं नलवमानीव विमर्द्दन्तं बलं मम ॥ १३ ॥ न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम्। लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४ ॥ यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः। तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ गृहीतचापः समरे प्रमुञ्चन्निशितान् शरान्। शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६ ॥ वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः। न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धो जेतुं

शक्यो महाहवे ॥ १७ ॥ सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोक-सागरे। आत्मनो बुद्धिदौर्बल्यात् भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८ ॥ वनं यास्यामि दुर्द्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम्। न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९ ॥ यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः समभिद्रवन्। एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥२०॥ क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी। भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीड़िताः ॥ २१ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्द्दा-द्राज्यभ्रष्टा वनं गताः। परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधु-सूदन ॥ २२ ॥ जीवितं बहुमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्। जीवितस्याद्य शेषे च चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदि तेऽह-मवग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव। स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केशव ॥ २४ ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम्। प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसङ्गर। यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्ज्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ। माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७ ॥ मान्वापि युङ्क्ष्व सौहार्द्दात् योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव। त्वत्प्रयुक्तो महा-राज किं न कुर्य्यां महाहवे ॥ २८ ॥ हनिष्यामि रणे भीष्म-माहूय पुरुषर्षभम्। पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फाल्गुनः ॥ २९ ॥ यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव। हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३० ॥ पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रस्येव संयुगे। विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१ ॥ यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः। मदर्था भवदीया ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२ ॥ तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एष च। मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गु-नार्थं महीपते ॥ ३३ ॥ एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं

त्यजेत् । एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४ ॥ स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यथा योद्धा भवाम्यहम् । प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत् पार्थेन पूर्वतः ॥ ३५ ॥ घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ । परिरक्ष्यमिदं तावत् वचः पार्थस्य धीमतः ॥ ३६ ॥ अनुज्ञातन्तु पार्थेन मया कार्य्यमसंशयम् । अथ वा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥ ३७ ॥ स हनिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् । अशक्यमपि कुर्य्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८ ॥ त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः । निहन्यादर्ज्जुनः सङ्ख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो महावीर्य्यो गतसत्त्वोऽल्पचेतनः । भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नावबुध्यते ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । सर्व्वे ह्येते न पर्य्याप्तास्तव वेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्स्यामि सर्व्वमेतद्यथेप्सितम् । यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान् पक्षे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेन्द्रानपि रणे देवान् जयेयं जयतां वर । त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथम् ॥ ४३ ॥ न तु त्वामनृतं कर्त्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् । अयोध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४४ ॥ समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन ॥ ४५ ॥ दुर्य्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ॥ ४६ ॥ तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः । भवद्भिः सहिताः सर्व्वे प्रयाम मधुसूदन ॥४७॥ ते वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् । न चिरात् सर्व्ववार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४८ ॥ स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्द्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ४९ ॥ स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढ़व्रत

बाला: पित्रा विहीनाश्च तेन सम्वर्द्धिता वयम् ॥ ५० ॥ तञ्चेत् पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधवं। पितुः पितरमिष्टञ्च धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच। ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम्। रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितम् ॥ ५२ ॥ देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्द्दहेत्। गम्यतां स वधोपायः प्रष्टुं सागरगासुतम् ॥ ५३ ॥ वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः। ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ॥ ५४ ॥ गत्वा शान्तनवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत। स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५५ ॥ एवमामन्त्र्य ते वीरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम्। जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥५६॥ विमुक्तवस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति। प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ॥ ५७ ॥ पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभम्। प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८ ॥ तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः। स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतन्ते धनञ्जय ॥ ५९ ॥ स्वागतं धर्मराजाय भीमाय यमयोस्तथा। किं वा कार्य्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६० ॥ सर्वात्मनापि कर्त्तास्मि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम्। तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः। कथं जयेम सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ॥ ६२ ॥ प्रजानां सङ्क्षयो न स्यात् कथं तन्मे वद प्रभो। भवान् हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥ ६३ ॥ भवन्तं समरे वीर विषहेम कथं वयम्। न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ॥ ६४ ॥ मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा। आददानं सन्दधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ॥ ६५ ॥ पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्य्यमिवापरम्। रथाश्वनरनागानां हन्तारं

परवीरहन् ॥ ६६ ॥ कोऽद्य चोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्षता शरवर्षाणि संयुगे वैशसं कृतम् ॥ ६७ ॥ चयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ॥ ६८ ॥ मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह । ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान् पाण्डुपूर्वजः ॥ ५९ ॥ न कथञ्चन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ ७० ॥ निर्जिते मयि युद्धे न रणे जेष्यथ पाण्डवाः । क्षिप्रं मयि प्रहरध्वं यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ७१ ॥ अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितोऽस्म्यहम् । हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ७२॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि । भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ७३ ॥ शक्तो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा । न भवान् समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७५ ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ ७६ ॥ निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विस्रस्तकवचध्वजे । द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ७७ ॥ स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि । अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ॥ ७८ ॥ इदं मे शृणु राजेन्द्र सङ्कल्पं पूर्वचिन्तितम् । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ॥ ७९ ॥ य एष द्रुपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः । शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिञ्जयः ॥ ८० ॥ यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः । जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ८१ ॥ अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु

दंशितः ॥ ८२ ॥ अमङ्गलध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वे च विशेषतः । न प्रहर्त्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथञ्चन ॥ ८३ ॥ तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनञ्जयः । शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्तात् भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्यात् यः समुद्यतम् । ऋते कृष्णान्महाभागात् पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ॥ ८५ ॥ एष तस्मात् पुरोधाय कञ्चिदन्यं ममाग्रतः । आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ॥ ८६ ॥ मां पातयतु बीभत्सुरेवं तव जयो ध्रुवः । एतत् कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम सुव्रत । सङ्ग्रामे धार्त्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्वान् समागतान् ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८८ ॥ तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्जुनो दुःखसन्तप्तः सव्रीड़मिदमब्रवीद् ॥८९॥ गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन सङ्ग्रामे कथं योद्धास्मि माधव ॥ ९० ॥ क्रीड़ता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः । पांशुरूषितगात्रेण महात्मा कलुषीकृतः ॥ ९१ ॥ यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज । तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ९२ ॥ नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत । इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ९३ ॥ कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना । जयो वधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥९४॥

वासुदेव उवाच । प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे । क्षत्रधर्मस्थितः पार्थः कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९५ ॥ पातयैनं रथात् पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् । नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९६ ॥ दृष्टमेतत् पुरा देवैर्गमिष्यति यमक्षयम् । यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ॥ ९७ ॥ न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् । त्वदन्यः शक्नुयात्

योद्धुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९८ ॥ जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम। यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९९ ॥ ज्यायांसमपि चेत् वृद्धं गुणैरपि समन्वितम्। आततायिनमायान्तं हन्यात् घातकमात्मनः ॥ १०० ॥ शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय। योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च यष्टव्यञ्चानुसूयिभिः ॥ १०१ ॥

अर्जुन उवाच। शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम्। दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥ ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्। गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ १०३ ॥ अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामि सायकैः। शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ १०४ ॥ श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम्। कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥ १०५ ॥ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः। अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ १०६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि नवमदिवसाहारत्तरोमन्त्रे अष्टाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे। पाण्डवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। ततस्ते पाण्डवाः सर्व्वे सूर्य्यस्योदयनं प्रति। ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २ ॥ ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३ ॥ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्व्वशत्रुनिवर्हणम्। शिखण्डी सर्व्वसैन्यानामग्र आसीद्विशाम्पते ॥ ४ ॥ चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीम-

सेनधनञ्जयौ । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्य्यवान् ॥ ५ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात् पाञ्चाल्यैरभिरक्षितः ॥ ६ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः । प्रययौ सिंहनादेन नादयन् भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विराटस्तु ततः पश्चात् स्वेन सैन्येन संवृतः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ कैकेया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् । जघनं पालयामासुः पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९ ॥ एवं व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तत्र वाहिनीम् । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथम् । सर्वतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ॥ ११ ॥ पुत्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः । ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ १२ ॥ भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः । कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३ ॥ काम्बोजराजो बलवान् ततः पश्चात् सुदक्षिणः । मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४ ॥ तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः । जघनं पालयामासुस्तत्र सैन्यस्य भारत ॥ १५ ॥ दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्व्यूहान् पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ १७ ॥ अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्त्तन्त किरन्तो विविधान् शरान् ॥ १८ ॥ तत्र भारत भीमेन ताड़िितास्तावकाः शरैः । रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पीड़यामासुरोजसा ॥ २० ॥ ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ । नाशक्नुवन् वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१ ॥ ततस्तत्तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः ।

सम्प्राद्रवद्दृश्य दिशः काल्यमानं महारथैः ॥ २२ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ । वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी । यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २४ ॥ कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यातः परन्तपः । विनिघ्नन् सोमकान् वीरस्तदाचक्ष्व ममानघ ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत् पिता तव । पीड़िते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६ ॥ प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम् । अभ्यवर्त्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७ ॥ तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् । नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८ ॥ स पाण्डवान् महेष्वासः पाञ्चालांश्चैव सृञ्जयान् । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २९ ॥ अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । स पाण्डवानां प्रवरान् पञ्च राजन् महारथान् ॥३०॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तान् वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान् वीर्य्यामर्षप्रवेगितैः ॥ ३१ ॥ निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वं चामितं बहु । रथिनो पातयन्राजन् रथेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३२ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् । गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३३ ॥ तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् । पाण्डवाः समवर्त्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः ॥ ३४ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शान् विमुञ्चन्निशितान् शरान् । दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं सन्धारयन् वपुः ॥ ३५ ॥ मण्डलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापोपमं महत् ॥३६॥ तद्दृष्ट्वा समरे कर्म्म पुत्रास्तव विशाम्पते । विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ॥ ३७ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं

तव । युध्यमानं महाशूरं विप्रचित्तिमिवामराः ॥ ३८ ॥ न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथानीकं शिखण्डिनः ॥ ३९ ॥ अदहन्निशितैर्वाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् । तं शिखण्डी त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४० ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् । स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ॥ ४१ ॥ अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् । काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथञ्चन ॥ ४२ ॥ यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४३ ॥ उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिसंलिहन् । जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयङ्करम् ॥ ४४ ॥ मया श्रुतञ्च ते युद्धं जामदग्न्येन चैव हि । दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं मया च बहुशः श्रुतः ॥ ४५ ॥ जानन्नपि प्रभावन्ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह । पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च परन्तप ॥ ४६ ॥ अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम । ध्रुवञ्च त्वां हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ॥ ४७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च मद्वाक्यं यत् कृत्यं तत् समाचर । काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिञ्जय ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । अविध्यत रणे भीष्मं सुतुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महारथः । कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ५० ॥ अहं त्वामनुयोत्स्यामि परान् विद्रावयन् शरैः । अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५१ ॥ न हि ते संयुगे पीड़ां शक्यं कर्त्तुं महाबल । तस्मादद्य महाबाहो यत्तो भीष्ममभिद्रव ॥ ५२ ॥ अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष । अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५३ ॥

नावज्ञास्या वयं वीर भवेम परमाहवे। तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५४ ॥ अहन्ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि महाबल। वारयन् रथिनः सर्व्वान् साधयित्वा पितामहम् ॥ ५५ ॥ द्रोणञ्च द्रोणपुत्रञ्च कृपञ्चाथ सुयोधनम्। चित्रसेनं विकर्णञ्च सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ ५६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च सुदक्षिणम्। भगदत्तं तथा शूरं मागधञ्च महाबलम् ॥ ५७ ॥ सौमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यशृङ्गिञ्च राक्षसम्। त्रिगर्त्तराजञ्च रणे सह सर्व्वैर्महारथैः ॥ ५८ ॥ अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम्। कुरूंश्च सहितान् सर्व्वान् युध्यमानान् महाबलान्। अहं निवारयिष्यामि साधयस्व पितामहम् ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दशमदिवसयुद्धारम्भे भीष्मशिखण्डिप्रलापे नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत् पितामहम्। पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्म्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १ ॥ केऽरक्षन् पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधाः। त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २ ॥ कथं शान्तनवो भीष्मः स तस्मिन् दशमेऽहनि। अयुध्यत महावीर्य्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ ३ ॥ न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम्। कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्य्यदस्यतः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। नाशीर्य्यत धनुश्चास्य रथभङ्गो न चाप्यभूत्। युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ५ ॥ निघ्नतः समरे शत्रून् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ॥ ६ ॥ तथा दन्तिगणा राजन् हयाश्चैव सुसज्जिताः। अभ्यवर्त्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ७ ॥ यथाप्रतिज्ञं

कौरव्य स चापि समितिञ्जयः। पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिञ्जयम् ॥ ८ ॥ युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं परान् शरैः। पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं सर्वे ते नाभ्यधारयन् ॥ ९ ॥ दशमेऽहनि सम्प्राप्ते ततस्तां रिपुवाहिनीम्। कीर्य्यमाणां शितैर्वाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम्। अशक्नुवन् रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥ अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनञ्जयः। त्रासयन् रथिनः सर्वान् बीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः। शरौघान् विसृजन् पार्थो व्यचरत् कालवद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ। सिंहस्येव मृगा राजन् व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १४ ॥ जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा तत् सैन्यञ्चाभिपीडितम्। दुर्य्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीत् भयपीड़ितः ॥ १५ ॥ एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः। दहते मामकान् सर्वान् कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १६ ॥ पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः। पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १७ ॥ यथा पशुगणान् पालः सङ्कालयति कानने। तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १८ ॥ धनञ्जयशरैर्भग्नं द्रवमाणञ्च सर्वतः। भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १९ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। अभिमन्युः सुविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम ॥ २० ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः। व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ॥ २१ ॥ वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महारथैः। नान्याङ्गतिम्प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २२ ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमम्। पर्य्याप्नोतु भवान् शीघ्रं पीड़ितानां गतिर्भव ॥ २३ ॥ एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव। चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २४ ॥

तव सम्भारयन् पुत्रमब्रवीच्छान्तनोः सुतः। दुर्य्योधन विजानीहि स्थिरो भूत्वा विशाम्पते॥ २५॥ पूर्व्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल। हत्वा दशसहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम्॥ २६॥ सङ्ग्रामादपयातव्यमेतत् कर्म ममाह्निकम्। इति तत् कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ॥ २७॥ अद्य चापि महत् कर्म प्रकरिष्ये महाबल। अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान्॥ २८॥ अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणन्तव। भर्त्तृपिण्डकृते राजन् निहतः पृतनामुखे॥ २९॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ क्षत्रियान् प्रवपञ्छरैः। आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम्॥ ३०॥ अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ। आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः प्रत्यवारयन्॥ ३१॥ दशमेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयन् शक्तिमात्मनः। राजन् शतसहस्राणि सोऽवधीत् कुरुनन्दन॥३२॥ पाञ्चालानाञ्च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथाः। तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य्य इवांशुभिः॥ ३३॥ हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम्। सारोहाणां महाराज हयानाञ्चायुतन्तथा॥ ३४॥ पूर्णे शतसहस्रे च पदातानां नरोत्तमः। प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः॥ ३५॥ न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम्। उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम्॥३६॥ ते पाण्डवेयाः समरे महेष्वासेन पीड़िताः। वधायाभ्यद्रवन् भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः॥ ३७॥ सयुध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा। अवकीर्णो महामेरुः शैलो मेघैरिवावृतः॥ ३८॥ पुत्रस्तु तव गाङ्गेयं समन्तात् पर्य्यवारयत्। महत्या सेनया सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत॥ ३९॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दुर्य्योधनभीष्मसंवादे दशाधिकशततोऽध्यायः॥ ११०॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् । शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १ ॥ न चापि भीस्त्वया कार्य्या भीष्मादद्य कथञ्चन । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥२॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् सौभद्रश्च महारथः । हृष्टावाद्रवतो भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४ ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्म्मराजश्च वीर्य्यवान् । तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशाम्पते ॥ ६ ॥ प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतान् तान् महारथान् । यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७ ॥ चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् । भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् । त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्म्मा न्यवारयत् ॥ ९ ॥ भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् । त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ १० ॥ तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान् बहून् । विकर्णो वारयामास इच्छन् भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११ ॥ सहदेवं तथा राजन् यान्तं भीष्मरथं प्रति । वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२ ॥ राक्षसं क्रूरकर्म्माणं भैमसेनिं महाबलम् । भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ १३ ॥ सात्यकिं समरे यान्तं तव पुत्रो न्यबारयत् । अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ॥ १४ ॥ सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् । विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्द्दनौ ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत । तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य बधकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ भारद्वाजो रणे यत्तो धर्म्मपुत्रमवारयत् । अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ १७ ॥ भीष्मप्रेप्सुं

महाराज भासयन्तं दिशो दश। दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १८ ॥ अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान्। भीष्मस्याभिमुखे यातान् वारयामासुराहवे ॥ १९ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनः पुनः। अभ्यद्रवत् सुसंरब्धो भीष्ममेकं महारथः ॥ २० ॥ एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दन। अभ्यद्रवत माभैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः ॥ २१ ॥ अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः। किमु भीष्मः रणे वीरो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २२ ॥ इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः। अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति ॥ २३ ॥ आगच्छमानान् समरे वीर्य्यौघान् प्रबलानिव। अवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥ दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः। भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ २५ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति। अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे तव पुत्रान् महारथान् ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशाम्पते। दुःशासनरथं प्राप्य यत् पार्थो नात्यवर्त्तत ॥ २७ ॥ यथा वारयते वेला क्षुब्धतोयं महार्णवम्। तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २८ ॥ उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्ज्जयौ। उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २९ ॥ तथा तौ जातसंरम्भावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ। समीयतुर्महासङ्ख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ ३० ॥ दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः। वासुदेवञ्च विंशत्या ताड़यामास संयुगे ॥ ३१ ॥ ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीड़ितम्। दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समर्पयत् ॥ ३२ ॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे। दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ॥ ३३ ॥ ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः सुनिशितैस्त्रिभिः। ललाटस्थैस्तु तैर्वाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे ॥ ३४ ॥

यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ॥ ३५ ॥ व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव । दुःशासनन्ततः क्रुद्धः पीड़यामास पाण्डवः ॥ ३६ ॥ पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरम् । पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ ३७ ॥ विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा रथञ्चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ३८ ॥ आप्रैषीद्विशिखान् घोरान् यमदण्डोपमान् बहून् । अप्राप्तानेव तान् वाणान् चिच्छेद तनयस्तव ॥ ३९ ॥ यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् । पार्थं सुनिशितैर्वाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४० ॥ ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान् सन्धाय कार्मुके । प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् ॥ ४१ ॥ न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः । यथा हंसा महाराज तड़ागं प्राप्य भारत ॥ ४२ ॥ पीड़ितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना । हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ॥ ४३ ॥ अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ ४४ ॥ अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रं पुरन्दरः । निर्विभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमे एकादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

सञ्जय उवाच । सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे । आर्ष्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १ ॥ माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥ तथैव राक्षसो राजन् माधवं नवभिः शरैः ।

अर्द्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ शैनेयः शरसङ्घन्तु प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४ ॥ ततो रक्षो महाबाहुः सात्यकिं सत्यविक्रम । विव्याध विशिखै-स्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५ ॥ माधवस्तु रणे विद्धो राक्ष-सेन भृशं तदा । वीर्य्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः । ताड़या-मास समरे तोत्त्रैरिव महागजम् ॥ ७ ॥ विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनाम्वरः । प्राग्ज्योतिषे चिक्षेप शरान् सन्नत-पर्व्वणः ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य धनुः । चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९ ॥ अथान्यद्धनु-रादाय वेगवत् परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निशितैः शरैः ॥ १० ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्कणी परि-संलिहन् । शक्तिं कनकवैदूर्य्यामायसीं भूषितां दृढ़ाम् ॥ ११ ॥ यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे । तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहुबलेरिताम् ॥ १२ ॥ सात्यकिः समरे राजन् द्विधा चिच्छेद सायकैः । ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ॥१३॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १४ ॥ तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् । दुर्य्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन् सर्व्वानुवाच ह ॥ १५ ॥ तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति निर्य्याति महतोऽस्मात् रथव्रजात् ॥ १६ ॥ तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् । तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महा-रथाः ॥ १७ ॥ शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभि-मन्युं तदायान्तं भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे ॥ १८॥ काम्बोजराजो बलवान् वारयामास संयुगे । आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः सन्नत-पर्व्वभिः ॥ १९ ॥ पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध तं नृपम् ।

सुदक्षिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः॥ २०॥ सारथिञ्चास्य नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितम्। तद्युद्धमासीत् सुमहत्तयोस्तत्र समागमे॥ २१॥ यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुकर्षणः। विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम्॥ २२॥ भीष्मस्य युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ। अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तमः॥ २३॥ ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तस्य च भारत। विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परन्तप॥ २४॥ यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम्। द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा॥ २५॥ गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरन्तौ महाबलौ। अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः॥ २६॥ विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ। तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत्॥ २७॥ यद्द्रौणिसायकान् घोरान् प्रत्यवारयतां युधि। सहदेवं तथायान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात्॥ २८॥ यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत्। कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथम्॥ २९॥ आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः। तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः॥ ३०॥ अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः। सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम्॥ ३१॥ माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः। आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन् भीष्मस्य जीवितम्॥ ३२॥ तथैव पाण्डवो राजन् शारद्वतममर्षणम्। आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया॥ ३३॥ ततो युद्धं समभवत् घोररूपं भयावहम्। नकुलन्तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः॥ ३४॥ विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन् भीष्मं पितामहम्। नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धीमता॥ ३५॥ विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः। तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परन्तपौ॥ ३६॥ अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव। घटोत्कचं रणे-

यान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ॥ ३७ ॥ दुर्म्मुखः समरे प्रायात् भीष्महेतोः पराक्रमी । हैडिम्बस्तु रणे राजन् दुर्म्मुखं शत्रुतापनम् ॥ ३८ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्व्वणा । भीमसेनसुतश्चापि दुर्म्मुखः सुमुखैः शरैः ॥ ३९ ॥ षष्ट्या वीरो नदन् हृष्टो विव्याध रणमूर्द्धनि । धृष्टद्युम्नं तथायान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ॥ ४० ॥ हार्द्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः । हार्द्दिक्यं पार्षतश्चापि विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ॥ ४१ ॥ पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । तथैव पार्षतो राजन् हार्द्दिक्यं नवभिः शरैः ॥ ४२ ॥ विव्याध निशितैर्दीप्तैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः । तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्म्महारणे ॥ ४३ ॥ अन्योऽन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः । भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ॥ ४४ ॥ भूरिश्रवाश्चियात्तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ॥ ४५ ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे । उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम । तौ शरान् सूर्य्यसङ्काशान् कर्म्मारपरिमार्ज्जितान् ॥ ४७ ॥ अन्योऽन्यस्य रणे क्रुद्धौ विक्षिपाते नरर्षभौ । भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४८ ॥ तथा भीष्मजये शश्वुः सौमदत्तिस्तु पाण्डवम् । कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतम् । भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ५० ॥ द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् । श्रुत्वा प्रभद्रका राजन् समकम्पन्त मारिष ॥ ५१ ॥ सा सेना महती राजन् पाण्डुपुत्रस्य संयुगे । द्रोणेन द्राविता यत्ता न चचाल पदात् पदम् ॥ ५२ ॥ चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर । चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५३ ॥ भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रहस्तो महा-

रथः । चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५४ ॥ तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् । तद्युद्धमासीत् सुमहत् तयोस्तत्र समागमे ॥ ५५ ॥ अर्जुनो वार्य्यमाणस्तु बहुशस्तत्र भारत । विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममर्द्द ह ॥ ५६ ॥ दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् । कथं भीष्मं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५७ ॥ सा बध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वन्द्वसमागमे द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

सञ्जय उवाच । अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः । समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १ ॥ विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीम् । पृतनां पाण्डवेयानां गाहमानो महाबलः ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्व्वतो वीक्ष्य वीर्य्यवान् । प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३ ॥ अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः । जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४ ॥ उत्पतन्ति हि मे वाणा धनुः प्रस्फुरतीव च । योगमस्त्राणि छिन्दन्ति क्रूरं मे वर्त्तते मतिः ॥ ५ ॥ दिक्षुशान्तानि घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः । नीचैर्गृध्राणि लीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभ इवादित्यः सर्व्वतो लोहिता दिशः । रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्व्वशः ॥ ७ ॥ कङ्कगृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः । शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८ ॥ पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् । सकवन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥ परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं

राज्ञां दिहावकर्त्तनम् ॥ १० ॥ दैवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः । कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११ ॥ अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्षणं दिवाकरम् । अवाक्‌शिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ वपूंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्षये । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३ ॥ सेनयोरुभयोश्चैव समन्तात् श्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः ॥ १४ ॥ ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे । अपास्यान्यान् रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् ॥ १५ ॥ हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदन्तीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६ ॥ तञ्चेह निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं कन्यां शिखण्डिनम् । स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥१८॥ अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महाबलः । न चामाङ्गलिके तस्मिन् प्रहरेदापगासुतः ॥ १९ ॥ एतद्विचिन्तयानस्य मनः सीदति मे भृशम् । अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्जुनसङ्गतः । मम चात्र समारम्भः प्रजानामशिवं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः । दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२ ॥ अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः । बलवान् बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३ ॥ विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः । तस्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छ यतव्रत ॥ २४ ॥ पश्याद्यैतन्महाघोरे संयुगे वैशसं महत् । हेमचित्राणि शूराणां महन्ति च शुभानि च ॥ २५ ॥ कवचानि विदीर्य्यन्ते शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनूंषि च ॥२६॥ प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्तयश्च कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रु-

द्धेन किरीटिना ॥ २७ ॥ नायं संरक्षितुं कालः प्राणान् पुत्रोपजीविभिः। याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८ ॥ रथनागहयावर्त्तां महाघोरां सुदुर्गमाम्। रथेन सङ्ग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत्। इहैव दृश्यते राज्ञि भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ३० ॥ भीमसेनश्च बलवान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥ तस्यैष मन्युप्रभवो धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः। तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतीम ॥ ३२ ॥ एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः। वारयन् सर्वसैन्यानि धार्त्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३ ॥ एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमानं किरीटिना। महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव महाजलम् ॥ ३४ ॥ हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे। याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ दुर्गमं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः। समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ। पर्य्यरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७ ॥ उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः। एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ ३८ ॥ उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्धनुः। पार्षतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥३९॥ को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः। क्षत्रधर्मन्तु सम्प्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहम् ॥ ४० ॥ एष चाति रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम्। युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

सञ्जय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः । भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा तथैव च ॥ १ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः । चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्म्मर्षणादयः ॥ २ ॥ दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् । महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ॥ ३ ॥ भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयाना महद्यशः । शल्यस्तु नवभिर्वाणैर्भीमसेनमताड़यत् ॥४॥ कृतवर्म्मा त्रिभिर्वाणैः कृपश्च नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ॥ ५ ॥ दशभिर्दशभिर्वाणैर्भीमसेनमताड़यत् । सैन्धवश्च त्रिभिर्वाणैर्भीमसेनमताड़यत् ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । दुर्म्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ स तान् सर्व्वान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्व्वलोकस्य धार्त्तराष्ट्रान् महारथान् ॥ ८ ॥ जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा । सप्तभिः शल्यमाविध्यत् कृतवर्म्माणमष्टभिः ॥ ९ ॥ कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥१०॥ विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत् । दुर्म्मर्षणञ्च विंशत्या चित्रसेनञ्च पञ्चभिः ॥ ११ ॥ विकर्णं दशभिर्वाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् । विद्धा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवञ्च पुनस्त्रिभिः ॥ १२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः । भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १३ ॥ स विद्धो दशभिर्वाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ गौतमं ताड़यामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः । हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ १६ ॥ शरांश्चिक्षेप निशितान् भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ॥ १७ ॥ भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य

महात्मनः। स छिन्नधन्वा विरथी हताश्वो हतसारथिः॥ १८॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः। अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः॥ १९॥ महारथान् शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा च मारिष। विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः॥ २०॥ तदा न ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम्। स सन्धाय शरांस्तीक्ष्णान् कर्मारपरिमार्ज्जितान्॥ २१॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्। कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्य्यवान् ॥ २२॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे। दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्य्यवान्॥ २३॥ भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिन्दमाः। स च तान् प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः॥ २४॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः। तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः॥ २५॥ सारथिञ्चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि। विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान्॥ २६॥ मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्। तथेतरान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः॥ २७॥ ताड़यामास समरे सिंहवद्विननाद च। ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम्॥ २८॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताड़यन्। सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे॥ २९॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः। स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः॥ ३०॥ मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः। प्राग्ज्योतिषं शतैराजौ राजन् विव्याध सायकैः ॥ ३१॥ कृपञ्च बहुभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः। ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः॥ ३२॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत्। तथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ॥ ३३॥ आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परन्तपः। भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः। भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माण-

मष्टभिः । द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् रथान् ॥३४॥
तेऽपि तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः । स तथा पीड्य-
मानोऽपि सर्व्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ ३५ ॥ मत्वा तृणेन तान् तुल्यान्
विचचार गतव्यथः । ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान्
शरान् ॥ ३६ ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य
शक्तिं महावेगां भगदत्तो महाबलः ॥ ३७ ॥ चिक्षेप समरे वीरः
स्वर्णदण्डां महात्मने । तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशञ्च महाभुजः
॥ ३८ ॥ शतघ्नीञ्च कृपो राजन् शरं शल्यश्च संयुगे । अथेतरे
महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ॥ ३९ ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य
प्रेषयामासुरोजसा । तोमरञ्च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः
॥ ४० ॥ पट्टिशञ्च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स बिभेद
शतघ्नीञ्च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ४१ ॥ भीमसेनो रणश्लाघी
त्रिधैकैकं समाच्छिनत् । तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् त्रिभिस्त्रिभि-
रताडयत् ॥ ४२ ॥ ततो धनञ्जयस्तत्र वर्त्तमाने महारणे ।
आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ४३ ॥ निघ्नन्तं समरे
शत्रून् योधमानञ्च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य
पाण्डवौ ॥ ४४ ॥ न शशंसुर्ज्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः ।
अथार्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ॥ ४५ ॥ भीष्मस्य
निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । आससाद रणे वीरां-
स्तावकान् दश भारत ॥ ४६ ॥ ये स्म भीमं रणे राजन् योध-
यन्तो व्यवस्थिताः । बीभत्सुस्तान् तथाविध्यत् भीमस्य प्रिय-
काम्यया ॥ ४७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सुशर्म्माणमचोदयत् ।
अर्ज्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४८ ॥ सुशर्म्मन् गच्छ
शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जय-
वृकोदरौ ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः ।
अभिद्रुत्य रणे भीममर्ज्जुनञ्चैव धन्विनौ ॥ ५० ॥ रथैरनेक

शाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयत् । ततः प्रववृते युद्धमर्ज्जुनस्य शरैः सह ॥ ५१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे चतुर्द्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सञ्जय उवाच । अर्ज्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणं कृपञ्चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषञ्च समरे सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ २ ॥ चित्रसेनं विकर्णञ्च कृतवर्माणमेव च । दुर्मर्षणञ्च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्च्छत् कङ्कबर्हिणवाजितैः । शरैरतिरथो युद्धे पीड़यन् वाहिनीं तव ॥ ४ ॥ जयद्रथो रणे पार्थं विद्धा भारत सायकैः । भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५ ॥ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः । विव्यधाते महाराज बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६ ॥ चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशाम्पते । पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ आजघ्नुरर्ज्जुनं सङ्ख्ये भीमसेनञ्च मारिष । तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ८ ॥ अपीड़यैतां समरे त्रिगर्त्तानां महाबलम् । सुशर्मापि रणे पार्थं शरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९ ॥ ननाद बलवन्नादं त्रासयानो महद्बलम् । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १० ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैरुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः । तेषान्तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ११ ॥ क्रीड़मानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यदृश्यताम् । आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ॥१२॥ छित्त्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे । पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १३ ॥ हताश्च बहवो भग्ना

हयाश्च शतशो हताः । गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥ १४ ॥ रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः । दृश्यन्ते बहवो राजन् वेपमानाः समन्ततः ॥ १५ ॥ हतैर्गजैः पदात्योघै- र्वाजिभिश्च निषूदितैः । रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ १६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् । शरैः संवार्य्य तान् वीरान् यत् जघान महाबलः ॥ १७ ॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ नाजहुः संयुगं तदा ॥ १८ ॥ ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौर- वाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ १९ ॥ ततो बर्हिण- वाजानामयुतान्यर्वुदानि च । धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म भूमिपाः ॥ २० ॥ ततस्तान् शरजालेन सन्निवार्य्य महारथान् । पार्थः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २१ ॥ शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीड़न्निव महारथः । आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नत- पर्वभिः ॥ २२ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः । अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्म्मणि ॥ २३ ॥ अथान्यद्धनु- रादाय समरे भारसाधनम् । मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताड़या- मास रोषितः ॥ २४ ॥ त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवञ्च पञ्चभिः । भीमसेनञ्च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २५ ॥ ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः । दुर्य्योधनसमादिष्टौ तं देशमुप- जग्मतुः ॥ २६ ॥ यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः । कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ ॥ २७ ॥ जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि । विव्याध निशितैर्वाणैरष्टभिर्भरत- र्षभ ॥ २८ ॥ तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सार- थिञ्चास्य भल्लेन रथनीड़ादपातयत् ॥ २९ ॥ उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३० ॥ द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।

विव्याध वाणैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ तं भीमः समर-श्लाघी गुरुं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ॥ ३२ ॥ अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः । व्यधमत्तस्य तत् सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३३ ॥ ततो भीष्मश्च राजा च कौशल्यश्च बृहद्बलः । समवर्त्तन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ३४ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन् रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३५ ॥ शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् । अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथात् ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । अयोधयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयैः ॥ ३७ ॥ तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ३८ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् । तत्र पाण्डुसुतैः सार्द्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ३९ ॥ तावकानां जये भीष्मो ग्लह आसीद्विशाम्पते । तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय च ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र सर्वसैन्यान्यचोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट रथसत्तमाः ॥ ४१ ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी । भीष्मं समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४२ ॥ भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् । आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमे पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं शान्तनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय । अयुध्यत महावीर्य्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १ ॥ कुरवश्च कथं

युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन् । आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कुरवः पाण्डवैः सार्द्धं यदयुध्यन्त भारत । यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वच्यामि साम्प्रतम् ॥ ३ ॥ गमिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिनः । अहन्यहनि संक्रुद्धास्तावकानां महारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिञ्जयः । पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५ ॥ कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं परन्तप । अर्जुनञ्च सपाञ्चाल्यं संशयो विजयेऽभवत् ॥ ६ ॥ दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे । प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नयुतशो राजन् भूयशश्च परन्तप । भीष्मः शान्तनवो योधान् जघान परमास्त्रवित् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि भारत । ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्व्वेऽनिवर्त्तिनः ॥ ९ ॥ दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् । निरविद्यत धर्म्मात्मा जीवितेन परन्तप ॥ १० ॥ स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखे रणे । न हन्यां मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबहूनपि ॥ ११ ॥ चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्यासस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद । शृणुष्व वचनं तात धर्म्म्यं स्वर्ग्यञ्च जल्पतः ॥ १३ ॥ निर्व्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत । घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून् प्राणिनो रणे ॥ १४ ॥ तस्मात् पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान् सृञ्जयांस्तथा । मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः । भीष्मं प्रति ययौ राजा सङ्ग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवश्च युधिष्ठिरः । श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७ ॥ अभिद्रवध्वं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यसन्धेन

जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८ ॥ अयञ्चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः । भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९ ॥ मा वो भीष्माद्भयं किञ्चिदस्त्वद्य युधि सृञ्जयाः । ध्रुवं भीष्मं विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० ॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२ ॥ ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान् सह सर्वैः सहोदरैः । भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रिरे तदा ॥ २४ ॥ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् । शिखण्डीप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः । ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् । युधामन्युः सहामात्यं दुर्य्योधनमयोधयत् ॥ २७ ॥ विराटस्तु सहानीकः सहसैनं जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परन्तप ॥ २८ ॥ मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमसम्बाधं सर्वशस्त्रभृतावरम् । द्रौणिं प्रति ययौ मत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजश्चैव सिंहकेतुमरिन्दम । प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो वृहद्बलः ॥ ३१ ॥ शिखण्डिनञ्च पुत्रास्ते पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे । सम्प्राधावत् स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३ ॥ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत । तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावताम् । प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु

भारत ॥ ३५ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानाञ्च वृंहितैः । सिंह-नादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६ ॥ सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥३७॥ रजो मेघाश्च सञ्जज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः । धनुषाञ्चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८ ॥ बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरी-णाञ्च महास्वनाः । रथघोषश्च सञ्जज्ञे सेनयोरुभयोरपि ॥३९॥ प्रासशक्त्यृष्टिसङ्घैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् । निःप्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४० ॥ अन्योऽन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महा-हवे । कुञ्जरान् कुञ्जरा जघ्नुः पदातांश्च पदातयः ॥ ४१ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीष्महेतोर्नर-व्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२ ॥ तेषां समागमो घोरो बभूव युधि सङ्गतः । अन्योऽन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपदेशे
षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सञ्जय उवाच । अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् । महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १ ॥ ततो दुर्य्यो-धनो कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैव त्रिभिः शरैः ॥ २ ॥ तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् । प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्य्योधनरथं प्रति ॥ ३ ॥ तामा-पतन्तीं सहसा घोररूपां विशाम्पते । द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपञ्च भारत । इन्द्रियप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ५ ॥ भीष्मस्य निधना-र्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरु-पुङ्गवौ ॥ ६ ॥ सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः । आज-

घानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परन्तपः ॥ ७ ॥ शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत। अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः ॥ ८ ॥ अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः। त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ९ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः। द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ १० ॥ पौरवो धृष्टकेतुञ्च शरैराच्छाद्य संयुगे। बहुधा दारयाञ्चक्रे महेष्वासं महारथः ॥ ११ ॥ तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः। त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याधाशु महाबलः ॥ १२ ॥ पौरवस्तु धनुश्छित्वा धृष्टकेतोर्महारथः। ननाद बलवान्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥ १३ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः। आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १४ ॥ तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ। महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम् ॥ १५ ॥ अन्योऽन्यस्य धनुश्छित्वा हयान् हत्वा च भारत। विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ॥ १६ ॥ आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपुरस्कृते। तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १७ ॥ प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योऽन्यमभिद्रुतौ। वाशितासङ्गमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ १८ ॥ मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च। चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ १९ ॥ पौरवो धृष्टकेतुन्तु शङ्खदेशे महासिना। ताड़यामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २० ॥ चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम्। आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २१ ॥ तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे। अन्योऽन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिन्दमौ ॥ २२ ॥ ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव। जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात् ॥ २३ ॥ धृष्टकेतुन्तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान्। अपोवाह रणे शूरः सहदेवः

पराक्रमी ॥ २४ ॥ चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः । पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २५ ॥ सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशाम्पते । दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ॥ २७ ॥ भीष्मस्य समरे राजन् यशो मानञ्च वर्द्धयन् । सौभद्रो राजपुत्रन्तु वृहद्बलमयोधयत् ॥ २८ ॥ पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति । आर्जुनिं कोशलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ॥ २९ ॥ पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । सौभद्रः कोशलेन्द्रन्तु विव्याधाष्टभिरायसैः ॥ ३० ॥ नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः । कौशल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ३१ ॥ आजघान शरैश्चापि त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय राजपुत्रो वृहद्बलः ॥ ३२ ॥ फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः । तयोर्युद्ध समभवत् भीष्महेतोः परन्तप ॥ ३३ ॥ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः । यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत् ॥ ३४ ॥ भीमसेनो रथानीकं योधयन् बह्वशोभत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन् पर्वतोत्तमान् ॥ ३५ ॥ ते बध्यमानाः समरे मातङ्गा गिरिसन्निभाः । निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुन्धराम् ॥ ३६ ॥ गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥३७॥ युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तः पीड़यामास सङ्गतम् ॥ ३८ ॥ मद्रेश्वरोऽथ समरे धर्मपुत्रं महारथम् । पीड़यामास समरे भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९ ॥ विराटं सैन्धवो राजा विद्धा सन्नतपर्वभिः । नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्पयत् ॥ ४० ॥ विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीपतिः । त्रिंशद्भिर्निशितैर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ॥४१॥

चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ। रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यचैद्यवौ॥ ४२॥ द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे। महासमुदयं चक्र शरैः सन्नतपर्वभिः॥ ४३॥ ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः। छित्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत॥ ४४॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा। द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे॥ ४५॥ तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम्। शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे॥ ४६॥ सा छिन्ना बहुधा राजन् द्रोणचापच्युतैः शरैः। चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले॥ ४७॥ गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः। द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारसवीं शुभाम्॥ ४८॥ तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत। पार्षतञ्च महेष्वासं पीड़यामास संयुगे॥ ४९॥ एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत्। भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम्॥ ५०॥ अर्जुन प्राप्य गाङ्गेयं पीड़यन्निशितैः शरैः। अभ्यद्रवत सम्मत्तो वने मत्तमिव द्विपम्॥ ५१॥ प्रत्युद्ययौ च तं राजा भगदत्तः प्रतापवान्। अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे॥ ५२॥ अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः। विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे॥ ५३॥ शिखण्डिनञ्च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत्। भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत्॥ ५४॥ प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज। प्रययौ त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति॥५५॥ ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम्। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्त्तत॥ ५६॥ ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि। समभ्यधावन् क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ ५७॥ नानाविधान्यनीकानि पुत्राणान्ते जनाधिप। अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः॥ ५८॥ शिखण्डी तु समासाद्य भार-

तानां पितामहम् । इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः समवाकिरत् ॥ ५९ ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः । शरसङ्घमहाज्वालः क्षत्रियान् समरेऽदहत् ॥ ६० ॥ यथाग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः । तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६१ ॥ सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् । न्यवारयत तत् सैन्यं पाण्डवस्य महारथः ॥ ६२ ॥ सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः । नादयन् स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ ६३ ॥ पातयन् रथिनो राजन् हयांश्च हयसादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथव्रजान् ॥ ६४ ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांश्च संयुगे । चकार समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ६५ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । निशम्य सर्वतो राजन् समकम्पन्त सैनिकाः ॥६६॥ अमोघा न्यपतन् वाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर । नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ६७ ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः । वातायमानानद्राक्षं क्रियमाणान् विशाम्पते ॥ ६८ ॥ चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्द्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ६९ ॥ अपरावर्त्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः । संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ॥ ७० ॥ जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् । न तत्रासीद्रणे राजन् सोमकानां महारथः ॥७१॥ यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीवमानः समाव्रजेत् । तांश्च सर्वान् रणे योधान् प्रेतराजपुरं प्रति ॥७२॥ नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ॥ ७३ ॥ ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । शिखण्डिनञ्च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७४॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७॥

सञ्जय उवाच। शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभ। दशभिर्निशितैर्भल्लै राजघान स्तनान्तरे ॥ १ ॥ शिखण्डिनन्तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा। सम्प्रैक्षत कटाक्षेण निर्द्दहन्निव भारत ॥ २ ॥ स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः। नाजघान रणे भीष्मः स च तन्नावबुद्धवान् ॥ ३ ॥ अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत। अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहम् ॥ ४ ॥ किन्ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम्। न ह्यन्यमनुपश्यामि कञ्चिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ५ ॥ यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे। ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ। शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत् ॥ ७ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् पिता देवव्रतस्तव। अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८ ॥ तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः। अप्रैषीत् स शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ९ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् सैन्येन महता वृताः। भीष्मं सञ्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १० ॥ स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्षभ। निर्द्ददाह रणे शूरान् वने वह्निरिव ज्वलन् ॥ ११ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम्। अयोधयच्च यत् पार्थं जुगोप च पितामहम् ॥ १२ ॥ कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः। दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥१३॥ यदेकः समरे पार्थान् सार्ज्जुनान् समयोधयत्। न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ १४ ॥ दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः। सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ॥१५॥ विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले। शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ १६ ॥ यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्च्चिरुल्बणम्। तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डसेनां विनिर्द्दहन् ॥ १७ ॥

तं भारत महामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथञ्चन ॥ १८ ॥ ऋते महेन्द्रतनयात् श्वेताश्वात् कृष्णसारथेः । स हि तं समरे राजन् निर्ज्जित्य विजयोऽर्ज्जुनः ॥ १९ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्व्वलोकस्य पश्यतः । विजितस्तव पुत्रस्तु भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ॥ २० ॥ पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः । अर्ज्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संव्यराजत ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु रणे राजन् विव्याधैव पितामहम् । शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ २२ ॥ न च स्म ते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर । स्मयमानस्तु गाङ्गेयस्तान् वाणान् जगृहे तदा ॥ २३ ॥ तृष्णार्त्तो हि नरो यद्वत् जलधाराः प्रतीच्छति । तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ २४ ॥ तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे । भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्व्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्व्वतो रणे ॥ २६ ॥ भीष्मो वः समरे सर्व्वान् पालयिष्यति धर्म्मवित् । ते भयं सुमहत् त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ॥ २७ ॥ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्व्वेषां धार्त्तराष्ट्राणां समरे शर्म्म वर्म्म च ॥ २८ ॥ त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् । किमु पार्थ्या महात्मानं मर्त्यभूता महाबलम् ॥ २९ ॥ तस्माद्द्रवन्त मा योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डवम् ॥ ३० ॥ सहितः सर्व्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः । तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ ३१ ॥ सर्व्वे योधाः सुसंरब्धा बलवन्तो महाबलाः । ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दासेरकगणाश्च ह ॥ ३२ ॥ अभिषेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे । बाह्लिका दरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ३३ ॥ अभिषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । शाल्वाः शकास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठाः

कैकयैः सह ॥ ३४ ॥ अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम् ।
स तान् सर्वान् शतानीकान् महाराज महारथान् ॥ ३५ ॥
दिव्यान्यस्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रसन्धाय धनञ्जयः । स तैरस्त्रैर्महा-
वेगैर्ददाहाशु महाबलः ॥ ३६ ॥ शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव
पावकः । तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढ़धन्विनः ॥ ३७ ॥
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत । ते शरार्त्ता महाराज
विप्रकीर्णमहाध्वजाः ॥ ३८ ॥ नाभ्यवर्त्तन्त राजानः सहिता
वानरध्वजम् । सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ॥३९॥
सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताड़िताः । ततोऽर्जुनभुजोत्-
सृष्टैरावृत्तासीदसुन्धरा ॥ ४० ॥ विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैराज्ञां
समन्ततः । अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् ॥ ४१ ॥
दुःशासनाय च बहून् प्रेषयामास सायकान् । ते तु भित्त्वा तव
सुतं दुःशासनमयोमुखाः ॥ ४२ ॥ धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीक-
मिव पन्नगाः । हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिञ्च न्यपातयत् ॥४३॥
विविंशतिञ्च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः । आजघान भृशञ्चैव
पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ कृपं विकर्णं शल्यञ्च विद्धा बहुभि-
रायसैः । चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४५ ॥
एवन्ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष । दुःशासनो विकर्णश्च
तथैव च विविंशतिः ॥ ४६ ॥ सम्प्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्य-
साचिना । पूर्वाह्णे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ॥ ४७ ॥
प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः । तथैव शरवर्षेण
भास्करो रश्मिवानिव ॥ ४८ ॥ अन्यानपि महाराज पातयामास
पार्थिवान् । पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् ॥ ४९ ॥
प्रावर्त्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् । मध्येन कुरुसैन्यानां
पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ५० ॥ गजाश्वरथसङ्घाश्च बहुधा रथिभि-
र्हताः । रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदातिभिः ॥ ५१ ॥

अन्तराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च । निपेतुर्द्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ ५२ ॥ छन्नमायोधनं राजन् कुण्डलाङ्गदधारिभिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ ५३ ॥ रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः । पदातायाप्यधावन्त साश्वाः सहययोधिनः ॥ ५४ ॥ गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥५५॥ तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् । छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ ५६ ॥ श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥५७॥ ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः । दृश्यमानेषु रक्षस्सु भूतेषु च नदत्सु च ॥ ५८ ॥ काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मारुतेरिताः ॥ ५९ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ ६० ॥ ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ६१ ॥ तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशितः । ततः समाहरत् भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ ६२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः । निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥६३॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

सञ्जय उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्त्तिनः । ब्रह्मलोकपराः सर्व्वे समपद्यन्त भारत ॥ १ ॥ न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत सङ्कुले । रथिनो रथिभिः सार्द्धं पदाताश्च पदातिभिः ॥ २ ॥ अश्वाश्चाश्वैरयुध्यन्त गजाश्च गजयोधिभिः । उन्मत्त-

वन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ॥ ३ ॥ महान् व्यतिकरो रौद्रः सैनयोः समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं व्यवकीर्णेषु च सर्वशः ॥४॥ क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत । ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ॥ ५ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् । पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ६ ॥ सा बध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः । भ्राम्यते बहुधा राजन् मारुतेनेव नौर्जले ॥ ७ ॥ यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥ ८ ॥ तथैव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघ-प्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ९ ॥ मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ पेतुरार्त्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः । आनद्धा-भरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरक्षये ॥ १२ ॥ भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते परा-क्रान्तमालोक्य राजन् युधि पितामहम् ॥ १३ ॥ अभ्यवर्त्तन्त ते पुत्राः सर्वसैन्यपुरस्कृताः । इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ १४ ॥ पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरक्षये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ॥ १५ ॥ क्लेशान् कृतान् सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप । भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्म-लोकाय तत्पराः ॥ १६ ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्ट-वत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ॥ १७ ॥ अभ्य-द्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह । सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते ॥ १८ ॥ अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शरवृष्ट्या समाहताः । वध्यमानस्ततो राजन् पिता शान्तनवस्तव ॥ १९ ॥ अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात

पुरा रामेण धीमता ॥ २० ॥ सम्प्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीक-विनाशिनी । स तां शिक्षामधिष्ठाय कुर्वन् परबलक्षयम् ॥ २१ ॥ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः । भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरत-र्षभ । भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ॥ २३ ॥ गजाना-मयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्द्दश । दन्तिनाञ्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥ २५ ॥ शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशाम्पते । ततः सर्व्वमहीपानां क्षयित्वा वरू-थिनीम् ॥ २६ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः । शतानीकञ्च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ २७ ॥ सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् । ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् । एवं दशदिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः २९ ॥ आवृत्य सेनां पार्थानामवतस्थे समन्ततः । स कृत्वा सुमहत् कर्म तस्मिन् वै दशमेऽहनि ॥ ३० ॥ सेनयोरन्तरे तिष्ठन् प्रगृहीतशरासनः । न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन् निरीक्षितुम् ॥ ३१ ॥ मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि । यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापया-मास संयुगे ॥ ३२ ॥ तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत । तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ॥ ३३ ॥ उवाच देवकी-पुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् । एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ॥ ३४ ॥ सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति । बलात् संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ॥ ३५ ॥ न हि भीष्मशरानन्यः सोढ़ुमुत्सहते विभो । ततस्तस्मिन् क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ॥ ३६ ॥ सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्द्दधे शरैः । स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ॥ ३७ ॥ शरव्रातैः शरव्रातान्

बहुधा विजहार ताम्। ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् ॥ ३८ ॥ पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। यमौ च चेकितानश्च केकेयाः पञ्च चैव हि ॥ ३९ ॥ सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोऽथ घटोत्कचः। द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्य्यवान् ॥ ४० ॥ सुशर्म्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः। एते चान्ये च बहवः पीड़िता भीष्मसायकैः ॥ ४१ ॥ समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे। ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ॥ ४२ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव रच्यमाणः किरीटिना। ततोऽस्यानुचरान् हत्वा सर्वान्रणविभागवित् ॥ ४३ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः। सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४४ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रच्चिता दृढ़धन्विना ॥ ४५ ॥ अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः। दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४६ ॥ ते सर्वे दृढ़धन्वानः संयुगेष्वपलायिनः। बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥४७॥ विधूय तान् वाणगणान् ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः। पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ॥ ४८ ॥ चक्रे शरविघातञ्च क्रीड़न्निव पितामहः। नाभिसन्धत्त पाञ्चाल्ये स्मयमानो मुहुर्मुहुः ॥४९॥ स्त्रीत्वं तस्य तु संस्मृत्य भीष्मो वाणान् शिखण्डिने। जघान द्रुपदानीके रथान् सप्त महारथः ॥ ५० ॥ ततः किलकिलाशब्दः चणेन समभूत्तदा। मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ५१ ॥ ते नराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्च परन्तप। तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ५२ ॥ भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणेरिपून्। ततस्तस्य च तेषाञ्च रणे देवासुरोपमे। किरीटी भीष्ममानर्च्छत् पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥५३॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे

एकोनविंशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

सञ्जय उवाच । एवन्ते पाण्डवाः सर्व्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैश्च परश्वधैः । मुद्गरैर्म्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीयैश्च सर्व्वशः ॥ २ ॥ शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः । नाराचैर्व्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च सर्व्वशः ॥ ३ ॥ अताड़यन् रणे भीष्मं सहिताः सर्व्वसृञ्जयाः । स विशीर्णतनुत्राणः पीड़ितो बहुभिस्तदा ॥ ४ ॥ न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म्मसु । सन्दीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रहृतमारुतः ॥ ५ ॥ नेमिनिर्ह्रादसन्तापो महास्त्रोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ॥६॥ युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत । निवृत्य रथसङ्घानामन्तरेण विनिःसृतः ॥ ७ ॥ दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्म्मध्यगतश्चरन् । ततः पाञ्चालराजञ्च धृष्टकेतुमचिन्त्य च ॥ ८ ॥ पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद विशाम्पते । ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवञ्च धनञ्जयम् ॥ ९ ॥ द्रुपदञ्च विराटञ्च धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् । भीमघोषैर्म्महावेगैर्म्मर्म्मावरणभेदिभिः ॥ १० ॥ षड़ेतान्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः । तस्य ते निशितान् वाणान् सन्निवार्य्य महारथाः ॥ ११ ॥ दशभिर्द्दशभिर्भीष्ममर्द्दयामासुरोजसा । शिखण्डी तु महावाणान् यान्मुमोच महारथः ॥ १२ ॥ ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चैव समाच्छिनत् । ते भीष्मधनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ॥ १४ ॥ द्रोणश्च कृतवर्म्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ॥ १५ ॥ सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः । तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ॥ १६ ॥ अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्तश्च पाण्डवम् । तेषामापततां शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥ तं शब्दं तुमुलं

श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः। अभिधावन् परीप्सन्तः फाल्गुनं भरतर्षभम्॥ १८॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः॥ १९॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्च्छिताः। समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः॥ २०॥ तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव॥ २१॥ शिखण्डी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना। अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे॥ २२॥ सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजञ्चैकेन चिच्छिदे। सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम्॥ २३॥ तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः। एवं स पाण्डवः क्रुद्धः आत्तमात्तं पुनः पुनः॥ २४॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परन्तपः। स छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्कणी परिसंलिहन्॥ २५॥ शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीम्। ताञ्च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति॥ २६॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव। समादत्त शितान् भल्लान् पञ्च पाण्डवनन्दनः॥ २७॥ तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः। संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरिताम्॥ २८॥ सा पपात तथाच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना। मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा॥ २९॥ छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः। अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरञ्जयः॥ ३०॥ शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः॥ ३१॥ कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवान्। अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः॥ ३२॥ पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा काली विवाहिता। स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा॥ ३३॥ तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः। एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः॥ ३४॥

ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् । यत्ते व्यवसितं तात तदस्माकमपि प्रियम् ॥ ३५ ॥ तत् कुरुष्व महाराज युद्धे बुद्धिं निवर्त्तय । अस्य लोकस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ॥ ३६ ॥ अनुलोमः सुगन्धी च पृष्ठतश्च समन्ततः । देवदुन्दुभयश्चैव सम्प्रणेदुर्महास्वनाः ॥३७॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिष । न च तत् शुश्रुवे कश्चित्तेषां सम्वदतां नृप ॥ ३८ ॥ ऋते भीष्मं महावाहुं माञ्चापि मुनितेजसा । सम्भ्रमश्च महानासीत् त्रिदशानां विशाम्पते ॥३९॥ पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्व्वलोकप्रिये तदा । इति देवगणानाञ्च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः ॥ ४० ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो वीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत । भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्व्वावरणभेदिभिः ॥ ४१ ॥ शिखण्डी तु महाराज भारतानां पितामहम् । आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४२ ॥ स तेनाभिहतः सङ्ख्ये भीष्मः कुरुपितामहः । नाकम्पत महाराज चितिकम्पे यथाचलः ॥ ४३ ॥ ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याचिपन् गाण्डिवं धनुः । गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या चुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४४ ॥ पुनः शरशतैरेनं त्वरमाणो धनञ्जयः । सर्व्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्व्वमर्मस्वताड़यत् ॥ ४५ ॥ एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः सहस्रशः । तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः ॥ ४६ ॥ तैश्च मुक्ताञ्छरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्व्वभिः ॥ ४७ ॥ शिखण्डी तु रणे वाणान् यान् मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४८ ॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४९ ॥ तथैनं दशभिर्भित्त्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ५० ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय गाङ्गेयो बलवत्तरम् । तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ॥ ५१ ॥ निमेषान्तरमात्रेण

ह्यात्मार्त्तं महारणे। एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सकलान्यपि ॥ ५२ ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत। अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ५३ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत। एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ॥ ५४ ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे। न चैष समरे शक्यो जेतुं वज्रभृता अपि ॥ ५५ ॥ न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः। माञ्चापि शक्ता निर्ज्जेतुं किमु मर्त्त्या महारथाः ॥ ५६ ॥ एवं तयोः सम्वदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५७ ॥ ततो दुःशासनं भूय स्मयमान इवाब्रवीत्। अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५८ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरा युधि। मुक्ताः सर्व्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९ ॥ निकृन्तमाना मर्म्माणि दृढावरणभेदिनः। मुशला इव मे घ्नन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६० ॥ ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः। मम प्राणानारुजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥६१॥ नाशयन्तीव मे प्राणान् यमदूता इवाहिताः। गदापरिघसंस्पर्शा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६२ ॥ भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्वणाः। समाविशन्ति मर्म्माणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥६३॥ अर्जुनस्य इमे वाणा नेमे वाणाः शिखण्डिनः। कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ॥ ६४ ॥ सर्व्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्य्युरन्ये नराधिपाः। वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६५ ॥ इति ब्रुवन् शान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवान्। शक्तिं चिक्षेप पार्थाय ततो भीष्मः प्रतापवान् ॥ ६६ ॥ तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत्। पश्यतां कुरुवीराणां सर्व्वेषां तव भारत ॥ ६७ ॥ चर्म्म चादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम्। खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६८ ॥

तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत् सायकैस्तथा । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ७० ॥ अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्चैव समन्ततः । पट्टिशैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ ७१ ॥ वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः । सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामभूत्तदा ॥ ७२ ॥ तथैव तव पुत्राश्च राजन् भीष्मजयैषिणः । तमेकमभ्यवर्त्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ७३ ॥ तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७४ ॥ आसीत् गाङ्ग इवावर्त्तो मुहूर्त्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नता मितरेतरम् ॥ ७५ ॥ असौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ताभवत्तदा । समञ्च विषमञ्चैव न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ७६ ॥ योधानामयुतं हत्वा तस्मिन् स दशमेऽहनि । अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७७ ॥ ततः सेनामुखे तस्मिन् स्थितः पार्थो धनुर्द्धरः । मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७८ ॥ वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् । पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ॥ ७९ ॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वशातयः ॥ ८० ॥ शाल्वाः शयास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठाः कैकयैः सह । सर्वं एते महात्मानः शरार्त्ता व्रणपीड़िताः ॥ ८१ ॥ संग्रामे नाजहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ः ततस्तमेकं बहवः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ८२ ॥ परिभूय कुरून् सर्वान् शरवर्षैरवाकिरन् । निपातयत गृह्णीत युध्यध्वं विनिकृन्तत ॥ ८३ ॥ इत्यासीत् तुमुलः शब्दो राजन् भीष्मरथं प्रति । निहत्य समरे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८४ ॥ न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम् । एवम्भूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥ ८५ ॥ शिताग्रैः फाल्गु-

नेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात्। किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम्॥ ८६॥ हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानाञ्च भारत। पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहास्वनः॥ ८७॥ सम्पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम्। सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन् हृदयानि नः॥ ८८॥ स पपात महाबाहुर्वसुधां समकम्पयन्। इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम्॥ ८९॥ धरणीं न स पस्पर्श शरसङ्घैः समावृतः। शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम्॥ ९०॥ रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत्। अभ्यवर्षच्च पर्ज्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी॥ ९१॥ पतन् स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम्। संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं सञ्चिन्त्य भारत॥ ९२॥ अन्तरीक्षे च शुश्राव दिव्या वाचः समन्ततः। कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः॥ ९३॥ कालं कर्त्ता नरव्याघ्रः सम्प्राप्ते दक्षिणायने। स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत्॥ ९४॥ धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले। उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्मः कुरुपितामहः॥ ९५॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता। महर्षीन् हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै॥ ९६॥ ततः सम्पातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः। आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम्॥ ९७॥ यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः। ते तु भीष्मं समासाद्य ऋषयो हंसरूपिणः॥ ९८॥ अपश्यन् शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्वहम्। ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्॥९९॥ गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे। इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः॥ १००॥ भीष्मः कथं महात्मा सन् संस्थाता दक्षिणायने। इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशम्॥ १०१॥ सम्प्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत। तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कथञ्चन॥ १०२॥

दक्षिणावर्त्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् । गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ॥ १०३ ॥ उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः । धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया ॥ १०४ ॥ ऐश्वर्य्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ १०५ ॥ यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना । छन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ १०६ ॥ धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति । इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स शेते शरतल्पगः ॥ १०७ ॥ एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि । पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०८ ॥ तस्मिन् हते महासत्त्वे भारतानां पितामहे । न किञ्चित् प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १०९ ॥ सम्मोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा । कृपदुर्य्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ॥ ११० ॥ विषादाच्च चिरङ्कालमतिष्ठन् विगतेन्द्रियाः । दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ॥ १११ ॥ उरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् । अवध्ये शान्तनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ॥ ११२ ॥ अभावः सहसा राजन् कुरुनागादतन्द्रितः । हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ॥ ११३ ॥ कर्त्तव्यं नाभिजानीमो निर्ज्जिताः सव्यसाचिना । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ॥ ११४ ॥ सर्व्वे दध्मुर्महाशङ्खान् शूराः परिघवाहवः । सोमकाश्च सपाञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ ११५ ॥ ततस्तूर्य्यसहस्रेषु नदत्सु समहाबलः । आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च ॥ ११६ ॥ सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये निहते विभौ । सन्न्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ ११७ ॥ प्राक्रोशन् प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथा परे । क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चान्येऽभ्यपूजयन् ॥ ११८ ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् । भरतानाञ्च ये पूर्व्वे ते

चैनं प्रशशंसिरे ॥ ११९ ॥ महोपनिषदञ्चैव योगमास्थाय वीर्य्यवान्। जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ॥१२०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मनिपातने
विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण सञ्जय। बलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव निहतान् मन्ये कुरूनन्यांश्च पाण्डवैः। न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वा द्रुपदात्मजम् ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत् प्रभविष्यति। यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय। श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ ४ ॥ यदत्र निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता। चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे। न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैरयं पुरा। स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। सायाह्ने निहतो भूमौ धार्त्तराष्ट्रान् विषादयन्। पाञ्चालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ७ ॥ स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्त्वचा। भीष्मे रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ॥ ८ ॥ हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत। सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिञ्जये ॥ ९ ॥ सेनयोरुभयो राजन् क्षत्रियान् भयमाविशत्। भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ॥ १० ॥ कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च विशाम्पते। खं तमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ११ ॥ ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते। अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ॥ १२ ॥ इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभम्।

अयं पितरमाज्ञाय कामार्त्तं शान्तनुं पुरा ॥ १३ ॥ ऊर्द्ध्वरेतस-मात्मानं चकार पुरुषर्षभः । इति स्म शरतल्पस्थं भारतानां महत्तमम् ॥ १४ ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषन्त सहिताः सिद्धचारणैः । हते शान्तनवे भीष्मे भारतानां पितामहे ॥ १५ ॥ न किञ्चित् प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव हि मारिष । विषन्नवदनाश्चासन् हत-श्रीकाश्च भारत ॥ १६ ॥ अतिष्ठन् व्रीड़िताश्चैव ह्रिया युक्ता-स्त्वधोमुखाः । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ १७ ॥ सर्व्वे दध्मुर्महाशङ्खान् हेमजालपरिष्कृतान् । हर्षा-त्तूर्य्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ॥ १८ ॥ अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलम् । विक्रीड़मानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १९ ॥ निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् । सम्मोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्ततः ॥ २४ ॥ कर्णदुर्य्योधनौ चापि निश्व-सेतां मुहुर्मुहुः । तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ॥ २५ ॥ हाहाभूतमभूत सर्व्वं निर्मर्य्यादमवर्त्तत । दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ २६ ॥ उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् । भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ॥ २७ ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यञ्च विषादयन् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्य्यवारयन् ॥ २८ ॥ दुःशासनं महा-राज किमयं वक्ष्यतीति च । ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ॥ २९ ॥ द्रोणस्तत्राप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् । स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष । विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्ड-वाश्च स्वसैनिकान् ॥ ३१ ॥ दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात् पर्य्य-वारयन् । निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्य्येषु सर्वशः ॥ ३२ ॥ निर्मुक्त-कवचाः सर्व्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः । व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ॥ ३३ ॥ उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ।

ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ॥ ३४ ॥ अभिवाद्याव-तिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुरूंश्चैव प्रणि-पत्याग्रतः स्थितान् ॥ ३५ ॥ अथाभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्त-नवस्तदा । स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथा ॥३६॥ तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः । अभिमन्त्रय ताने शिरसा लम्बताब्रवीत् ॥ ३७ ॥ शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् । ततो नृपाः समाजह्रु स्तनूनि च मृदूनि च ॥ ३८ ॥ उपधानानि सुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः । अथाब्रवीन्नर-व्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ॥ ३९ ॥ नैतानि वीरशय्यासु युक्त-रूपाणि पार्थिवाः । ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ४० ॥ धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् । धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते । दीयतामुपधानं वै यद्युक्त-मिह मन्यसे ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसावहारे
एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

सञ्जय उवाच । समारोप्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ आज्ञापय कुरु-श्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर । प्रेष्योऽहं तव दुर्द्धर्ष क्रियतां किं पिता-मह ॥ २ ॥ तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते । उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपनयस्व मे ॥ ३ ॥ शयनस्यानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ४ ॥ क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ॥५॥ प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरान् सन्नतपर्वणः । अनुमान्य महात्मानं भारतानां महारथम् ॥ ६ ॥

त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शरैः । अभिप्राये तु विदिते धर्म्मात्मा सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठ भीष्मो दृष्ट्वाथ तत्त्ववित् । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयम् ॥ ८ ॥ प्राह सर्वान् समुद्वीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति । कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ शयनस्यानुरूपं मे पाण्डवोपहृतं त्वया । यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ १० ॥ एवमेव महाबाहो धर्म्मेषु परितिष्ठता । स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः । राज्ञश्च राजपुत्रांश्च सर्वांस्तानभिसंस्थितान् ॥ १२ ॥ पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसन्धितम् । शिष्येऽहमस्यां शय्यायां यावदावर्त्तनं रवेः ॥ १३ ॥ ये तदा मां गमिष्यन्ति ते च द्रक्ष्यन्ति मां नृपाः । दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ॥ १४ ॥ नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान् सुहृदः सुप्रियानपि ॥ १५ ॥ परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः । उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः । उपारमध्वं संग्रामात् वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः ॥ १७ ॥ तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव । धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ १८ ॥ एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्य्यमिहास्ति किं । क्षत्रधर्म्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ १९ ॥ नैष धर्म्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । वैद्यान् विसर्ज्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ २१ ॥ ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः । स्थितिं धर्म्मपरां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ २२ ॥ उपधानं ततो दत्त्व-

पितुस्ते मनुजेश्वराः। सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ २३ ॥ उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे। तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्वं एव समन्ततः। वीरा स्वशिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ॥ २५ ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन् सायाह्ने रुधिरोक्षिताः। निविष्टान् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ॥२६॥ भीष्मस्य पतने हृष्टानुपगम्य महाबलः। उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः। अवध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ॥२८॥ अथ वा दैवतैः सार्द्धं सर्वशस्त्रस्य पारगः। त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ २९ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्द्दनम्। तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥३०॥ त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः। अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ॥ ३१ ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यञ्चापि हिते रतः। सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्य्यमिति मे मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्द्दनः। तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ३३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपधानदाने
द्वाविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

सञ्जय उवाच। व्युष्टायान्तु महाराज शर्वर्य्यां सर्वपार्थिवाः। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहम् ॥ १ ॥ तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम्। अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २ ॥ कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः। अवाकिरन् शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥ ३ ॥ स्त्रियो वृद्धा-

स्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ४ ॥ तूर्य्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्त्तकाः । शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ५ ॥ उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्य ते । आयुधानि च निःक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ६ ॥ अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमम् । अन्योऽन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७ ॥ सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता । शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ८ ॥ विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासताम् । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ९ ॥ भीष्मस्तु वेदनां धैर्य्यान्निगृह्य भरतर्षभ । अभितप्तः शरैश्चैव निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १० ॥ शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसन्तापमूर्च्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥ ततस्ते क्षत्रिया राजन् समाजह्रुः समन्ततः । भक्ष्यानुच्चावचान् राजन् वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ १२ ॥ उपानीतन्तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् । नाद्य तात मया शक्या भोगाः केचन मानुषाः ॥ १३ ॥ अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतोऽस्म्यहम् । प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्य्ययोः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान् । अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ॥ १५ ॥ अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् । अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥१६॥ तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् । अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ १७ ॥ दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः । मर्माणि परिदूयन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ॥१७॥ वेदनार्त्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन । त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमापो यथाविधि ॥ १८ ॥ अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्य्यवान् । अधिज्यं बलवत् कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥१९॥

तस्य व्यातलनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः। वित्रेसुः सर्वसैन्यानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः॥ २०॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य रथेन रथिनां वरः। शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम्॥ २१॥ सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः। पार्ज्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः॥ २२॥ अविध्यत् पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे। उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा॥ २३॥ शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च। अतर्पय-त्ततः पार्थः शीतया जलधारया॥ २४॥ भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमम्। कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः॥ २५॥ विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः। तत् कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम्॥ २६॥ सम्प्रवेपन्त कुरवो गावः शीतार्द्दिता इव। विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन् सर्वतो नृपाः॥ २७॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः सर्वतस्तुमुलोऽभवत्। तृप्तः शान्तनवश्चापि राजन् बीभत्सुमब्रवीत्॥ २८॥ सर्वपार्थिव-वीराणां सन्निधौ पूजयन्निव। नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन॥ २९॥ कथितो नारदेनासि पूर्व्वर्षिरमितद्युते। वासुदेवसहायस्त्वं महत् कर्म करिष्यसि॥ ३०॥ यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम्। विदुस्त्वां धन्विनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः॥ ३१॥ धनुर्द्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु। मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः॥ ३२॥ सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम्। आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः। जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्वि-नाम्॥ ३३॥ नैव श्रुतं धार्त्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदु-रेण चैव। द्रोणेन रामेण जनार्द्दनेन मुहुर्मुहुः सञ्जयेनापि प्रोक्तम्॥ ३४॥ परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्य्योधनो न च तत् श्रद्दधाति। स शेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगो भीम-

बलाभिभूतः ॥ ३५ ॥ एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्य्योधनो दीनमना बभूव। तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन् भव वीतमन्युः ॥ ३६ ॥ दृष्टं दुर्य्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता। जलस्य धारा जनिताः शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ३७ ॥ एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कश्चन विद्यते। आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ३८ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः। धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥ ३९ ॥ सर्व्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जयः। कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ॥ ४० ॥ अशक्यः पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं सुरासुरैः। अमानुषाणि कर्म्माणि तस्यैतानि महात्मनः ॥ ४१ ॥ तेन सत्यवता सद्भिः शूरेणाहवशोभिना। कृतिना समरे राजन् सन्धिर्भवतु माचिरम् ॥ ४२ ॥ यावत् कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम। तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युज्यताम् ॥४३॥ यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः। नृपाश्च बहवो राजंस्तावत् सन्धिः प्रयुज्यताम् ॥ ४४ ॥ न निर्द्दहति ते यावत् क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम्। युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४५ ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः। यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्व्वशः ॥ ४६ ॥ तावत्ते पाण्डवैर्वीरैः सौहार्द्दं मम रोचते। युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ॥ ४७ ॥ एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ। एतत् क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्य्याप्तमेतद्यत् कृतं फाल्गुनेन। भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदञ्च जीवन्तु शेषाः साधु राजन् प्रसीद ॥ ४९ ॥ राज्यस्यार्द्धं दीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्म्मराजोऽभियातु। मामित्रध्रुक् पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्त्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५० ॥ ममावसानात् शान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः।

पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्र तु राजन् ॥ ५१ ॥ न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्य बुद्ध्या । तप्स्यस्यन्ते एतदन्ताः स्थ सर्वे सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५२ ॥ एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा । तूष्णीमासीच्छल्यसन्तप्तमर्मा योज्यात्मानं वेदनां सन्नियम्य ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच । धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् । नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मभिक्षाकथने त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान् पुनः । तूष्णीं भूते महाराज भीष्मे शान्तनुनन्दने ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः । ईषदागतसन्त्रासस्त्वरयोपजगाम ह ॥ २ ॥ स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा । जन्मशय्यागतं वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३ ॥ निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः । अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४ ॥ राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव । द्वेष्योऽहं तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धोऽपि बलात् संवृतलोचनः । शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः । पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ ७ ॥ एह्येहि मे प्रतीप त्वं स्पर्द्धसे त्वं मया सह । यदि मां नाधिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं भवेत् ॥ ८ ॥ कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथिः पिता । श्रुतस्त्वं हि महाबाहो वदतो नारदान्मया ॥ ९ ॥ कृष्णद्वैपायना-

चापि तच्च सत्यं न संशयः । न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ तेजोवधनिमित्तन्तु परुषं त्वां समब्रुवम् । अकस्मात् पाण्डवान् सर्व्वानवक्षिपसि सुव्रत ॥ ११ ॥ जातोऽसि धर्म्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी । नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ॥ १२ ॥ तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि । जानामि समरे वीर्य्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि ॥ १३ ॥ ब्रह्मण्यता च शौर्य्यञ्च दाने च परमां स्थितिम् । न त्वया सदृशः कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम ॥ १४ ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् । इष्वस्त्रे चास्त्रसन्धाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ॥ १५ ॥ सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना । कर्ण्ण काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ॥ १६ ॥ कन्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि । तथा च बलवान् राजा जरासन्धो दुरासदः ॥ १७ ॥ समरे समरश्लाघी न त्वया सदृशोऽभवत् । ब्रह्मण्यः सत्ययोधी च तेजसा च बलेन च ॥ १८ ॥ देवगर्भसमः सङ्ख्ये मनुष्यैरधिको युधि । व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुराकृतः ॥ १९ ॥ दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सोदर्य्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ॥ २० ॥ सङ्गच्छ तैर्म्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् । मया भवतु निर्व्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन । पृथिव्यां सर्व्व-राजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २१ ॥

कर्ण्ण उवाच । जानाम्येवं महाबाहो सर्व्वमेतन्न संशयः । यथा वदसि मे भीष्म कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २२ ॥ अवकीर्ण-स्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्द्धितः । भुक्त्वा दुर्य्योधनैश्वर्य्यं न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥ २३ ॥ वसुदेवसुतो यद्वत् पाण्डवार्थे दृढ़-व्रतः । वसु चैव शरीरञ्च पुत्रदारास्तथा यशः ॥ २४ ॥ सर्व्वं दुर्य्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण । मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥ २५ ॥ कोपिताः पाण्डवा नित्यं समाश्रित्य

सुयोधनम् । अवश्यम्भावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवारितुम् ॥२६॥ दैवं पुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहेत् । पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ॥ २७ ॥ भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि । पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ॥ २८ ॥ अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चितं मनः ॥ २९ ॥ न च शक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत् सुदारुणम् । धनञ्जयेन यत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥ ३० ॥ अनुजानीष्व मां तात युद्धाय कृतनिश्चयम् । अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ ३१ ॥ दुरुक्तं विप्रतीपं वा रभसाच्चापलात्तथा । यन्मयेह कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । न चेच्छक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत् सुदारुणम् । अनुजानामि कर्ण त्वं युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ ३३ ॥ निर्मन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि । यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३४ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि । क्षत्रधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ॥ ३५ ॥ युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्य्यव्यपाश्रयः । धर्म्माद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३६ ॥ प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान् सुचिरं मया । न चैव शकितः कर्त्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्य प्रसाद्य च । राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मकर्णसमागमे चतुर्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तञ्चेदम्भीष्मपर्व्व ।
